

ELMi İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal

www.aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ İŞ

**Beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor: 1.790**

Cild: 16 Sayı: 2

SCIENTIFIC WORK

**International scientific journal
Impact Factor: 1.790**

Volume: 16 Issue: 2

**Bakı – Baku
2022**

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

On 25.04. 2007, the journal was
included in the register of Press
publications of the Ministry of
Justice of the Azerbaijan
Republic. Registration № 2212

Redaksiyanın ünvanı:
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

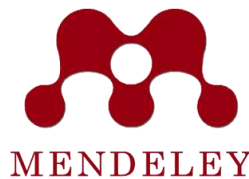
Editorial address:
Az1073, Baku,
Press Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publish House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99

e-mail:
elmmerkezi@gmail.com

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

© Jurnalda çap olunan materialardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© www.aem.az
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor:
Mübariz HÜSEYİNOV
tədqiqatçı
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID İD 0000-0002-5274-0356

Founder and Editor-in-chief:
Mubariz HUSEYINOV
researcher
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID İD 0000-0002-5274-0356

Redaktor:
Dürdanə HÜMBƏTOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
durdanahumbatova@gmail.com

Editor:
Durdana HUMBATOVA
phd in philology, docent
durdanahumbatova@gmail.com

Redaktor köməkçisi:
Səidə ƏHMƏDOVA
seide-86@mail.ru

Assistant editor:
Saidah AHMADOVA
seide-86@mail.ru

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDALIYEV / Azərbaycan dili
Prof. Dr. Abbas ABBASOV / İngilis dili

Language editors

Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV / Azerbaijani language
Prof. Dr. Abbas ABBASOV / English language

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA / Humanitar və ictimai elmlər bölməsi
Dr. Fuad RZAYEV / Təbiət elmləri bölməsi
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV / Dəqiq elmlər bölməsi
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV / Texnika elmləri bölməsi

Editors in scientific fields

Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA / Department of Humanities and social sciences
Dr. Fuad RZAYEV / Department of Nature sciences
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV / Department of Exact sciences
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV / Department of Technical sciences

REDAKSİYA HEYƏTİ

Humanitar və ictimai elmlər bölməsi

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet YÜCE, Bursa Uludağ Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. İzzət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yelena QORBAÇEVA, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Boris KAYQORODOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. RUFƏT RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazağıstan
Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası
Prof. Dr. Rafail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Flera SEYFULLİNA, Kazan Federal Universiteti / Rusiya, Tatarıstan Respublikası
Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Müseyib İLYASOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Mönsüm ALIŞOV, "İdrak" liseyi / Azərbaycan
Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxstan Milli Qadın Pedaqoji Universiteti / Qazağıstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ALIŞOVA, GİRNE American Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülnöz SATTOROVA, ÖREA Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Selcuk Universiteti / Türkiyə

Təbiət elmləri bölməsi

Prof. Dr. Eldar OASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Vəqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova
Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ, Necmettin Erbakan Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Sabir HƏBİBOV, Rusiya Tibbi-Texniki Elmlər Akademiyası / Rusiya
Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elçin AĞAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham ŞAHMURADOV, AMEA Botanika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Zöhrab QARAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, M.Topçubaşov adına Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. İbadulla AĞAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Elxan NURİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Dr. Daşqın QƏNBƏROV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ
Dr. Xanzoda YULDAŞEVA, Tibb İşçilərinin Peşə Kvalifikasiyasının İnkişafı Mərkəzi / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şikar ƏHMƏDOV, Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevdə TAHİRLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aytəkin AXUNDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna
Dr. Fuad RZAYEV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Dəqiq elmlər bölməsi

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səadət KƏRİMİ, Kral Texnologiya İnstitutu / İsveç

Texnika elmləri bölməsi

Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Zəfər CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Memarlıq və İnşaat Universiteti / Azərbaycan

EDITORIAL STAFF

Humanities and social sciences section

Prof. Dr. Mohsun NAGISOYLU, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Nadir ILHAN, Ahi Evran University / Turkey
Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet YUJE, Bursa Uludagh University / Turkey
Prof. Dr. Irina KREIDYCH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Izzet RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yelena GORBACHEVA, Astrakhan State University / Russia
Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt University / Turkey
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Boris KAYGORODOV, Astrakhan State University / Russia
Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vidas KAVALIAUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent Pedagogical University / Uzbekistan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Masuma DAELI, Payame Noor University of Tabriz / Islamic Republic of Iran
Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Flera SEYFULLINA, Kazan Federal University / Russia, Republic of Tatarstan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahla SAMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Museyib ILYASOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Dr. Monsum ALISHOV, Idrak Lyceum / Azerbaijan
Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Teachers' Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedagogical Institute / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYDALIYEV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ALISHOVA, Girne American University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Gulnoz SATTOROVA, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the Uzbekistan Academy of Sciences / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Astrakhan State University / Russia
Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey
Dr. Rovshan RAMIZOGLU, Seljuk University / Turkey

Natural sciences section

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Nikolai BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldovan Academy of Sciences / Moldova
Prof. Dr. Mehmet KARATASH, Nejmettin Erbakan University / Turkey
Prof. Dr. Sabir HABIBOV, Russian Academy of Medical and Technical Sciences / Russia
Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elchin AGAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duygu KILIC, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. Ilham SHAHMURADOV, Institute of Botany of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Zohrab GARAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. Ilham KAZIMOV, Scientific Surgery Center named after M.Topchubashov / Azerbaijan
Prof. Dr. Ibadulla AGAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Dr. Elkhan NURIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Dr. Dashgin GANBAROV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Dr. Khanzoda YULDASHEVA, Center for Professional Development of Medical Workers / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shikar AHMADOV, Agricultural Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Cattle-breeding Scientific research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevda TAHIRLI, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aytekin AKHUNDOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine
Dr. Fuad RZAYEV, Zoology Institute of ANAS / Azerbaijan

Exact sciences section

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Saadat KARIMI, Royal Institute of Technology / Sweden

Technical sciences section

Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Zafar JAFAROV, Azerbaijan State University of Architecture and Construction / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/7-12>

Rafail Ayvaz oğlu Əhmədli

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
ehmedli.rafail@mail.ru

Lalə Yaşar qızı Əhmədova

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
lala.ahmadova@sport.edu.az

MİRZƏ KAZİMBƏYİN PEDAQOJİ GÖRÜŞLƏRİ

Xülasə

Məqalədə görkəmli azərbaycanlı, alim-şərqşünas, pedaqoq, maarifçi Mirzə Kazımbəyin həyatı - Dərbənddən Həştərxana, oradan Kazana, daha sonra Sankt-Peterburqa, Asiyadan Avropaya, dini təhsildən dünyəvi elmə aparan keşməkeşli yolda çətinliklə qazandığı uğurlara, Kazan Universitetinin Şərq dilləri üzrə mühazirəçisi vəzifəsinə təyin edilməsinə nəzər yetirilir.

Eyni zamanda Təxminən 40 ilə yaxın bir dövr ərzində iki məşhur Rusiya universitetinin professoru olmuş Mirzə Kazımbəyin geniş pedaqoji fəaliyyəti, yazdığı dərsliklər və elmi əsərləri, böyük elm təşkilatçılığı və s geniş araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Kazan Universiteti, şərq dilləri, türk-tatar dilləri, şərqşünaslıq, ərəb və fars dilləri, pedaqogika, Şərq-Qərb, maarif*

Rafail Ayvaz Ahmadli
Lala Yashar Ahmadova

Pedagogical views of Mirza Kazembek

Summary

The article describes the life path of a prominent Azerbaijani, orientalist, teacher and educator Mirza Kazembek. Attention is drawn to his painstaking work on a difficult journey from Derbent to Astrakhan, then to Kazan, then to St. Petersburg, from Asia to Europe, from religious education to secular science, and further to the appointment of a lecturer in Oriental languages at Kazan University. At the same time, the extensive pedagogical activity of Mirza Kazembek, who for about 40 years became a professor at two well-known Russian universities, the activities of his students and scientific works, his large scientific organization, etc., is widely studied.

Key words: *Kazan University, oriental languages, Turkish-Tatar languages, oriental studies, arabic and persian languages, pedagogy, East-West, education*

Görkəmli azərbaycanlı, alim-şərqşünas, pedaqoq, maarifçi Məhəmməd Əli Hacı Qasım oğlu Mirzə Kazımbəy (1802-1870) XIX əsrin yetirdiyi nadir şəxsiyyətlərdəndir. Atasının Həştərxana sürgün edilməsi ilə əlaqədar olaraq on doqquz yaşlı Mirzə Kazımbəy vətəni Azərbaycanı tərk etməyə məcbur olmuş və sonrakı bütün şüurlu həyatını Rusiyada keçirmişdir. Özünün fitri istedadı, bacarığı, zehni qabiliyyəti və təbiətən əzmkarlığı sayəsində doğma ana dili-azəri türkçəsi ilə yanaşı fars, ərəb, rus, ingilis, alman, fransız dillərinə, dini və dünyəvi elmlərin əsaslarına mükəmməl yiyələnmiş 1826-cı ildən Kazan universitetində Şərq dilləri üzrə mühazirəçiliklə pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. Ümumiyyətlə, «Rusiyada ali təhsilin təşkilində, dərs vəsaitlərinin yazılmasında, müəllim-professor kadrlarının hazırlanmasında Kazımbəyin xidmətləri olduqca böyükdür» (2, 213).

XIX əsr Rusiya və dünya şərqşünaslıq elminin parlaq simalarından olan M.Kazımbəy ictimai-fəlsəfi fikir tarixinə görkəmli bir maarifçi mütəfəkkir kimi daxil olmuşdur. Demokratik maarifçilik onun ictimai-siyasi görüşlərinin əsasını təşkil edir. Ətalətin, geriliyin, cəhalətin fanatizm və despotizmin tənqidi, humanizmin, sosial ədalətin, ictimai tərəqqinin, şəxsiyyət azadlığının, elmin, mədəniyyətin, maarifin isə təqdiri M.Kazımbəyin yaradıcılığında mühüm yer tutur. Bir maarifçi mütəfəkkir kimi o da elmin, maarifin, mədəniyyətin inkişafı yolu ilə Şərqdə tərəqqiyə nail olmağın mümkünlüyünə nikbinliklə inanır və bu istiqamətdə də əlindən gələni əsirgəməmişdir.

Ümumiyyətlə, XIX əsrdə Rusiyanın xarici siyasətində artıq «Şərq məsələsi» də ön plana çəkilmişdi. Rusiya şərqşünaslığının yaranması və inkişafında rus, Qərbi Avropa alimləri ilə yanaşı tatar və Azərbaycan alimləri də mühüm rol oynamış, XIX əsr Rusiya şərqşünaslığı tarixində bir «Azərbaycan məktəbi» yaranmışdı ki, bu məktəbin də ən görkəmli nümayəndəsi, heç şübhəsiz, Mirzə Kazımbəydir.

Dərbənddən Həştərxana, oradan Kazana, daha sonra Sankt-Peterburqa, Asiyadan Avropaya, dini təhsildən dünyəvi elmə aparan bu keşməkeşli yolda çətinliklə böyük uğurlar qazanan Məhəmməd Əli Mirzə Kazımbəy 22 iyul 1802-ci ildə Rəşt şəhərində anadan olmuşdur.

Soy kökü Qorçu türk tayfasından olan Mirzə Kazımbəyin babası Hacı Məhəmməd xanın ailəsi XVIII əsrdə Nadir şah tərəfindən Dağıstana köçürülmüşdü.

Mirzə Kazımbəy digər dini kitablarla yanaşı «Tövrat»ı da orijinalda oxumaq üçün qədim Yəhudi dilini belə öyrənmiş, təhsilini davam etdirmək və «Müctəhid» adı almaq üçün Ərəbistanın dini mərkəzlərinə getməyə hazırlaşmışdı. Lakin bəlli olduğu kimi, onun istəyi baş tutmamış, tale onu Həştərxana getməyə vadar etmişdi.

Belə ki, 1820-ci ildə atası Dərbənd Şeyxülislamı Hacı Qasım çar hökumətinə qərəzli münasibət bəsləyən şəxslərlə gizli əlaqə yaratmaqda təqsirləndirilərək əmlakı müsadirə olunmaqla Həştərxana sürgün edilmişdi. Gənc Məhəmməd Əli də 1821-ci ildə Həştərxana atasının yanına getməyə məcbur olmuşdur. O, burada özünə iş axtarmağa başlamışdı.

Kazımbəy Həştərxanda hələ Dərbənddən tanıdığı şotlandiyalı xristian missionerləri olan Qleb və Makfersonla yenidən görüşməli olmuş və bu görüş də onun bütün həyatını dəyişmiş, dünyagörüşünün tamamilə yeni-avropayönlü müstəvidə formalaşmasına rəvac vermişdir. Belə ki, gənc Məhəmməd Əlinin çıxılmaz vəziyyətindən istifadə edən bu missionerlər ona türk və ərəb dili müəlliminə ehtiyacları olduğunu söyləmişlər. O da atasının maddi qayğılarını azaltmaq üçün bu təklifə razılıq vermiş, bununla da onun həyatı dəyişmiş, iki il sonra-1823-cü il iyul ayının 11-də Dərbənd Şeyxülislamının oğlu Mirzə Məhəmməd Əli xristianlığın presvetriyan məzhəbini qəbul edərək Aleksandr Kazımbek olmuşdu. Əslində Mirzə Kazımbəyin, xüsusilə böyük din xadiminin oğlunun din dəyişməsi o dövr üçün ağılasığmaz görünürdü.

Kazımbəyin Kazan mühiti ilə tanış olması, yerli ziyalılarla müəyyən əlaqələr yaratması, ona öz gələcək taleyini buradakı universitetlə bağlamasına qərar verməyə səbəb olmuşdu. Bununla əlaqədar olaraq 2 aprel 1826-cı ildə Xarici İşlər Nazirliyindən Maarif Nazirliyi sistemə keçirilməsi və universitetdə Şərq dilləri mühazirəçisi vəzifəsinə təyin olunması barəsində Maarif və Dini İşlər Naziri knyaz Qolitsina ərizə ilə müraciət etmişdi. Bununla paralel olaraq o, 18 may 1826-cı ildə Kazan universiteti rəhbərliyinə də ərizə ilə müraciət etmişdi. Ərizəsində Kazımbəy göstərmişdi: «Təvəqqim budur ki, mənə imtahan etsinlər və Şərq dilləri sahəsində biliyimi təsdiqləyən şəhadətnamə versinlər. Əgər Şərq dillərindəki savadım mənə hər hansı bir elmi dərəcə almaq imkanı verirsə, onda mən universitet qulluqçuları sırasına keçməyi daha üstün tutar və özümü xoşbəxt sayardım. Əslində mənim niyyətim müvafiq şərait olduqda məhz universitetdə işləməkdir və bu barədə artıq Kazan təhsil dairəsi əlahəzrət Popeçitelin razılığını almaq şərafinə də nail olmuşam» (6, 45). Mirzə Kazımbəyin Şərq dilləri sahəsindəki biliyini yoxlayıb universitet rəhbərliyi tərəfindən müsbət rəy əldə edildikdən sonra Xalq Maarifi Naziri 26 iyul və 12 avqust 1826-cı il tarixli xahişnaməsi ilə Mirzə onu Xarici İşlər Nazirliyi sistemindən azad edib Maarif Nazirliyinin sərəncamına verilməsini xahiş etmişdir. Uzun sürən yazışmalardan sonra, nəhayət, 1826-cı ilin 31 oktyabrında Kazımbəyi Kazan Universitetinin Şərq dilləri üzrə mühazirəçisi vəzifəsinə təyin etmişdilər. O, birinci və ikinci kurslarda həftədə üç dəfə fars və ərəb dili dərslərini aparmışdı.

Kazan mühiti Mirzə Kazımbəyin dünyagörüşündə mühüm rol oynamış, burada o, universitetin rektoru, Almaniyadan dəvət olunmuş Fuksla, onun həyat yoldaşı Aleksandra Andreyevna, Lobaçevski

və s. kimi tanınmış ziyalılarla yaxından tanış olmuş, rus dilini mükəmməl öyrənmiş, dünyəvi elmləri mənimsəmişdi.

Mirzə Kazımbəyin Kazan Universitetində çalışdığı ilk illərdə görkəmli rus riyaziyyatçı alimi N.İ.Lobaçevskinin rektor seçilməsi Qazan Universitetini qabaqcıl elm və tədris mərkəzlərindən birinə çevirməsi onun öz ideyalarını həyata keçirməsinə şərait yaratmışdı. Lobaçevskinin Şərqi dilləri kafedrasını iki kafedraya ayıraraq türk-tatar dili kafedrasına Mirzə Kazımbəyi müdir təyin etməsi Kazan şərqişünaslıq elminin daha real və perspektivli inkişafında mühüm rol oynamışdı. Belə ki, o, hələ 1828-ci ildə dağınıq, qeyri-ardıcıl şəkildə olsa da ərəb və fars ədəbiyyatlarının qısa kursunu yaratmağa çalışmış və buna qismən də olsa nail olmuşdu. Bu münasibətlə Kazımbəy özünün 1827-1828-ci akademik tədris ili ərzində gördüyü işlər haqqında hesabatında göstərmişdi: «1) Mən cənab Boldırev tərəfindən tərtib olunmuş fars müntəxəbatını oxumuş və tələbələri düzgün tələffüzə öyrətmişəm. 2) Tələbələrlə birlikdə müxtəlif əlyazmalarını araşdırmış və bu zaman onları mövcud xətt növləri və nümunələri ilə tanış etmişəm. 3) Dövlətşahın (məşhur Dövlətşah Səmərqəndi nəzərdə tutulur) «Təzkirətüş-süəra» əsərinin tərcüməsi ilə məşğul olmuş və qrammatik qaydaları izah etmişəm. 4) «Quran»ın tərcüməsi ilə məşğul olmuş, ayrı-ayrı söz köklərini aydınlaşdırmış, ən yaxşı Şərqi yazıçıların əsərlərinə əsaslanmaqla müsəlmanların bu müqəddəs kitabının çətin anlaşılan yerlərini şərh etmişəm. 5) İbn Xəldunun (məşhur ərəb tarixçisi və filosofu) ərəb dilindəki əsərlərini oxumuş və rusçaya tərcümə etmişəm. 6) Karamzinin (məşhur rus tarixçisi və ictimai xadimi) «Tarixindən ayrı-ayrı parçaları rus dilindən farsçaya çevirmişəm» (11). Bu qeydlərdən də anlaşılır ki, o, hələ 26 yaşında olarkən geniş bir elmi dünyagörüşə malik idi. Bu cür elmi dünyagörüşü sayəsində gənc pedaqoq dərslərini tələbələrində tədris etdiyi dillərə və Şərqi xalqlarının ədəbiyyatına coşğun maraq oymağa nail olmuşdu.

Mirzə Kazımbəy ömrünün 23 ilini Kazanda keçirmiş, bu illərini tamamilə Kazan Universiteti və gimnaziyasına bağlamış, elmi fəaliyyətlə məşğul olmuş, bir sıra rus və Avropa alimləri ilə yaxından tanış olmuş, onlarla dostluq etmiş, Kazan Universiteti kitabxanasının zənginləşməsində xüsusi səy göstərmişdir.

Gərgin əməyi Mirzə Kazımbəyi universitet rəhbərliyinə daha yaxından tanıtmış, rektor Lobaçevski onun elmi prinsipliliyi və zəhmətsevərliyini yüksək qiymətləndirərək poçetlə bir raport təqdim etmiş, ona dərin etimad bəsləyərək irəli çəkmək məqsədilə adyunkt vəzifəsinə (indiki dosent) seçilməsinə icazə istəmiş və bu icazə verilmiş, səsvermə nəticəsində Kazımbəy Şərqi ədəbiyyatı adyuntu vəzifəsinə seçilsə də Xalq Maarif Nazirliyi universitetin bu qərarını təsdiq etməmiş və nazir K.Livenin imzaladığı məktubda bildirilmişdi ki, bu vəzifəni tutmaq üçün universitet, yaxud akademiya təhsili və magistr elmi dərəcələri olmalıdır. Mirzə Kazımbəyin isə yalnız ənənəvi Şərqi təhsili var idi ki, bu da onun Avropa tipli universitetin adyuntu seçilməsinə imkan vermirdi. Buna baxmayaraq, rektor Lobaçevski və poçetel Musin-Puşkinin təkidli tələbindən sonra nazir K.Liven Mirzə Kazımbəyin adyunkt təyin olunması üçün universitet şurasının ona Şərqi dillərinin birindən dissertasiya hazırlamasını təklif etməsini və yazılacağı təqdirdə əsəri rəy üçün Peterburq Akademiyasına göndərməsini yalnız müsbət rəy verildikdən sonra bu vəzifəyə təyin olunmasını şərt kimi irəli sürmüşdü. Kazımbəy bu təklifi qəbul edərək 4 ay müddətində dörd fəsil 10 çap vərəqi həcmində «Ərəb dilinin və ədəbiyyatının tarixinə bir nəzər» adlı əsəri farsca yazaraq, rus dilində müqəddimə və mündəricatı ilə birgə poçetlə təqdim etmişdir. Tanınmış şərqişünas alimlərdən Y.İ.Şmidt və X.D.Frenin müsbət rəyindən sonra 1831-ci ildə Xalq maarifi naziri K.Levin Mirzə Kazımbəyi adyunkt-professor vəzifəsinə təsdiq etmişdi. Rektor N.İ.Lobaçevskinin səyi nəticəsində 1833-ci ildə əsər universitetin mətbəəsində 100 nüsxə tirajla çap edilmişdir. Əsər Rusiyada ərəb ədəbiyyatının tədqiqi sahəsində ilk addımlardan biri idi.

Zəngin elmi potensiala və nəzəri təfəkkürə malik olan Mirzə Kazımbəy Avropa şərqişünaslarının əsərlərini mütəmadi oxuyur, dilin qrammatik və nəzəri əsaslarını mənimsəyir, tədrislə yanaşı metodik vasitələr hazırlayır, elmi əsərlər üzərində yorulmadan çalışırdı. Alim 1836-cı ildə «Birinci Kazan gimnaziyasında ərəb, fars və türk-tatar dilləri tədrisinin bölüşdürülməsi» kitabçasını yazaraq universitetin mətbəəsində çap etdirmişdi. Bu metodik vəsaitdə M.Kazımbəy gimnaziyada Şərqi dillərinin tədrisinin birinci sinifdən başlanmasını və yeddinci sinfə qədər davam etdirilməsini irəli sürmüş, tədris prosesini üç dövrə ayırmışdı. Birinci dövrə iki il davam etməli və bu müddətdə gimnaziya şagirdləri məşğul olacaqları müvafiq Şərqi dilinin əlifbasını öyrənməli, qrammatikanın əsasları ilə tanış olmalı və asan mətnləri oxumalı, iki il davam edən ikinci dövrdə qrammatika sahəsində biliklərini

təkmilləşdirməli, lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirməli, bir dildən başqa dilə tərcümənin əsasları ilə tanış olmalı, üç il davam edən üçüncü dövrdə isə qrammatikanı tam şəkildə təkrar etməli, A.V.Boldirevin hazırladığı müntəxəbatdan müxtəlif xarakterli Şərq əlyazmalarından oxuyub tərcümə etməyi, habelə şifahi nitqlərini formalaşdırmağı bacarmalı idilər. Mirzə Kazımbəy bu metodik vəsaiti özünün elmi-pedaqoji təcrübəsi əsasında hazırlamış, hər üç Şərq dilinin öyrədilməsindəki spesifik cəhətləri də nəzərə almışdı.

Bir maarifçi kimi Mirzə Kazımbəyi düşündürən ən mühüm məsələlərdən biri də mənsub olduğu xalqın övladlarının, ümumiyyətlə çar Rusiyasındakı türk xalqlarının nümayəndələrinin ali təhsil alması olmuş, bununla bağlı o çox düşünüb - daşınmış, yollar axtarmış, din xadimləri, mədrəsə müdirləri ilə əlaqə saxlamış, nüfuzlu müsəlman feodallarını xalqın maariflənməsi işinə cəlb etməyə səy göstərmiş, Kazan Universitetinin fəxri üzvlərindən olan, elmə rəğbət bəsləyən qazaxların Bukey ordasının xanı Cahangir Bukayevin köməyi ilə bir sıra tatar və qazax gənclərin universitet tələbəsi olmasına nail olmuş, onların elmlərə yiyələnmələri üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Rektor Lobaçevski və popeçitel Musin-Puşkinlə yaxınlığı Kazımbəyi müsəlman gənclərinin gimnaziya və universitetlərə cəlb etməkdə konkret addımlar atmağa ruhlandırmış, bu məqsədlə o, rus, tatar və fars dillərində ölkənin müsəlman əhalisinə bir «Müraciət» hazırlamış, Musin-Puşkinin vasitəsilə Xalq Maarifi Nazirliyindən icazə alınmış, universitet mətbəəsi direktorunun səyi nəticəsində türk-tatar dilində 500, fars dilində 400 nüsxə tirajla çap edilərək yerli müftilərin köməyi ilə yaymaq üçün Tavriya və Tiflis mülki qubernatorlarına göndərilmişdi. Kazımbəy hazırladığı bu geniş «Müraciət» də Rusiyanın türkdillili əhalisini fikrən də olsa tarixi keçmişə nəzər salmağa və öz əcdadlarının şanlı ənənələrini yaşatmağa, davam etdirməyə səsləyir, Şərqin zəngin mədəni ənənələrini qorumağı və türk xalqlarını həmin ənənələrin davamçısı kimi görmək istəyir. O yazırdı: «Onlar bir zaman müsəlmanların maarif sükənini öz əllərində tutduqlarını və maarifin buradan Avropaya yayıldığını ya unutmuş, ya da bilmirlər... Şöhrətlərinin əks-sədasi hələ də dillərdə dolaşan müsəlman alimlərinin həyatlarının mənasını, cövhərini təşkil edən yorulmaz elmi fəaliyyət ehtirası haradadır? Hamının maarifə can atdığı, hər bir müsəlmanın ləyaqət və əməllərinin onun savadlılığı ilə ölçüldüyü zamanlar harada qalmışdır?... Qoy onlar (Rusiyadakı türklər nəzərdə tutulurdu - R.Ə.) bu həqiqətə şahid olsunlar! Qoy onlar sizin uşaqlarınızı dəvət etdiyimiz təhsilin faydası və əhəmiyyəti barəsində sizə zəmin dursunlar» (9, 2-3).

Mirzə Kazımbəyin «Müraciəti» məhdud dairədə də olsa öz təsirini göstərmiş, 40-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq Kazan, Həştərxan, Tiflis gimnaziyaları və Kazan Universitetində az da olsa müsəlman gənclər təhsil almışdır.

1843-cü ildə Mirzə Kazımbəy Şərq bölməsi əsasında Universitet yanında müstəqil şərq dilləri İnstitutu yaradılması təklifini də irəli sürmüş, lakin maliyyə çətinlikləri ucbatından bu ideyanı həyata keçirmək mümkün olmamışdı (10, 3-16). Göründüyü kimi, Mirzə Kazımbəy yalnız tədqiqatçı və pedaqoq kimi deyil, həm də elmi təşkilatçı kimi də Kazan şərqşünasları arasında aparıcı sima olmuşdu. 1840-cı illər Mirzə Kazımbəyin Kazandakı elmi-pedaqoji fəaliyyətinin ən coşğun dövrü olmuş, o, 1841-ci ildən başlayaraq həm də Birinci Kazan gimnaziyasında ərəb dili müəllimi, 1844-45-ci illərdə Kazan Ruhani Akademiyasında Şərq dilləri professoru, 1849-cu ildən universitetin ərəb-fars dilləri və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, 1845-49-cu illərdə universitetin mints-kabinetinin müdiri, 1845-ci ildən şərq dilləri senzoru, 1846-cı ildən Kazan Universitetinin «əlahiddə senzoru» olmuşdur (9, 10-13).

O, 1849-cu ildə ailəsi ilə birlikdə Peterburq Universitetinin professoru, Rusiya Akademiyasının müxbir üzvü, dünyada tanınan şərqşünas alim kimi Peterburqa yola düşmüşdü. Alimin elmi – pedaqoji yaradıcılığının ikinci əsas dövrü paytaxt Peterburqla bağlıdır.

Mirzə Kazımbəy Peterburq Universitetində elmi-pedaqoji fəaliyyətə fars ədəbiyyatı kafedrasının müdiri kimi başlamışdı. Bu kafedraya təxminən 20 ilə yaxın bir müddətdə digər bir Azərbaycan alimi Mirzə Cəfər Topçubaşov rəhbərlik etmiş, 1849-cu ildə səhhətinə görə təqaüdə çıxmış, pedaqoji fəaliyyətini Xarici İşlər Nazirliyinin Şərq dilləri İnstitutunda davam etdirmişdi.

Alim ilk dövrlərdə universitetdə fars dili ilə yanaşı ərəb dili dərslərini də aparmış, maliyyə çətinlikləri ilə əlaqədar olaraq 1854-cü ilə qədər həm də Peterburqdakı şəxsi məktəb və Pansionların inspektoru vəzifəsində də çalışmışdır. 1850-ci ildə onu Rusiya coğrafiya cəmiyyətinin həqiqi üzvü və Fransa-Asiya cəmiyyətinin ordinar üzvü seçmişdilər.

Peterburq dövrü Mirzə Kazımbəyin elmi-pedaqoji fəaliyyətinin ən məhsuldar dövrü olmuşdur. Hələ 1851-ci il dekabrın 28-də Rusiyada yaradılacaq Asiya İnstitutunun layihəsi, nizamnaməsi və ştat

vahidlərinin işlənilib hazırlanması üçün N.M.Musin-Ruşkinin rəhbərliyi ilə xüsusi komissiya yaradılmış, komissiyanın tərkibinə Meyer və Demezonda yanaşı Mirzə Kazımbəy də daxil edilmiş, institutda öyrədilməsi nəzərdə tutulan müsəlman Şərq dillərinin tədris prinsiplərini işləyib hazırlamaq Mirzə Kazımbəyə həvalə edilmişdi. Bu institut öz profilinə görə həm tədris, həm də elmi tədqiqatla məşğul olmalı idi. İnstitutun Nizamnaməsində göstərilirdi ki: «İnstitutun məqsədi bir tərəfdən müvafiq nazirliklər üçün Şərq dillərini yaxşı bilən kadrlar hazırlamaq, digər tərəfdən də Şərq haqqındakı elmi bilikləri Rusiyada yaymaqdan ibarətdir» (12, 48).

İnstitut Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin şərq dilləri İnstitutu, Kazan və Peterburq Universitetlərinin Şərq dilləri kafedraları və Odessadakı «Rişelye məktəbi» bazası əsasında yaradılmalı idi. Artıq çarın müvafiq icazəsi də alınmışdı. Fəqət Maarif və Xarici İşlər Nazirlikləri arasında başlayan münaqişə sonda Asiya İnstitutunun yaradılmasına imkan verməmiş, əvəzində Maarif Nazirliyi Universitetdə ayrıca Şərq fakültəsi açmağı qərara almışdı. Şərq fakültəsində şərq dillərinin tədris prinsiplərini və fakültənin strukturunu hazırlamaq Mirzə Kazımbəyə həvalə edilmiş, onun hazırladığı plana müəyyən dəyişikliklər edilərək fakültədə 9 kafedradan ibarət aşağıdakı bölmələr yaradılmışdı: 1) Ərəb-fars-türk-tatar (Kazan və Mərkəzi Rusiya tatarlarının dilləri nəzərdə tutulur) bölməsi; 2) Monqol-Kalmık-Tatar (Özbək Türkcəsi nəzərdə tutulur) bölməsi; 3) Cin-mancur bölməsi; 4) Yəhudi-ərəb bölməsi; 5) Gürcü-erməni-tatar (Azərbaycan türkcəsi nəzərdə tutulur) bölməsi.

Nəhayət, Peterburq Universitetinin şərqşünaslıq bölməsinin müstəqil fakültəyə çevrilməsi haqqında 1854-cü ilin 22 oktyabrında hökumət qərarı çıxmış və 1855-ci il avqustun 27-də fakültənin təntənəli açılışı olmuşdu (12, 261).

Şərqşünaslıq fakültəsinin elmi şurasının iclasında Mirzə Kazımbəy Sankt-Peterburq Universitetinin ilk şərqşünaslıq fakültəsinin ilk dekanı seçilmiş, elmi şuranın bu qərarı Xalq Maarif naziri tərəfindən 24 avqustda təsdiq edilmiş, Mirzə Kazımbəy çar ailəsi üzvləri və yüksək rütbəli məmurların iştirak etdikləri təntənəli açılış mərasimində yeni fakültənin qarşısında dayanan məqsəd və vəzifələr haqqında nitq söyləmişdi.

Mirzə Kazımbəy 1856-cı ildə universitet nizamnaməsindəki dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq bir dekan kimi şərqşünaslıq fakültəsinin təşkili ilə bağlı yeni tələblər irəli sürmüş, Xalq Maarifi Nazirliyindən spesifik şərqşünaslıq təhsili almış gəncləri öz ixtisaslarına uyğun işlə təmin etməyi, universitetə qəbulu müsəlman xalqların hesabına nəzərə çarpacaq dərəcədə artırmağı, qeyri-rus xalqların nümayəndələrini universitet təhsili üçün hazırlamağı tələb etmiş, lakin bu tələblər yerinə yetirilməmişdi (12, 513).

Mirzə Kazımbəy dünya miqyasında Şərq və Qərb elmlərini sintez edən, bəşəriyyətin mədəniyyət tarixini ayrı-ayrı milli regionlarda deyil, vahid Şərq-Qərb kontekstində öyrənən dərin zəkali elm xadimlərindən olmuşdur.

Alimin tədqiqatlarının əksəriyyəti dərhal müxtəlif Avropa dillərinə tərcümə olunmuş, dünya miqyasında böyük maraq və rəğbət oyatmışdı. Parisdə çapdan çıxan «Asiya jurnalı» M.Kazımbəyin hər bir yeni əsərini öz səhifələrində çap etdirmişdi.

Bütün bunların nəticəsi idi ki, hələ sağlığında Mirzə Kazımbəyin bir çox əsərlərindən əksər Avropa Universitetlərində dərslük kimi istifadə olunmuşdu.

Alimin fəlsəfi-nəzəri irsinin görkəmli tədqiqatçılarından olan filosof Heydər Hüseynov yazırdı: «Professor Mirzə Kazımbəy 110-dan artıq elmi əsər yazıb». Bu əsərlərin çoxu Şərqdəki ictimai-siyasi və fəlsəfi cərəyanlardan bəhs edir. Kazımbəyin şərqşünaslıq məsələlərinə dair demək olar ki, bütün əsərləri ingilis, fransız və alman dillərinə tərcümə edilib. Bu əsərlər arasında «Bab və babilər: 1844-1852-ci illərdə İranda dini-siyasi ixtişaşlar», «Müridizm və Şamil», «Alim imam», «Dərbəndnamə», «Şərq dilşünaslığının Avropada meydana çıxması və uğurları haqqında», «İslam tarixi» və bir çox başqalarını qeyd etmək olar (3, 166-168).

Mirzə Kazımbəy öz müasirləri içərisində özünün ensiklopedik biliyi, maraq dairəsinin genişliyi ilə seçilən alimlərdən olmuşdur. O, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, fəlsəfə, pedaqogika, etika, etnoqrafiya, etimologiya, hüquq, numizimatika, kalliqrafiya, ədəbi tənqid, mifologiya və s. kimi elm sahələrinə dair sanballı əsərlər yazmış, Avropa və Şərqdə baş verən mühüm ictimai-siyasi hadisələrin ilk elmi şərhçisi və tədqiqatçısı kimi çıxış etmiş, böyük nüfuz qazanmışdır.

Təxminən 40 ilə yaxın bir dövr ərzində iki məşhur Rusiya universitetinin professoru olmuş Mirzə Kazımbəy həm də böyük elm təşkilatçısı olmuş, 1844-1849-cu illərdə Kazan Universitetinin zəngin

numizmatika kabinetinə rəhbərlik etmiş, buradakı Şərq sikkələri və Şərq epigrafiya abidələri ilə bağlı silsilə araşdırmalar aparmış, onun rəhbərliyi altında bir sıra rus müəllifləri Şərq arxeologiya, numizmatika və epigrafiyasına dair bir sıra elmi əsərlər yazmışlar. O, Rusiya universitetlərində tədris edilən ərəb, fars və türk ədəbiyyatları tarixi kurslarının ən müxtəlif Şərq mənbələri əsasında yaradıcısı olmuş, onun təşəbbüsü və yaxından iştirakı ilə Peterburq Universitetində 14 Şərq dili üzrə mütəxəssis hazırlayan şərqşünaslıq fakültəsi açılmışdı.

Mirzə Kazımbəy Azərbaycanca-rusca ilk lüğətin də yaradıcılarından olmuş, A.S.Puşkinin məşhur «Bağçasaray fontanı» poemasını Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etmişdir.

Alimin zəngin şəxsi kitabxanası olmuş, bu kitabxanada digər Şərq xalqları ilə yanaşı Azərbaycan ədəbiyyatının da bir sıra qiymətli nümunələri bu günə qədər qorunub saxlanılmışdır. Burada Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sinin və Füzuli «Divan»ının müxtəlif nəşrləri və əlyazma nüsxələri, A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun kitabları, Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatına dair müxtəlif əlyazma nüsxələri və çap kitabları vardır. Onun kitab mədəniyyətinin inkişafında, ilk növbədə Şərq dillərindəki əlyazma kitablarının kataloqlaşdırılmasında da mühüm xidmətləri olmuşdur. Mirzə Kazımbəyin geniş elmi-ictimai fəaliyyəti qazax türklərinin maarifçiliyinin inkişafına da təsir etmişdi. Azərbaycanlı alimin məşhur qazax alimi Çokan Vəlixanov və qazax ictimai fikrinin digər qabaqcıl nümayəndələri ilə yaradıcılıq əlaqələri XIX əsr Azərbaycan-qazax ədəbi-mədəni əlaqələrinin diqqətəlayiq səhifələrini təşkil edir və onları daha geniş şəkildə öyrənməyə həqiqətən də xüsusi ehtiyac duyulur (5).

Mirzə Kazımbəyin elmi dünyagörüşünün formalaşmasında onun pedaqoji fəaliyyətə başladığı Kazan və Peterburq mühitinin güclü təsiri olmuşdur. Onun dünyagörüşünün inkişafında həmçinin Mirzə Cəfər Topçubaşovun böyük rolu olmuşdur. M.Kazımbəy uzun müddət M.C.Topçubaşovu unuda bilməmiş, həmişə belə bir qənaətdə olmuşdur ki, Peterburq qapılarını Şərq dillərinin üzünə ilk dəfə M.C.Topçubaşov açmış, neçə-neçə rus müttəfəkkirinin qəlbində Şərqə, onun xalqlarına, şeirinə və sənətinə məhəbbət oyatmışdı.

Son olaraq qeyd edək ki, aktuallığına, dərin tarixi və siyasi-fəlsəfi mündəricəsinə görə Mirzə Kazımbəyin bir sıra əsərləri özünün elmi əhəmiyyətini bu gün də qoruyub saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyev M. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, 2006.
2. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1997.
3. Hüseynov H.N. XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı, Zəkioğlu, 2006.
4. Qasımova S.B. Mirzə Kazımbəyin tarixi baxışları. Avtoreferat. Bakı, 1999.
5. Quliyev V. Mirzə Kazımbəy və Çokan Vəlixanov. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 23 avqust, 1985, № 34.
6. Quliyev V. Mirzə Kazımbəy. Bakı, «Yazıçı», 1987.
7. Rzayev A. Məşələ dönmüş ömür. Dərbənddən başlanan əzablı yol. Bakı, 1989.
8. Rzayev A. Mirzə Cəfər Topçubaşov. Bakı, Yazıçı, 1993.
9. Tatarıstan MDA, f. 92, iş 5596
10. Tatarıstan MDA. f. 92, iş 5170
11. Tatarıstan MR, Milli Dövlət Arxivi, iş № 48.
12. Materialı dlya istorii fakulteta vostoçnix yazıkov, T.I. SPB, 1905; T.II. SPB., 1906; T.IV. SPB., 1909.

Göndərilib: 08.01.2022

Qəbul edilib: 07.02.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/13-20>

Firadun Nadir İbrahimov

Sheki branch of ADPU
doctor of pedagogical sciences, professor
fireddun_ibrahimov@mail.ru

Gunel Ogtay Aliyeva

Sheki branch of ADPU
teacher
gunelaliyeva0492@gmail.com

ALGORITHMIC BASES OF TECHNOLOGY OF TEACHING ONE-DIGIT AND TWO-DIGIT DIVISION OF THREE-DIGIT NUMBERS IN PRIMARY SCHOOL

Summary

In the article The relevance of the study of methodological aspects of the teaching of three-digit numbers in primary and one-digit numbers in primary grades based on algorithmic bases is substantiated. The scientific interpretation of the technology of formation of practical application of the section algorithm of the educational process in students in accordance with the expansion of the range of natural numbers in educational units is reflected in the students.

Key words: *decimal composition of numbers, divisible, divisible fortune and balance, incompletely divisible, sequential exit, section algorithm, an open description of the algorithm, section into equal parts, component section, special fortunes*

Firadun Nadir İbrahimov

Gunel Oktay Aliyeva

İbtidai məktəbdə üçrəqəmli ədədlərin birrəqəmli və ikirəqəmli bölünməsinin öyrədilməsi texnologiyasının alqoritmik əsasları

Xülasə

Məqalədə ibtidai siniflərdə üçrəqəmli ədədlərin bir və ikirəqəmli ədədə bölmə əməlinin alqoritmik əsaslara dayanaraq tədrisinin metodik aspektlərinin araşdırılmasının aktuallığı əsaslandırılmışdır. İşdə tədris prosesinin bölmə alqoritmının əməli olaraq tətbiqi bacarıqlarının tədris vahidləri üzrə natual ədədlər dairəsinin genişləndiril məsinə adekvat şəkildə təhsilalanlarda formalaşdırılması texnologiyasının elmi şərhə öz əksini tapır.

Açar sözlər: *ədədlərin onluq tərkibi, bölünən, bölən qismət və qalıq, natamam bölünən, ardıcıl çıxma, bölmə alqoritm, alqoritmın açıq formada təsviri, bərabər hissələrə bölmə, tərkibcə bölmə, xüsusi qismətlər*

The actuality of the subject. Improvement of the pedagogical process and its subsystems is one of the eternal problems of didactics. The development of algorithmic culture is the central link in these processes, because in these processes the mental activity of students is controlled. Algorithms and algorithmic construction practices are irreplaceable in both analytical and heuristic types of mental activity. The implementation of the technology of teaching three-digit numbers in one and two-digit divisions in primary school on an algorithmic basis is an element related to the formation of students' algorithmic culture, in other words, didactics is a perennial problem (learning in cognitive management). Therefore, we claim the relevance of the research topic.

Methodological basis of the research: L. Bertalanf's idea of system analysis, a "system-structural" approach formed as a branch of dialectics.

Interpretation of the research work. The framework document of the National Curriculum of General Education in the Republic of Azerbaijan stipulates that through the teaching of mathematics, students in primary education are formed to perform arithmetic operations, master oral and written algorithms. (10; 55).

An analysis of the activities of primary school students related to the implementation of the section practice shows that many of them have difficulty mastering the algorithm for the implementation of this action. Of course, one of the reasons for this is the complexity of the section algorithm, while other reasons are due to the imperfect methodological work related to the mastery of the algorithm.

The process of mastering the skills of students to perform the necessary steps of the algorithm is a system with a complex structure, in general, "intellectual reflection is a complex process" (1; 64).

It is not difficult to see this in the clear form of the section algorithm below.

$F_n = x_1 x_2 x_3 \dots x_n$ -divisible, $Q = y_1 y_2 y_3 \dots y_m$ -divisible, $n \geq m$.

$F_1 = x_1, F_2 = x_1 x_2, F_3 = x_1 x_2 x_3 \dots F_n = x_1 x_2 x_3 \dots x_n$

Let the numbers obtained by transferring the numbers after $x_m (x_{m+1})$ belonging to F_n to the difference used in the algorithm be: $T_1, T_2, T_3 \dots$

1. If $F_m \geq Q$ is conditional, it is passed to point 3, if $F_m < Q$, it is passed to point 2.

2. The number F_{m+1} is separated and the process is carried out in accordance with paragraph 3, that is, it is passed to paragraph 3.

3. In $F_m (F_{m+1})$ it is determined how many times Q is located i.e. the first digit of the destiny is found and this number is multiplied by Q , the product obtained from $F_m (F_{m+1})$ is deducted and passed to the 4th point.

4. If $F_n = F_m (F_n = F_{m+1})$, or if the difference specified in the third paragraph is equal to zero, and the numbers following F_n 's numbers covered by $F_m (F_{m+1})$ are equal to zero, they are written in fate, in paragraph 9. otherwise it is passed to paragraph 5.

5. To the right of the obtained difference the last digit of $F_{m+1} (F_{m+2})$ is transferred, in the number compiled by this rule - (in T_1) it is determined how many times the divisor- Q is located, ie the next digit of the destiny is found and this number is added to Q multiplied, the product obtained is subtracted from T_1 , passed to item 6.

6. If $F_n = F_{m+1} (F_n = F_{m+2})$, or if the difference specified in paragraph 5 is equal to zero, and the numbers following the numbers of F_n surrounded by $F_{m+1} (F_{m+2})$ are equal to zero, they is written in the destiny, otherwise it is passed to the 7th paragraph.

7. The last digit of $F_{m+2} (F_{m+3})$ is transferred to the end of the obtained number, the number T_2 is formed, how many times Q is located in T_2 , ie the next digit of the destiny is determined, this number is multiplied by Q , the product is subtracted from T_2 , Is passed in paragraph 8.

8. A similar application of paragraphs 5, 6 and 7 continues until all the numbers of the process F_n are used.

9. The process ends, fate and balance are determined. (4; 93-94)

It is undeniable that a three-digit number in a one-digit number is one of the most important steps in mastering a unit. At this stage, it is necessary to separate the oral and written sections. Section practical skills require students to be able to analyze the composition of a number, as well as the ability to divide a number into components depending on the divisor. Also, a well-explained and well-thought-out oral section is a good preparation for a written section. In fact, there are many commonalities between these two images of the unit. It is necessary to move from the oral section to the written section so that students feel the commonalities that unite them, "see" the meaning of the section in the symbols of the written mechanism.

From the analysis of scientific sources, it is clear that a group of experts, based on the restoration of students' past experience in the field of numbers, considers the following option of teaching them the three-digit numbers of oral methods of division. (2; 149).

Tasks that serve restorative functions include:

1. The section deals with practical multiplication. Dividing 24 by 6 means finding a number that multiplies by 6 to get 24. So $24:6 = 4$. So what does it mean to divide 36 by 4 and 100 by 25?

2. Check with the help of multiplication operation, is the division operation performed correctly?

$96:6 = 16$ $150:3 = 50$ $360:6 = 60$

3. Complete the schedule:

a	80		96		100
b	16	9		12	
$a:b$		4	16	6	4

1. How to find the unknown divisor?

Remember! To find the unknown divisor, you need to multiply the fortune by the divisor. See example: $a:9 = 4$; $a = 9 \cdot 4$; $a = 36$.

2. How to find the unknown?

Remember! To find an unknown divisor, you need to divide the divisor by fate. See example:

$$28:b = 7; \quad b=28:7; \quad b=4.$$

After working on such tasks, students are introduced to the oral section by dividing the division into appropriate gatherings. For this purpose, the work continues as follows:

1. Complete the text: $(600+60+6):6=600:6+ \dots$; $(900+60+9):3=900:3 + \dots$

How to divide the total number?

2. Show the divisor as the sum of the floors and divide by the sum:

$$\begin{array}{cccc} 262:2 & 484:4 & 963:3 & 428:2 \\ 639:3 & 707:7 & 480:2 & 603:3 \end{array}$$

3. Show the division as the sum of the available sums and perform the division operation:

$$\begin{array}{ccccc} 91:7 & 620:2 & 510:3 & 168:3 & 360:6 \\ 85:5 & 780:6 & 840:6 & 180:5 & 450:5 \end{array}$$

See example:

$$78:6 = (60 + 18):6 = 60:6 + 18:6 = 10 + 3 = 13$$

Further work is being done on the issue and miasl.

Here it is impossible not to see a very well-chosen sequence of oral section materials and solutions.

1. *Divide round hundreds, decimals, and single-digit numbers into single-digit numbers based on the ability to divide*, which are obtained by dividing a number into decimals, and the property of dividing the sum by the number is applied here:

2. *Dividing hundreds, tens, and ones (determined by dividing them into decimals) into single-digit numbers that are not divisible by a single-digit number, but can be divided into convenient aggregates.*

If students have difficulty mastering the algo rhythm of the verbal division of these two important groups of three-digit numbers, then it would be useful to dwell on the special cases in which the following sequence is also used:

1. *Oral division of rounded hundreds or decimals resulting in a single-digit division;*

$$(800:8; \quad 8 \text{ hundred}:8 = 1 \text{ hundred}; \quad 800:8 = 100)$$

2. *Divide a number by hundreds and decimals (240:2; 300:3);*

3. *Divide hundreds and decimals into indivisible numbers (120:3; 360:9);*

4. *Divide round hundreds if the number of hundreds is not divisible and hundreds and tens are obtained (600:4; 900:6);*

5. *Divide a three-digit number by hundreds and tens;*

In this case, both the hundreds and the tens of the three-digit number are not divisible, but the divisors of the three are evenly divisible (420:3; 560:4), where the two methods of division can be distinguished.

The first method. Divide the 420 numbers into 2 pieces, each divided by 3. These numbers are 300 and 120. Dividing each of them by 3, we get $100 + 40 = 140$.

The second method. We look at 420 as 42 decimals. Divide 42 decimals by 3 and get 14 decimals or 140. This method of sectioning can be demonstrated by visual means - with the help of wand sets.

Both of these methods have the same degree of difficulty.

After studying each of these cases separately, it is useful to give students a variety of mixed-type exercises. (4; 108-109) Undoubtedly, at this stage of teaching, the main goal is to teach students to use oral division techniques; therefore, the teacher should not be content with getting answers from the

students, but should ask them how they found the answer and, in this case, what methods and techniques the unit used.

In our opinion, what is said about the oral section is enough.

Based on these considerations, it would be logical to interpret the algorithmic basis of the written section of three-digit numbers. We believe that, as in the case of other acts, it is necessary to close the written section with the oral section, to arrange the various cases of the section on the condition that the difficulty increases. First, the section algorithm (in the case in question) is included directly in the process. It is announced that when the oral part is difficult, it is done in writing as follows:

$$\begin{array}{r} 867 \overline{)3} \\ \underline{-6} \\ 26 \\ \underline{-24} \\ 27 \\ \underline{-27} \\ 0 \end{array} \qquad \begin{array}{r} 376 \overline{)4} \\ \underline{-36} \\ 16 \\ \underline{-16} \\ 0 \end{array}$$

How the work is done is explained to the students as follows: The first incomplete divisor is 8 hundred, so there will be 3 numbers in the lot. Let's find out how many hundreds there will be in the destiny: Divide 8 by 3 and get 2. Let's find out how many hundred we divide: if we subtract 8 from 6, we get 2. When dividing two hundred by 3, you can't get a hundred, that is, we chose 2 digits correctly. Let's fix the second incomplete division: 2 hundred is 20 tens. Let's add 6 decimals to 20 decimals, we get 26 decimals. Let's find out how many decimals there will be. Students are encouraged to join in the process of continuing the explanation (starting with finding the decimal):

Continue the M-explanation yourself.

Explain how we divided the M-376 into 4.

After that, exercises are planned.

Mastering the mechanism of dividing a three-digit number by a one-digit number is a particularly important step in the development of the practice of division. [7; 115] In general, the "first millennium" concentrate provides a large base for mastering large numbers and arithmetic operations on them. In this concentration, children are prepared for the numbering process of numbers of any size, where many aspects of the numbering of 1st grade, ie the first millennium, are repeated, and students are prepared to move from verbal arithmetic to editing (written) methods.

In order to cover the case of getting zero at the end of the division and zero in the middle of the destiny, it is useful to place a job on the following required task.

Explain how the division operation is performed and how zero is obtained in the destiny.

$$\begin{array}{r} 780 \overline{)3} \\ \underline{-6} \\ 18 \\ \underline{-18} \\ 0 \end{array} \qquad \begin{array}{r} 432 \overline{)4} \\ \underline{-4} \\ 32 \\ \underline{-32} \\ 0 \end{array}$$

The work on the examples of tasks in scientific sources for teaching the division of named numbers (3, 105), as well as the mastery of the division algorithm can be concluded.

Assignment. 9 m 80 cm fabric was used to sew 7 aprons in the same way. In this case, what does the expression 9 m 80 cm: 7 show? Explain how the section operation is performed.

$$9 \text{ m } 80 \text{ cm} = 980 \text{ cm} \qquad \begin{array}{r} 980 \overline{)7} \\ \underline{-7} \\ 28 \\ \underline{-28} \\ 0 \end{array}$$

We believe that three-digit numbers are not enough for students to master the written algorithm of a one-digit unit. They need to be completed and systematized.

The analysis of the research materials obtained shows that it is necessary to start with the image of the unit known to the students and move to the image that is unusual for them. We support the inclusion of three-digit single-digit unit exercises in the teaching process in the following consecutive cases:

1. Each floor of the divisor is completely divisible by the divisor (846:2; 936:3).
2. Hundreds are not completely divided, and the remainder must be broken down into singles (575:5).
3. Hundreds are not completely divided, and the remainder must be broken down into tens (728:4; 429:3).
4. The remnants of both hundreds and tens have to be crushed to the lower floors in succession (685:5).
5. When dividing three-digit numbers into single-digit numbers, a special two-digit destiny is obtained (168:2; 546:6).

6. In the more complicated form of the above special case, the decimals are not completely divided, and the remainder of the decimals must be broken down into singular ones (258:9; 450:6).

Undoubtedly, the most important thing is for students to consciously master the technique of performing a single-digit written unit. It is important that each student is able to perform the operation correctly and quickly in all possible situations when dividing a 3 (or more) digit number into a single-digit number.

Of course, the initial case should be accepted when all the floor units are divided into divisors, and experience shows that in this case, the division is performed by students without difficulty.

Other cases are a bit difficult to master. Therefore, in these cases, it is necessary to use visual aids effectively. It is possible to carry out the section first, using visual aids and past experience, and then move on to a written form appropriate to the judgment.

For example, divide 346 by 2. Visibility can be ensured. "We take a set of three hundred sticks, four sets of sticks, six sticks. When you divide three hundred into two parts, one hundred is taken in each part and one hundred is left. We break it down into decimals and get 10 decimals, we get a total of 14 decimals. When you divide the decimals into two parts, each set has a set of 7 decimals. When the remaining loneliness is divided into 2 parts, 3 sticks fall on each part. Thus, each part has one hundred 7 tens 3 singles = 173 sticks."

Students need to be taught to make the following judgments in this process: "346 has 3 hundred. We divide 3 hundred into two equal parts, we get one hundred in each part. We divide 200 by 346. So the remainder is 346-200=146. We subtract 14 decimals from 146, that is, 140. The remainder is 6 loneliness. We divide this by 2 and get three." Several examples are solved through judgment, the written form of which is taught to students. Here it is necessary to gradually move to the abbreviated form of notation, which can be considered an algorithm for the operation of division in three-digit single-digit numbers.

In Example 346: 2, the transition to the abbreviated form can be illustrated as follows:

I. $\begin{array}{r} 346 \overline{)2} \\ \underline{-200} \\ 146 \\ \underline{-140} \\ 6 \\ \underline{-6} \\ 0 \end{array}$. $\begin{array}{r} 346 \overline{)2} \\ \underline{200} \\ 146 \\ \underline{-140} \\ 6 \\ \underline{-6} \\ 0 \end{array}$ hundred 7 decimal 3 loneliness = 173	III. $\begin{array}{r} 346 \overline{)2} \\ \underline{-2} \\ 14 \\ \underline{-14} \\ 6 \\ \underline{-6} \\ 0 \end{array}$
--	---	--

In this process, students must learn that the division operation begins on the top floor, that each floor must be divided, and that when each floor is divided, the loneliness of that floor is taken.

When students complete the "thousandth" concentration, they should know that a three-digit one-digit unit consists of a system of necessary steps performed in the following sequence, and be able to perform it:

1. Divide a hundredth of a high-floor unit by a three-digit number and compare it with a divisor; if that floor unit is not smaller than the divisor, it must pass to point 2, otherwise to point 3.

2. It is necessary to determine how many times the divisor is located in the hundredth, that is, to determine the first digit of the destiny, to multiply it by the divisor, to get out of the hundredth floor unit, and to go to the 5th point.

3. It is necessary to determine how many decimals the three-digit number consists of, that is, to separate the first two floor units together, to pass to the 4th point.

4. Determine how many times the divisor is located in the number (F) formed on the basis of two separated numbers, ie in the number of decimals, ie determine the 1st digit-decimal of the part (the part will be a two-digit number) and multiply it by F (the number of decimals).) should go out, go to item 6).

5. If the decimal and singular floor units are equal to zero when dividing the remainder, the zeros corresponding to the decimal and singular floors must be transferred to the destiny and passed to point 10, otherwise it must be passed to point 7.

6. If the balance obtained and the last digit is zero, the last zero digit must be written in the destiny, it must pass to point 9, otherwise it must pass to point 10.

7. To the right of the difference, move the decimal unit, determine the number of times the divisor is in the number obtained (in T_1), ie determine the decimal of the destiny, multiply it by the divisor, subtract the product from T_1 , and go to point 8.

8. If the last digit of the remainder is zero, it is written in one zero and must pass to point 10, otherwise it must pass to point 9.

9. To the right of the remainder, copy the last digit of the divisor, and in the resulting number - (T_2) determine how many times the divisor is located, ie determine the last digit of the destiny and multiply it by the divisor to get out of T_2 .

10. He must check the correctness of the solution by comparing the result with the product of the divisor.

There is no doubt that mastering the mechanism of dividing a three-digit number into a one-digit number is a particularly important step in the development of the practice of division. In general, the "first millennium" concentrate provides a large base for mastering large numbers and arithmetic operations on them. In this concentration, children are prepared for the numbering process of numbers of any size, where many aspects of the numbering of 1st grade, ie the first millennium, are repeated, and students are prepared to move from verbal arithmetic to editing (written) methods.

Of course, at the end of a single-digit number, it is necessary to explain the state of the residual section. Experience shows that this process is not so difficult.

As you know, a multi-digit number is divided into two-digit numbers by dividing a three-digit number into two-digit numbers by taking a single-digit number. Therefore, if we want to give students a good habit of dividing a multi-digit number into a two-digit number, we must first give them the ability to divide a three-digit number into a two-digit number by being a single-digit number, or rather, try to form in them.

By mastering a sectional algorithm, we also mean that the necessary steps are elementary for students. Otherwise, the student will not be able to perform his algorithmic activity. (6; 119).

The main difficulty in the section is to choose and find the numbers of destiny. If the students are good at this, they will not face great difficulties later. By taking a one-digit number in a fraction, you need to do a series of exercises to master the process of dividing a three-digit number into a two-digit number. The following methodology of this work is of interest:

- a) 480:60 and 488:61 section exercises;
- b) 416:52 type section exercises;
- c) The figure found for luck is not a loneliness, but a section of exercises related to the reduction of several loneliness and the selection of the appropriate optimal path;
- d) exercises related to the residual section. (11; 230-231)

As a result of the above-mentioned work, students are prepared to divide any multi-digit number into two-digit numbers: students learn the principle of gradual division of numbers, starting from the upper floors, and learn to find the number of fate by experiment; which is enough to get a new habit.

The three-digit two-digit number section is intended to be taught in the 3rd grade, within the "thousandth" concentration. In our opinion, a three-digit two-digit section should be included in the teaching process on the basis of an appropriate explanation. In our opinion, it may be acceptable to start this work with an explanation of dividing 488 by 61. In this case, the explanation is as follows: "To select the numbers of the part, we first round the divisor to get 60, then divide 488 by 60; To do this, we divide 48 by 6 and get 8, the number 8 is not the last, it is a test number, we need to divide the number 488 by 61 instead of 60. You need to check this number. Multiplying 61 by 8, we get 488. So, the number 8 is true. "

After strengthening the mastery of the algorithmic steps, which are reflected in the explanation of the implementation of examples of this type, it is intended to include exercises related to the acquisition of two-digit numbers. (4; 117)

For this purpose, it is useful to suggest the following type of task.

Task: Explain how to perform a division operation on a two-digit number.

$$\begin{array}{r} 441 \overline{) 21} \\ \underline{-42} \\ 21 \\ \underline{-21} \\ 0 \end{array} \qquad \begin{array}{r} 384 \overline{) 12} \\ \underline{-36} \\ 24 \\ \underline{-24} \\ 0 \end{array}$$

- 1) Say the first incomplete divisor;
- 2) Tell how the first number of the part was found;
- 3) Say the second incomplete divisor;
- 4) Tell how the second number of the destiny was found;
- 5) How to check the accuracy of the calculation?

It is important to consider the special circumstances that may arise in connection with the discovery of fate. (11; 264-265)

Often the first number found for luck does not work, it needs to be changed. For example, let's say we need to divide 168 by 28: let's check the number 8 (16: 2), it doesn't work. Let's check the number 7, but it's also big. The number 6 is useful because $28 \cdot 6 = 168$. In this case, we got the correct number for fate after three checks. (3; 199-200)

In our opinion, students should be involved in the process of simplifying the process. Students should know that when the numbers 8 and 9 are at the end of the division, the division must be completed by rounding the division to a larger round number: 39 can be rounded to 40, and the number $28:4=7$ can be found quickly in section 283: 39. (4; 110)

As you know, a multi-digit number is divided into two-digit numbers by dividing a three-digit number into two-digit numbers by taking a single-digit number. Therefore, if we want to give students a good habit of dividing a multi-digit number into a two-digit number, we must first give them the ability to divide a three-digit number into a two-digit number by being a single-digit number, or rather, try to form in them. (9; 47)

By mastering a sectional algorithm, we also mean that the necessary steps are elementary for students. Otherwise, the student will not be able to perform his algorithmic activity. The main difficulty in the section is to choose and find the numbers of destiny. If the students are good at this, they will not face great difficulties later. By taking a one-digit number in a fraction, you need to do a series of exercises to master the process of dividing a three-digit number into a two-digit number. (8; 121)

Therefore, in order to teach students the algorithm for dividing any multi-digit number into two-digit numbers and to form their habit of using this algorithm quickly and without mistakes, it is necessary to teach them to divide by numbers or round decimals expressed in singles and zeros. (8; 121) 10-a. a

section can be considered both as a section of equal parts and as a composite section. Taking this section as a division into 10 equal parts, we say that dividing each decimal by 10 gives a singularity. Explaining this division operation as a subdivision, we say how many times there are 10 (divisors) in a given number (divisor). It is useful to teach Section 10 methodology to students in both full and residual sections.

The division into round decimals is, after all, nothing more than the division of two-digit and three-digit numbers into round decimals. Therefore, it is natural to start this state of the unit without dividing it into three-digit round decimals with one-digit numbers. Many exercises need to be done for students to master the method of finding the number of a destiny by dividing the number of decimals by the number of decimals. You can then move on to the general form of the division into multi-digit round decimals.

Scientific innovation. The technology of realization of implementation of three-digit numbers in one and two-digit number division operations in primary grades on the basis of expectation of elementary steps of the section algorithm has been developed.

Practical significance. The development of technology for the implementation of the teaching of three-digit numbers in one and two-digit numbers in primary school based on the expectation of the elementary steps of the section algorithm will have a positive impact on the formation of an environment for practical educators to eliminate possible errors in teaching.

The result. The application of implementation technology based on the expectation of the elementary steps of the section algorithm for teaching three- and one-digit number operations on natural numbers in primary school is a more effective methodological approach in terms of forming students' algorithmic culture and improving learning quality.

References

1. Alizade AA, Alizade HA, Alizade SHP Psychopedagogy. Baku, Ecoprint, 2019,368 p.
2. Aliyev AM Nurushov AA "Mathematics-3" textbook. Baku, Education, 1994. 208 s.
3. Aliyev AM Nurushov AA "Mathematics-4" textbook. Baku, Education, 1994. 228 p.
4. Ibrahimov FN Algorithmic bases of mastering operations on natural numbers. Baku, Translator, 2014.176 p.
5. Ibrahimov FN Methodology of teaching mathematics in secondary schools based on the curriculum model (Textbook). Baku, Translator, 2018. 1174 p.
6. Lectures on the methodology of teaching mathematics in Ibrahimov FN schools. (Textbook). Baku, Translator, 2019.480 p.
7. Gahramanova N., Askerova J., Gurbanova L. Mathematics-3 (textbook). Baku, Radius, 2018, 152 p.
8. Gahramanova N., Askerova J. Mathematics-4 (textbook). Baku, Radius, 2018, 168 p.
9. Gahramanova N., Askerova J. Mathematics-4. Methodical aids for teachers. Baku, Our book, 2015, 176 p.
10. Subject curricula for I-IV grades of general education schools. Baku, Education, 2008, 480 p.
11. Moro MI, Bantova MA, Belyutkova GV Materials for teachers. Baku, Maarif, 1976, 208 pages.
12. Pchelko Methodology of teaching arithmetic in primary school. Baku, 1949. 398 pages.

Göndərilib: 10.01.2022

Qəbul edilib: 10.02.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/21-32>

Sinan Özbək

Kocaeli Universiteti
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
hursozbek@gmail.com

TÜRKMƏN-YÖRÜKLƏRİN ƏSL ZİYALISI¹ KİMİ OTMAN BABA

Xülasə

Osmanlı cəmiyyətində üç əsas komandaya uyğun gələn üç fərqli ziyalı qrupunu söz açmaq olar. Bunlardan birincisi hakim (egəmən) blokun ziyalılarıdır. Bu ziyalılar tarixi dəyişikliklərdən və inkişafdən keçərək üləma kimi davam edirlər. Onlar ilk gündən şeyx olaraq sünni İslam ideologiyasının əsas daşıyıcılarıdır. İkinci ziyalı qrupu olaraq şəhərin sənətkarlarını və bu sənət sahələrində çalışanları təmsil edən əxiləri² görmək mümkündür. Onlar təkcə İslam ya da konkret olaraq sünni İslamla izah etmək mümkün olmayan bir ideologiyaya sahibdirlər. Üçüncü ziyalı qrupu isə cəmiyyətin əsl məzlum (əzilən) təbəqəsi olan türkmən-yörüklərin ziyalıları olan abdallardır. Bu üç əsas qrupun üç fərqli ziyalısını “orqanik aydın” və ya “əsl ziyalı” anlayışı ilə izah etmək olar. Türkmən-yörüklərin³ əsl ziyalısının ən gözəl nümunəsi Otman Atadır. Təəssüf ki, onların yerinə Şeyx Bədrəddini qoyulmuşdur. Daha bir ciddi fakt odur ki, Osmanlı hakim blokunun ziyalıları cümhuriyyət dövründə də varlığını davam etdirirdi. Mən bu ziyalıları çöküntü (qalıq) ziyalı⁴ anlayışı ilə müəyyən edirəm.

Açar sözlər: *Otman Ata, Türkmən-yörüklər, Xorasan ərənləri, Fakalar, əsl ziyalılar*

Sinan Ozbek

Otman Baba as the Organic Intellectual of the Turkmen-Yoruks

Summary

When the Ottoman society is examined, it can be mentioned that three different intellectual groups are representing three different layers. The first of these are the intellectuals of the ruling bloc. These intellectuals go through historical transformations and continue as ulema (theologians). These intellectuals, the sheikhs, are the bearers of the Sunni Islamic ideology. The second type of intellectuals consists largely of the apostles (Ahis) that represent the craftsmen in the cities and the workers in these branches of crafts. The Ahis have an ideology that cannot be explained, with Islam only and Sunni Islam in particular. The third type of intellectuals is the abdals that are the intellectuals of the Turkmen-Yörük, who are the main oppressed class of the society. These three types of intellectuals can be explained with the concept of organic intellectuals. Otman Baba is the best example to describe the organic intellectual of Turkmen-Yoruks. Sheikh Bedreddin was unfortunately attributed to his place. Another phenomenon is the continued existence of the Ottoman sovereign to continue to block the period of the Republic of Turkey intellectuals. I define these intellectuals with the concept of “sedimentary intellectuals”.

Key words: *Otman Baba, Yuruks or Yorouks Turkmens, Khorassan saints, Fakalar, Intelligentsia (Concept of Organic)*

¹ Bir cəmiyyətdə əsas siniflərə (təbəqələrə) (Egəmən (hakim) siniflər və hakimiyyət altında saxlanan siniflər) bağlı olan ziyalılara italyalı filosof Antonio Qramşinin verdiyi ad.

² Əxilik, Ahi Evran tərəfindən qurulan əsnaf həmrəylik təşkilatıdır. XIII-XVII əsrlər arasında Səlcuqlu və Osmanlı mərhələlərində Anadoluda mövcud olmuşdur. Bir sənətkar, əsnaf təşkilatıdır. Çox qatı əxlaq qaydaları vardır və peşə təhsili verir. Lazım olduğu zaman əsgəri qüvvə olaraq da iş görür. Hər peşənin bir əxi təşkilatlanması vardır. Bu qrupun başındakı insana da Əxi deyilir.

³ Hayvançılıqla (maldarlıqla) keçinən, ümumilikdə Osmanlı ucqarlarına yerləşdirilən köçəri Türk oymağı, Türkmən.

⁴ Tortul aydın/çöküntü və ya qalıq ziyalı; (İngiliscə:sedimentaryintellectual. Almanca:sedimentärintellektuel). Torta: qalıq, çöküntü, bir şeyin bildiyimiz işə yaramayan hala gələn artığı. Tortul aydın (qalıq ziyalı) anlayışının bir əvvəlki cəmiyyət həyatının egəmən (hakim) sinifinə bağlı əsl ziyalıları (organik aydınları) tanımaq üçün istifadə edirəm. Bu anlayışla Osmanlı cəmiyyətindən qalan aydınlardan (ziyalılardan) bəhs edirəm. Bunlar, bağlı olduqları egəmən sinifin iqtidarlarını itirməsinə baxmayaraq və qurduqları cəmiyyətin yıxılıb tarixə mal olmasına baxmayaraq əvvəlki düşüncələri yeni cəmiyyətdə davam etdirən ziyalılardır (aydınlardır). İqtidarı itirmiş və qurduqları cəmiyyətin yıxılmış bir egəmən sinifə bağlı qalan bu aydınlara maraqlı bir qismi əhatə edir. Bağlı olduqları egəmən sinif tarixdən silindiyi halda bu aydınlara iqtidar istəyirlər. Tortul aydınlara (qalıq ziyalılara) ilə bağlı araşdırma aparmaq lazımdır.

Giriş

Anadolu torpaqlarında Orta Asiya xalqlarının köçü elə də qısa zamanda qurtaran bir hadisə deyil. Anadoluya köç mərhələli bir şəkildə davam edir. Aşıqpaşazadənin 1474-cü ildə yazdığı “Tarix”ində Anadolu cəmiyyətində köç ilə gələnlərə *müsafir*⁵ deyildiyi qeyd edilir. Müsafirlerin (qonaqların) arasında Abdalanı, Rumu, Əxillər, Qaziyan və Baçıyanlar vardı. Kütlə olaraq baxıldığında bu cəmiyyət; Türkmən-yörük adlanır. Azərbaycana, Xorasana yerləşənlər də bir müddət sonra siyasi proseslərlə bağlı olaraq Anadoluya keçirlər. Bu siyasi proseslər həm yaşanılan yerdə, həm də yeni köç ediləcək yerlərdə ola bilər. Məsələn, İzmir ətrafında yerləşmiş Türkmən-yörük bu dəfə də Balkanlara Varna ətrafına köç edirlər. Böyük Türkmən-Yörük xalqı Toroslar, Qərbi və Şimali Anadolunun yaylaqları kimi yerlərdə yerləşirlər (məskunlaşırlar). XIV əsrdə yenidən Şərqi-Balkan dağları, Dəli Orman yaylaqları və Dobruca ətrafına sıx bir köç və oturmaq yeri olur. Ümumiyyətlə, Türkmən-yörük yoxsul çobanlardır. İqtisadi əlaqələri; heyvanlardan əldə etdikləri pendir, yağ, yapağı, dəri və s. məhsulların dövriyyəsinə əsaslanır. Bu məhsulları tacirlər vasitəsi ilə və ya birbaşa şəhərlərə satırlar. Xüsusilə, ucqar ərazilərdə məskunlaşmış Türkmən-yörükün bir iş və dolanışqı imkanları yoxdur. Onlar dirilik və qəza⁶ üçün sərhədlərə gəlir və qəzanın (müqəddəs müharibənin) ilk qazilər olurlar. Onların gəlirləri ancaq bu müharibələrdə (qəzalarda) əldə etdikləri, məmnunluq və qənimətdən ibarətdir. Bu qazi-axınçı⁷ türkmən-yörük də ucqardakı bəylərlə təmasda ola bilərlər. Məsələn, onların Dunay UcBeyi Mihaloglunun Əli bəyin xidmətində axınçı (basqınçı) kimi işlədildiyi məlumdur. (Xəlil İnalçık).

Ucqarlardakı həyat ən sərt təhlükələrə açıqdır. Çünki ucqarda yaşayan türkmənlərin qarşısında eyni ruh halında yaşayan xristianların sərhəd təşkilatlanması yerləşir. Yenə ucqarlardakı yaşayış yeri maraqlı etnik quruluşa və sosial təbəqələrə əsaslanır. Burada siyasi mərkəzdən qaçan (müxaliflər) avantüristlər, dissidentlər, rafizilər məskunlaşır. Bu fenomenin vətəndaş cəmiyyətindəki əks olunması belədir: Hinterlandda hökmranlıq edən mühafizəkar yüksək sivilizasiya formaları, dini, saray ədəbiyyatı, şəriət hüququ və s. var. Digər tərəfdən, ifrat dərəcədə vətəndaş cəmiyyəti, eklektik, hələ də sistemləşdirilməmiş xalq mədəniyyətindən, dini təriqətlər, mistik və epik ədəbiyyat və adət hüququndan ibarətdir. (İnalçık).

Osmanlılar da bir türkmən uc bəyliyi olaraq dəyərləndirilir. 1302-ci il iyulun 18-27-də Bizans ordusu üzərində qazılan Bafeyin (Koyunhisar) qələbəsi ilə Osman Qazi böyük bir şöhrət qazandı. Bundan sonra o, siyasi və hərbi gücü təmsil edir. Bu şöhrət yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi siyasi təsirlə bir köçə də yol açır. Sadəcə siravi insanlar, sənətkarlar və s. deyil qazilər də Osman Qazinin ətrafına toplaşmağa başlayır. Monqollarla Bizans arasında sıxışmış qalan və çox vaxt özünü təhlükəsiz hiss etməyən xalqın böyük əksəriyyəti Osman Qazinin nəzarətində olan ərazilərə köç edir. Fərqli ziyalı qrupları da eyni səbəblərdən özlərini daha təhlükəsiz hiss etdikləri bu ərazidə toplaşdı. Bu isə həm konkret insan resursunun toplanmasına, həm də ziyalı gücün eyni mərkəzdə toplanmasına gətirib çıxarır. Bu ziyalılar əsasən üç kateqoriyaya bölünür:

Abdalan-i Rûm'u (Rum Abdalları)⁸, əxilər və şeyxlər⁹.

Osmanlı mərkəzi bürokratik sistemində əsas vergi mənbəyi kəndlilərin rəiyyət¹⁰ qismi idi. Bu vergi mənbəyini qorumaq üçün onlardan hər işə göndərilmiş; məsələn, dağ aşırımlarına nəzarət etmək, yəni

⁵ Qonaqlar, yolçular. Anadolu torpaqlarına Orta Asiya, Xorasana və Azərbaycan və s. üzərindən gələn xalqlar...

⁶ İslam dinini qorumaq və ya yaymaq məqsədi ilə müsəlman olmayanlara qarşı aparılan müqəddəs müharibə.

⁷ Qazi: Müharibədən sağ olaraq qayıdan kimsə, savaşı. Axınçı: Düşmənlə əlaqəli axın edən əsgər (savaşı).

⁸ Abdalan-i Rum, Anadoluya gələn 4 ədəd dərviş cəmiyyətindən biridir. Abdallar Orta Asiya Türk toplumlarındakı şamanlara bənzər xüsusiyyətlərə malikdirlər. Geyimləri də şamanlarınkı kimidir. Abdalan-ı Rum cəmiyyətinin tapşırığı, fəth ediləcək olan bölgəyə əsgərlər getmədən əvvəl bölgədə yaşamaqda olan insanların könüllərini qazanmağa çalışmaqdır. Abdalan-i Rum ya da digər bir adı ilə Abdalların yaymış olduğu digər bir anlayış isə düşmənlə torpaqlarının ələ keçirilməsi üçün savaşağın lazım olduğu anlayışıdır. Bu vəziyyət, Osmanlı Dövlətinin siyasi gücünü artırmasına böyük ölçüdə kömək etmişdir. Ancaq daha sonralar, Osmanlı egəməni (hakim) sinifi ilə əlaqələri pozularaq, müxalif tərəfə keçmişlərdir. Abdalan-i Rumlar, Anadolunun sahib olduğu Yunus Əmrə və Hacı Bektəşi Vəli kimi adların yolunu davam etdirirlər.

⁹ Təriqət qurucusu, bir təriqətdə ən yüksək dərəcəyə qalxmış olan kimsə. Təriqət böyüyü və ya təriqət qollarından birinin başında dayanan kimsə.

¹⁰ Bir hökumdarın tabeliyi altındakı xalq. Osmanlılarda verginin önəmli bölümünü ödəyən kəndlilər.

dərbəndçilik¹¹ tapşırığı verilmir. Eynilə, körpü və qalaların tikintisi, mədəncilik kimi sahələrdəki işlərə də kəndli rəiyyət göndərilir. Bu işlərdə “hazır işçi hovuzu kimi görülən” türkmən-yörüklərdən istifadə edilir. Bu türkmən-yörüklər bir tərəfdən də hərbi ocaq kimi təşkilatlanırlar. (İnalçık)

Osmanlı cəmiyyətində ziyalılar

Osmanlı cəmiyyətində mürəkkəb bir sinif quruluşunun mövcud olduğunu söyləmək mümkündür. Bir tərəfdən hakim sinif və onlara bağlı olan mərkəzi bürokratiya var. Bu komandanın intellektual təmsilçiliyi siyasi hakimiyyətdən vəqflər almış şeyxlər vasitəsilə həyata keçirilir. Digər tərəfdən verginin mənbəyi olaraq görülən kəndlilər var. Vergi gəlirləri azalması deyər kəndlilər olduğu kimi buraxılıb. Bu kəndlilər hakim təbəqənin şeyxlər vasitəsilə həyata keçirilən Sünni inancına bağlıdırlar. Şəhərlərdə sənətkarlar öz əxi təşkilatları ilə son dərəcə yaxşı təşkilatlanmışlar. Onlar zaman-zaman hüquqları uğrunda ayağa qalxacaq və siyasətə təsir edəcək qədər güclüdürlər. Sənətkarlığın az qala hər qolunun əxi təşkilatı olması ilə yanaşı İstanbulun ən sıx əməkçi yığını dabbəqaldır. Usta və ya sənətkar kollektivinin ziyalı təmsili əxi atalardadır. Digər tərəfdən də türkmən-yörüklər dayanır. Bu kasıb çobanlar ucqarlarda məskunlaşan və çox şeydən uzaq tutulan təbəqəni təşkil edirlər. Bu komandanın intellektual dünyasında Orta Asiya mədəniyyəti və dini qismən İslamla qarışdırılır. Bu hissənin intellektual təmsili Abdalan-i Rumilər vasitəsilədir. Yoxsul türkmən-yörüklerin iş sahələrindən biri də əsgər olmaqdır. Bu, türkmən-yörükleri həm sərhəd rəisləri, həm də mərkəzi idarəetmənin hərbi ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə etdiyi mənbəyə çevirir. Bu qazilər, alplar, mənəvi bağ qurduqları və gəldikləri cəmiyyətin ziyalı nümayəndələri olan abdallarla birlikdə hərəkət edirlər. Buna görə də abdalların yanında mürid qazilər ola bilərlər. Abdallar da döyüşçü qazilər kimi əslində müharibələrdə iştirak edə bilərlər. İlk dövrdə abdalların mərkəzi hökumətlə əlaqəsi olsa da, zamanla bu, zəifləyir və Türkmən-Yörükler ilə mərkəzi hökumətin birləşmə nöqtəsi qazilər vasitəsilə qurulmuşdur.

İndi hakim təbəqə olan bəylər və onların mərkəzi bürokratiyası intellektual (əqli) qaynağı ilkin olaraq Bəktəşi və Vəfai dərvişləri kimi siyasi hakimiyyətin tərəfindən yer alan və buna görə də iqtidar tərəfindən vəqflər və lojalar yaratmaq icazəsi olan dərvişlərdir. Bunlar hakim təbəqə ilə üzvi münasibət saxlayırlar. İkinci ziyalı qrupu isə Abdalan-i Rumilərdir. Əvvəllər bu ziyalılar qrupu bəylərin türkmən-yörüklerle bağlarını təmin edir. Bu geniş xalq kütlələri arasında bəylərin legitimlik qazanmasına xidmət edir. Əvvəllər hakim əsas təbəqə həm şeyxlərlə, həm də Abdalan-i Rumi ilə üzvi bağlar qurur. Əslən Abdalan-i Rumilər Türkmən-yörük boylarının əsl (üzvi) ziyalılarıdır. Bu səbəbdən Abdalan-i Rumilər mərkəzləşən və sünni şeyxlərini yeganə ziyalı qrupa çevirən iqtidarla əlaqələri getdikcə qopur və daim siyasi hakimiyyətə qarşı üsyan edən bir gücə çevrilir. Digər tərəfdən şəhərlərdə son dərəcə yüksək təşkilatlanmış sənətkarlar müxtəlif maraqları olan bir seqment təşkil edirlər. Əxi təşkilatlarında təşkil edilən bu seqment öz intellektual təmsilçiliyini əxildə tapır. Əxilər bir tərəfdən siyasi hakimiyyətlə əlaqəlidirlər, digər tərəfdən isə Əbdələn-i Rumi ilə yaxın münasibətdədirlər. Osmanlı cəmiyyətinə bu şəkildə baxıldığında, üç fərqli əsl (üzvi) ziyalı qrupun olduğunu söyləmək olar: mərkəzi hakim təbəqənin ziyalıları olan şeyxlər, Türkmən-Yörük xalqının ziyalıları Abdalan-i Rumilər, və şəhər sənətkarlarının ziyalıları əxilər. Şübhəsiz ki, onların arasında münasibətlər və keçidlər var, lakin getdikcə bunun kimi daha sərt və qətiyyətli xarakter alan mübarizə də var. Siniflər arasında gərgin mübarizə olduğu kimi, bu siniflərin əsl (üzvi) ziyalıları arasında da mübarizə amansızcasına davam edir. Zaman zaman hakim təbəqə ilə öz əsl (üzvi) ziyalıları mübarizə aparır. Bu, sözün əsl mənasında, siyasi hakimiyyətlə mənəvi hakimiyyət arasındakı ziddiyyətə işarə edir.

Vəqf və Dirlikdən Sünni Fəqihlər¹²: Şeyxlər hakim təbəqə olan bəylərin yanında hörmətli yeri olan bir ziyalı komanda kimi dayanırlar. Bunlar əslən Vəfai dərvişi Baba İlyasın Səlcuqlara qarşı uğursuz üsyanından sonra ucqarlara qaçan Babai dərvişləri idi. Osmanlının uc torpaqları da bu dərvişlərin sığındığı yerlərdən biridir. Osman Qazi sünni fəqihlərinə dirlik-vəqf verir. Bunlardan ağıla ilk gələn ad heç şübhəsiz Şeyx Ede-Bali olur. Biləcikdə bir loja qurur və Osman Qazi isə Kozağacı (Qoz ağacı) kəndini ona vəqf edir. Bəzi tarixçilər siyasi hakimiyyətə sadıq və sultandan vəqf alan bu

¹¹ Dərbənd: Keçid, sərhəddə yerləşən kiçik qala. Bu qalalarda çalışan, sərhədləri qoruyan və gözləyən insanların işinə dərbəndçi deyilir.

¹² İslam hüququnu bilən kimsə. Fiqh bilgini, fəqih.

dərvişləri konformist dərvişlər adlandırırlar. Uc bəyləri bu fəqihlərə xüsusi yer verir. Fəqihlərdən sonra kənd imamları yer alır. Bunun üzərinə qazilər¹³ və vəzirlər yerləşirlər. Osmanlılarda ilk vəzirlər bu fəqihlər arasından seçilir. Belə ki, İslam hüququnu yaxşı bilən bu ziyalı qrupunun bəzi üzvləri birbaşa siyasi hakimiyyətlə dövlətin idarəsində bir araya gəlirlər. Daha əvvəlki dövrlərdə müşahidəolunan şəriət və qanun arasındakı rəqabət bir başqa ifadə ilə bəylər ilə üləma arasındakı rəqabət davam edir. Siyasi hakimiyyətə bağlı bu ziyalı qrup ilə eyni siyasi hakimiyyət arasında zaman-zaman qarşıdurmalar ola bilər. Bu qarşıdurmanı ən aydın şəkildə görə biləcəyimiz nümunə Fateh Sultan Mehmed ilə Ağşəmsəddin arasında yaşanır. Ağşəmsəddin İstanbulun fəthinin “övliaların¹⁴ əsəri” olduğunu deyir Bu ifadə açıq şəkildə özünü siyasi hakimiyyətdən üstün tutmaq deməkdir. Fatehin “Bu şəhər mənim qılıncımla alındı” cavabı siyasi dərslə olsa da, rəqabətin bariz nümunəsidir. Bu qarşıdurma Ağşəmsəddinin məmləkəti Göynükə çəkilməsi ilə sona çatır.

İndi bu “işbirlikçi” daha uyğun ifadə ilə hakim təbəqənin əsl (üzvi) ziyalı komandasının mövcudluğu ilkin olaraq abdalların aradan götürülməsinə səbəb olur. Bu iki intellektual komanda yan-yanaya dayanıb müxtəlif sosial təbəqələri hakim sinfə bağlamaq funksiyasını öz üzərinə götürə bilər. Mərkəzi hakimiyyət formalaşmış aydın sinfi xarakter qazandıqca, bu şeyx və dərviş komandası, yenə siyasi hakimiyyətin icazəsi ilə vəqf alır, loja qurur. Siyasi hakimiyyətə sadıq olan bu ziyalı kollektivi həm də şəhər sünni xalqının əsl (üzvi) ziyalıdır. Beləliklə, kəndliləri hakim təbəqəyə bağlamağa xidmət edir.

Bu ziyalı qrupu, Osmanlı İmperatorluğunun parçalanması ilə itirən egəmən (hakim) qrupun intellektual gücünü başqa bir ifadə ilə əsas qrupun ziyalıları olmaqdan qaynaqlanan gücünü itirir. Bir egəmən blok, öz iqtidarını itirəndə onun əsl (üzvi) ziyalıları da da ləğv olunur. Dəfələrlə təkrarlanan “Türkiyə Cümhuriyyəti şeyxlər və müridlər dövləti ola bilməz” ifadəsi bunun əməli ifadəsidir. İllər boyu çox imtiyazlı bir yerə sahib olan, heç vaxt digər ziyalı komandalarına yaşamaq haqqı verməyən Osmanlı hakim blokunun bu əsl (üzvi) ziyalı komandası ağır məğlubiyyətdən sonra kəndə çəkilir. Bu da müəyyən mənada yerin altına çəkilmə mənasına da gəlir¹⁵. Bu ziyalı qrupunu başa dümək və izah etmək üçün “ənənəvi ziyalı” anlayışı kifayət etmir. Mən bu ziyalı qrupu “çökmə (qalıq) ziyalı” anlayışı ilə izah edirəm. Yeraltına çəkilən çöküntü (qalıq) ziyalı komandası yeni hegemon blokun həm siyasi-iqtisadi, həm də intellektual zəifliyinin verdiyi şansdan istifadə edir. Kənd yerlərində böyüyərək varlığını davam etdirir. Ancaq bu proses üləmanı ciddi bir təhsil və nizam-intizamla yetişdirən Osmanlı sistemindən kənardə baş verir. Osmanlı üləma qrupunun teoloji ziyarətindən kənardə inkişaf edən bu proses eyni zamanda fikri qısırlıq daşıyır. Yeni hakim blokun davam edən iqtisadi və intellektual zəifliyi həm də məğlub olmuş Osmanlı hakim blokunun əsl (üzvi) ziyalılarının böyük şəhər mərkəzlərində çöküntü ziyalıları kimi formalaşmasına və böyüməsinə səbəb olur. Şübhəsiz ki, bu hadisəni müzakirə edərkən kənddən şəhərə köçənləri də nəzərə almaq lazımdır. Köhnə ictimai formasıyanın çöküntü əsl (üzvi) ziyalıları gücləndikcə öz siyasi təmsilçiliyini axtarmağa və yaratmağa çalışırlar. Bu hadisə tarixən son dərəcə maraqlı bir vəziyyətə işarə edir: Osmanlı hakim blokunun əsl (üzvi) ziyalılarının davamçıları çöküntü (qalıq) ziyalıları Osmanlı hakim blokunun məhv edildiyi ictimai formasıyada hakimiyyət iddiasındadırlar. Bunun üçün o, yeni suveren blokla əlaqə və əməkdaşlıq imkanlarını axtarır. Üstəlik, bu tələbi yüksəldən çöküntü (qalıq) ziyalıları, arxasınca getdikləri əsl (üzvi) ziyalıların intellektual səviyyəsindən çox aşağıdırlar.

Əxilər: Bu komandanın ideyaları Əxi Evrana əsaslanır. Əxi Evran (Hoşlu Şeyx Nəsirəddin Mahmud) XIII əsrdə Bağdaddan Anadoluya köçmüş üləma və sufilərdəndir. Fəlsəfə və təsəvvüfə aid əsərlər yazır. Səlcuqlu hakim təbəqəsinin əsl (üzvi) ziyalıları və monqollarla işbirliyində olduğu deyilən Mövlana ilə düşmənçilikləri məlumdur. Monqollarla işbirliyi yapmış Mevləvilərdən biri olan Cacaoglu Nureddin Bey’in Kırşehir’de yaptığı katliamda Ahi Evran da öldürülür. Monqollarla əməkdaşlıq edən mövləvilərdən Cacaoglu Nurəddin bəyin Kırşəhərdə həyata keçirdiyi qətləmədə Əxi Evran da öldürülür.

¹³ Qazi: Osmanlı dövlətində Tənzimat dönəmi (Osmanlı İmperatorluğunda 1839-cu ildə başlayan modernləşmə və yeniləşmə dönəmi) qədər hər növ davaya baxan, Tənzimat ilə Mədəni Qanun arasındakı dövrdə isə yalnız evlənmə, boşanma, aliment, miras davalarına baxan məhkəmələrin rəhbərləri.

¹⁴ Övliya: Dini inanclara görə özündə olağan üstü mənəvi güc tapan insan. Bunlar artıq yaşamır olsa da dünya işlərinə təsir etdiklərinə inanılır.

¹⁵ Burada Yaşar Ocaqın “kəndli İslam, arabesk İslam” anlayışı ilə izah etdiyi fenomeni düşünərək yazıram.

Bu dövrdə əxilərə mənsub olan zaviyələr (lojalar) də mövləvilərə keçmişdir. Əxi Evran dabbaq ustası olmaqla bərabər həm də 32 növ əsnafın piri qəbul edilir, yəni əxi təşkilatının başında duran ad sayılır. Əxi öz sahəsinə subay gəncləri toplayıb onlara rəhbərlik edən adamdır. Buna fütüvvə də deyilir. Əxi bir binanı təkkə kimi təşkil edir və orada gənc subaylar ustalarla birlikdə yaşayır. Gəlirlər əxilərə verilir və kommuna üslubunda istifadə olunur. Bu lojalar həm də əcnəbilərin qalmasına icazə verilən və çox mehriban davranıldığı yerlərdir. Loja üzvlərinin başına əxi digərlərinə isə fityanı adı ilə anılır. Fityanlar özünəməxsus paltarlar geyinir, bellərində xəncər gəzdirlər. (Fityan paltarları sonralar yeniçəri forması üçün nümunə oldu).

Fütüvvət ədəbi¹⁶, təmənnisi ilə təsiri yüz illərlə davam edəcək ictimai davranış və əxlaq kodeksi inşa edir. Əxi lojalarında işçilərə əxlaq tərbiyəsi də verilir. Fütüvvətnamələrdə bir çox əxlaqi qaydalar ideal insani keyfiyyətlər kimi təsvir edilir. Ehtiyacı olanlara kömək etmək, qonaqpərvərlik, fədakarlıq, həmrəylik, əməkdaşlıq, böyüklərə hörmət, qeybətdən, onların əleyhinə danışmaqdan çəkinmək, oğurluq etməmək; başqa sözlə desək, “dilinə, belinə, əlinə hakim olmaq” ideal insani keyfiyyətlər kimi qələmə verilir. Sənətin Osmanlı İmperiyasında ustad-şagird münasibəti üzərində qurulması fütüvvət ədəbinin ictimai-iqtisadi quruluşunun əsas əxlaqi funksiyasını yerinə yetirmişdir. (İnalcık).

İşçilərə əxi lojalarında əxlaq və əmək intizamı öyrədilərkən, şəhərdə istehsalın necə işləyəcəyi, əsnaf təşkilatı ilə mərkəzi hakimiyyətin, dövlətin birgə qərarı ilə müəyyən edilir. Bu məqam dövlət və əxi təşkilatının əl-ələ verdiyi məqamdır. Bura eyni zamanda dövlətin əsnafa müdaxilə etmə səlahiyyətinin görüldüyü yerdir. Bu daxili bazar üçün istehsal müəyyən bir planlaşdırma tələb edir. Yəni şəhərə nə qədər lazımdırsa, o qədər də istehsal etmək lazımdır. Bu edilmədikdə, həddindən artıq istehsal qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu da istehsalçıya ziyan vurur. Əksinə olan halda, aşağı istehsalda da istehlakçı qiymət artımından əziyyət çəkir. Belə olan halda sənətkarlar qanunsuz istehsalın qarşısının alınmasında dövlətdən dəstək alırlar. Bu isə tarazlığın qorunub saxlanması Əxi təşkilatı və dövlətin əməkdaşlığı ilə mümkündür. Osmanlıdan əvvəl bu vəzifəni şəhərlərdə əxi-atalar öz üzərinə götürürdülər. Bu halda İnalcığın söylədiyi də əhəmiyyət kəsb edir: “Osmanlının xarici bazara mal *göndərməyən* (abç) şəhər və kiçik şəhər iqtisadiyyatı Osmanlı əsnafının təşkilatlanmasını və etik şərtlərini təyin etmişdi”. (İnalcık, 2016, 52). İnalcığın əxlaqla istehsal tərzini və üslubu arasında qurduğu bu əlaqə diqqəti çəkir.

Əxililik əxlaqını və ərkanını izah edən Ömər Sührəverdinin əsərləri ilə təsəvvüf inancı ilə zənginləşir və bütün Anadoluya yayılır. Anadoluya yayılan bu əxi lojalarını bütün nüfuzlu şəxslər və ya sultanlar vəqflər quraraq dəstək verirlər. Məsələn, Səlcuqların parçalanma dövründə mərkəzi hakimiyyət nəzarəti itirdikdə əxilər şəhərlərdə ictimai təhlükəsizliyi təmin etməyə başladılar. İnalcık əxilərin bu tarixi formalaşmasının nəticəsini belə müəyyən edir: “Əxililik sünni İslam mühitində ictimai bir təşkilat kimi qəbul edilsə də, köçəri türkmənlər arasında dini həyatı heterodokstarikat dərsişlər təmsil edirdi”. (İnalcık, 2016, 53).

Səlcuqlular dövründə mərkəzi dövlətin və hakim təbəqənin ziyalıları olan Mövlənə ilə mübarizədə görünən, türkmən-yörüklərə daha yaxın olan Əxilər zamanla mərkəzi hakimiyyətlə tam bir əlaqə qururlar. Şübhəsiz ki, bu inkişaf türkmən-yörüklərin intellektual təmsilçiliyində əxilərin artıq həlledici təsirə malik olmamasına səbəb olur. Həmin boşluğu sözün əsl mənasında abdallar və atalar tərəfindən doldurulur.

Anadolu Xorasan Ərənləri, Abdalan-i Rum'u: Bunlar Müsafirinin adı ilə Anadoluya köçənlər arasında Abdalan-i Rum adı ilə tanınan Xorasan ərənləridir. Azərbaycandan gələnələr arasında onlar da var. “Adətən, Abdalan-i Rum türkmən-yörüklər arasında Orta Asiya şamanları kimi dini və ictimai həyatı idarə edən müqəddəs şəxslər kimi şərh edilmişdi.” (İnalcık, 2016, 91). İnalcık əlavə edir: XIV-XV əsrlərdə oturaq həyata keçmiş fəqihlərin və mədrəsənin fikri təsiri altında sünni həyat tərzini mənimsəmiş türk cəmiyyəti qarşısında Abdalân-i Rumi türkmən-yörüklərin mədəniyyətini, ictimai dəyərlərini və həyat tərzini təmsil edir. Abdallar Orta Asiya şamanları kimi hər zaman ekstaz halında olurlar. Orta Asiya şamanlarının dini və ictimai həyatı tənzimləyən müqəddəs insanlar olduğuna inanılırdı. Eynilə abdallar da Allahla daimi əlaqədə olduqlarını və dövlət işlərinə də nəzarət etdiklərini iddia edirlər. Onlar bəyliklər dövründə çox hörmətlə qarşılanırlar və bəylər tərəfindən müqəddəs

¹⁶Fütüvvət: Dini və məsləyi birlik, əsnaf təşkilatlarına verilən ad. Fütüvvət ədəbi: Fütüvvətə uyğun ədəb, yol və yordam.

şəxsiyyətlər kimi hörmət edilirdi. Lakin bəyliklər dövrünün başa çatması ilə abdallar cəmiyyətdən tamamilə kənarlaşdırılmağa başlayır. Şübhəsiz ki, sünni fəqihləri oturaq həyata əsaslanan mərkəzləşdirilmiş bürokratik dövlət quruluşuna uyğun olan ideologiyaları daşıyırlar. Yəni sünni ideologiyası ilə oturaq həyata əsaslanan mərkəzi bürokratik dövlət quruluşu qurmaq olar. Hakim təbəqənin əsl (üzvi) ziyalıları Osman Qazidən başlayaraq dirlik-vəqfə çevrilən sünni fəqihləri tərəfindən təyin olunurdu. Bundan sonra abdallar dövlətə, mədrəsə və şəhər əhalisinə qarşı davamlı mübarizəyə girirdilər. Abdallar indi siyasi hakimiyyətə qarşı üsyankar bir qrupa çevrilirlər. Bu vəziyyət isə abdalları yeni köçə sürükləyir. “O dövrdə Yörük həyat təzi və “Abdalizm” inanc və dəyər sistemi Şərqi-Rum əyalətinin Ucqazi bəyləri (Mihalogulları kimi) yanına sığındı” (İnalçık, 2016, 91).

Göründüyü kimi, zamanla oturmuş mərkəzi bürokratik dövlət quruluşu abdalların orada nümayəndəlik tapmasını mümkün edir. Müqəddəs şəxslər hesab edilən abdallar bəylik dövründən sonra cəmiyyətdən kənarlaşdırılır. Bu mərhələdən sonra mərkəzi dövlətlə abdallar arasında tam mübarizə başlayır. Abdallar mədrəsəyə, şəhər sakinlərinə, dövlətə və mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyan qaldırdılar.

Əzilən (məzlum) sinifin əsl (üzvi) ziyalı Otman Baba

İnalçık Otman Babanın¹⁷ həyatında təcrid olunmuş Yörük cəmiyyəti ilə oturaq qurulmuş sünni cəmiyyəti və İran bürokratik dövlət sistemi arasındakı qarşıdurmanın dramatik hekayəsini görür. Böyük hadisələr tarixdə iki dəfə baş verir: “Birincisi faciə, ikincisində komediya olaraq”. Sonrakı tarixlərdə baş verən Fransız İnkilabında burjuaziya proletariatu dəstəklədiyi kimi, Osmanlı hakim sinfi də öz hakimiyyətini qurarkən türkmən-yörük tayfalarının və onların ziyalılarının dəstəyini aldı. Dövlət ideologiyası sünni İslam olan İran bürokratik dövlət quruluşunun qurulması ilə də dəstəyini aldığı bu seqmentləri ləğv edir. Bu proses ən açıq şəkildə Fateh Mehmed dövründə yaşanır. Fatehin böyük siyasi uğurları, İstanbulu alaraq daha da möhkəmlənir. İstanbulun fəthində pay sahibi olduqlarını iddia edən ən az üç ad önə çıxır: Hakim təbəqənin əsl (üzvi) ziyalıları təmsil edən Ağşəmsəddin, siyasi müttəfiq olaraq Ağqoyunlu Uzun Həsən və Türkmən-Yörük ziyalıları təmsil edən Otman Babadır.

Otman Baba XV əsrdə Xorasandan Anadoluya gəlmiş, Anadolu və Balkanların fəthində şəxsən iştirak etmiş qazi-dərviş bir alpərən kimi qeyd olunur. Onun haqqında məlumatlar daha çox əfsanələrə əsaslanır. Onun Teymurla birlikdə Anadoluya gəldiyi şayiələri var. Onun geyimi və görünüşü Orta Asiya şamanlarına bənzəyir. O, üstünə qoyun dərisindən paltar geyinir və bərbad görünür. Başındakı bütün tükləri ülgüclə qırılmış, saçsız, saqqalsız, bıqsız və qaşsız çılpaq qırmızı üzü var. O, qeyri-adi dərəcədə əzəmətlidir və həmişə əlində kötük gəzdirir. “Biməkan və binişan. Gah dağda, gah daşda, gah təndirdə, gah xarabalıqda, gah sarayda, gah xarabada və gah məsciddə kimsə onun halından xəbərsiz” yaşayır. Otman Baba Anadolunun müxtəlif yerlərində ordan-bura yoxa çıxır və yenidən peyda olur. Qara dəniz dağlarından Balkanlara qədər onun sərgüzəştləri danışılır. Bu macərələr, adətən, Otman

¹⁷ Otman Babanın tarixdə tutduğu yer sanki Şeyx Bədrəddinə izafi edilir. Şübhəsiz bunda Nazım Hikmətin yazdığı dastanın böyük payı var. Şeyx Bədrəddinin ailəsi ata tərəfindən Səlcuqlu hökumdarlarına qədər uzanır. Atasını bir Osmanlı əmiri və qazidi. Anası Simavna qalasının Bizanslı komandanının qızıdır. Dolayısı ilə anasından yunanca öyrənir, ata tərəfindən dolayısı ilə fiqh bilir. Şeyx Bədrəddin, son dərəcə kübar təhsil alır, İslam elmlərini Molla Yusifdən gənc yaşda öyrənir. Konyadan Qahirəyə qədər əhəmiyyətli elm mərkəzlərində ən öndə gələn müəllimlərlə tanış olur. Buralarda fəlsəfə oxumağa da başlayır. Əsl düşüncə dəyişimini, Qahirədə Anadolu əsilli Şeyx Hüseyini Əhləti ilə tanış olması ilə yaşayır. Onun istəyi ilə Təbrizə gedir və Hürüfilərlə əlaqə yaradır, Vəhdədi-Vüçudu, Hallac Mənsur ənənəsini öyrənir. Böyük ehtimalla burada, yəhudilik, xristianlıq və İslamın sintezi olan düşüncələrini inkişaf etdirir. Anadoluya qayıtdığında İldırım Bəyazidin oğulları arasında taxt davası şiddətlə davam edirdi. Şeyx Bədrəddin, Ədirnəyə hökm edən Musa Çələbinin qəza əsgərlik təklifini qəbul edir, onunla eyni tərəfdə durur. Təx savaşı məğlub olan Musa Çələbi, qazanan Çələbi Mehmed tərəfindən boğdurulur. Şeyx Bədrəddin də İznikə sürgün edilir. Onu edamdan qurtaran isə elm insanı olmasına duyulan sayğıdır. Bildiyimiz kimi, Şeyx Bədrəddin üsyanı bir kommün hərəkəti deyil və özəl mülkiyyəti yıxmağa qalxışdır. Hərəkət ənənvi üsyançı Yörük-Türkmən coğrafiyasında başlasa və kaləndəri dərvişlərin dəstəyini alsada əsl olaraq imtiyazları əlindən alınan müsəlman sipahilərin, sərhəd qazilərinin və xristian feodalların tələblərinə uyğun gəlir. Siyasi olaraq bu üsyan; mərkəziyyətçi, gücü tək əldə toplayan anlayışa qarşı, yerli güclərin də varlığını davam etdirməsini istəyən bir düşüncəni daşıyır. Mərkəzi iqtidara dirəndiyi üçün də Türkmən-Yörüklərinin dəstəyini alır. Şeyx Bədrəddin məğlub olmasının səbəbi də çıxarları üçün ayaqlandı; müsəlman sipahilərin, sərhəd qazilərinin və xristian feodalların xəyanəti olur. Torpaqlarını itirmiş bu ünsürlərə, araya salınan cəsuslarla torpalarının veriləcəyi sözü verilir, bu sözü alanlar, Şeyx Bədrəddini buraxıb Osmanlı güclərinə qatılır. (Yanvar).

Babanın möcüzəsi ilə bitir. Otman baba xəstələrə şəfa verir, acizlərin köməyinə qaçır, sonsuzları bir sözlə məhv edir, təbiət qüvvələrinə hakim ola bilir...

Otman baba çöldə təkbaşına gəzir, yabanı otlarla qidalanır. Ehtiyacı olanların yanında görünür və çətin vəziyyəti öz möcüzəsi ilə həll edir. Balkan dağının ətəyindəki Alçakkızanlıq kəndində olduğu kimi aylardır insanlara pulsuz xidmət edir, yenidən peyda olduğu Gelibolu yollarında zəncirlənmiş əsirləri havadarın əlindən xilas edir. Yaşıl otda odsuz ət bişirir, acları doyurur. Maraqlıdır ki, çətinliyə düşənlərin imdadına çatan Otman baba bu dağda yamacda gəzərkən çətin vəziyyətə düşə bilər. Bu hallarda o, möcüzə göstərməklə özünü çətin vəziyyətdən xilas etmir. Lakin onu tanıyan biri gəlib Otman Babanın kimliyini ortaya çıxarır və onu xilas edir. Bir dəfə dağda onu “qaçqın” zənn edən əkinçi tərəfindən əsir götürülür və xırmanda işlədilir. Otman Baba bu vəziyyətə müqavimət göstərmir. Ta ki, bir tanış gəlib, onu azad edənə qədər. Necə ki, İstanbulda yoxa çıxan Otman Baba Ağacdənizdə ağac kəsmədən gələn “bir neçə kafır”ə əsir düşür. Onu “qaçmış” və ya “nə adamdır” kimi saxlayıb otaqda həbs edirlər. Otman baba üç gün orada oturur, bağlandığı bu yerdə ona verilən heç nəyi yemir. Qara dəniz sahilindəki Ahiyolu şəhərindən duz gətirən Vize şəhərindən bir neçə nəfər də Otman Babanın həbsdə olduğu kəndin yanında dayanaraq hadisədən xəbər tutur. Otman babaya çatan bu igidlərdən biri onun kim olduğunu, orada nə işlə məşğul olduğunu soruşur. Otman babanın cavabı dərinidir: “Bu oturanlar məni içəri saldılar. Mən bunları səbirsizliklə gözləyirəm”. (Velayətnamə, 49). Otman baba özünü həbs edənləri göz həbsinə alaraq, həbs edir, həbsdə olan özü çölü zindan edir, çöldəkiləri də həbsxanada məhkum... Həbsxanadan çıxarılan Otman baba deyir ki, artıq Ağbaş qardaş dediyi şəxsi gözlədiyini söyləyir və onunla birlikdə Vize bölgəsindəki kəndinə gəlir. Otman baba uzun müddətdir ki, kəndin qazlarını otararaq burada xidmət edir. Burada da Otman babanın müqavimət göstərmədiyini görürük. Yəqin ki, Otman babanın bu münasibəti də onun dünyagörüşündən qaynaqlanır. O, adi insanların onun üzərində hakimiyyət qurması və ya elə zənn etməsini və onlar tərəfindən alçaldılmasını özünü tərbiyənin bir növü kimi görür. Otman Baba üçün qəyyumluq vəzifəsi bütün digər səlahiyyətlərdən üstün görünür.

Əksinə, təkkələrdəki qarşılaşmalarda Otman Babanın barışmaz, hətta bəzən qəddar portreti ortaya çıxır. Burada dərvişlər və abdallar bilik və möcüzə uğrunda yarışır. Bir neçə misalla göstərməyə çalışıram: Bəyazid baba tərəfdarlarından Serezde lojası olan biri Məcnun Babanın yanına gəlir. Otman Baba da gözlənilmədən İtəkkəyə gəlir. Bəyazid Babanın qoca dərvişlərindən olan Qara Abdal bu vəziyyətə belə reaksiya verir: “Ey Yörük ər, səndən qurtula bilmirik?”. Otman Baba əsəbi şəkildə cavab verir: “Bax, mən çənəsi olan Yörük əriyəm ki, Allah-Təalanın əmri ilə məni ala bilərlər”. (Velayətnamə, 65). Bu sözdən sonra Qara Abdalın çənəsi olduğu yerdə sıxılır. Qara Abdalın bu vəziyyətinə başqa bir dərviş müdaxilə edərək onun parçası ilə ağzını açmağa çalışır. Ancaq Qara Abdal həmin axşam ölür və səhəri gün onu xilas etməyə çalışan dərviş ölür. Otman Baba da siyasi hakimiyyət sahiblərinə qarşı eyni barışmaz münasibət bəsləyir. Otman Baba təkkələrə baş çəkir və orada qonaqlayır. Təkkələrdə digər dərvişlərlə görüşür və mübahisə edir. Zaman-zaman bu qarşılaşmalarda möcüzələr sərgiləndiyini də görürük. Belə bir mühitdə Umur Baba səslənir: “Əgər anun ağacı götürsəydiniz, anun ağacı görərdik”. (Velayətnamə: 82). Otman Baba cavab verir: “Əgər sən anun qozunu peyda etsən, qalanlara mən yetərəm, bu susuzları aldadan və ac olanların doyurucusu Məhəmmədə hopmuşdur” (Velayətnamə, 82). Otman Baba özünü “Sırrı-Rəsul” kimi görür. O, təkkə-təkkə dolaşaraq, bu lojalara səfərləri zamanı rastlaşdığı digər abdal və şeyxlərlə müzakirələrdə əqli üstünlük nümayiş etdirir. Digər abdallara qarşı üstün mövqedə qərarlaşan Otman Babanın təsiri güclüdür və buna uyğun olaraq tərəfdarlarının da sayı artdı. Otman Babanın nüfuzunun genişlənməsinin səbəblərindən biri də şübhəsiz ki, göstərdiyi möcüzələrdir.

Abdalların bir araya gəlməsi həmişə möcüzə və güc nümayişi səhnəsi olmur. Vardar Yenicesi adlanan şəhərə toplaşan abdallardan biri ilə Otman Babanın mübahisəsi diqqət çəkir: Otman baba əyilib istirahət etdiyi hamamın çirkabından axan suyu içir. Şəhər əhalisi bu hadisənin şahididir. Nümunəvi və herətə düşən xalq “Bu hamamın çirkabından su içən necə adamdır?” sualını verir. Onlardan biri Otman Babaya hamamın çirkəfiyindən niyə içdiyini soruşur və əlavə edir ki, o da camaatın çirkəfindən də mürdardır. Otman Baba deyir ki, mürdar şey yoxdur, hər şey düzdür, həqiqət gözü ilə. “Mürdar” deyilən nəsnə əslinə dönəcəyi seyri-fələkdə gah bitki, gah heyvan, gah da insan olur. “Tayyib-i tahir axsaq və

murdar aşılarucuitduk olur. Amma göründüyü kimi, onun əmr kitabında natəmiz u-nun faydalı olduğu görülür". (Velayətnamə72) Abdallar arasında aparılan müzakirələr də əhəmiyyətli bir fəlsəfi dərinlik daşıyır.

Fateh Sultan Məhməd və Otman Baba

Yuxarıda yazdım ki, Otman baba İstanbulun fəthində onun da payı olduğunu deyib. Otman Babanın Fateh Məhməd ilə münasibətinin iki dövrə bölündüyünü söyləmək olar. Birinci; siyasi hakimiyyətin ən yüksək nümayəndəsi kimi Fatehlə qarşılaşmaları və birbaşa əlaqəsi. Burada biz bir bilgənin, fəvqəltəbii güclərə malik müqəddəs bir insanın siyasi hakimiyyətə nəsihət verməsini və onu müəyyən edən ziyalı olmağa çalışdığını görürük. Bu, bərabər, bəzən də yuxarıdan gələn münasibət şəklində baş verir. Bu məsələdə Fatehin əvvəlcə hirsli, sonra isə hörmətli və tolerant davranışı diqqət çəkir. Əslində bu tolerantlıq qəyyumluq vəzifəsinə sadıq bir şəxslə qarşılaşanda siyasi yetkinliyə çevrilir. Bu iki mühüm şəxsin əlaqələri ikinci dövrdə Fatehin xüsusi adamları vasitəsilə davam edir. Burada tarixi inkişafın nəyi tələb etdiyini dərk etmiş siyasi hakimiyyətlə ümitsiz mübarizə içində çırpınan keçmiş müttəfiq ziyalının nümayəndəsi ilə arasında tolerant münasibət var. Digər tərəfdən, ziyalıların təmsil etdiyi təbəqənin tamamilə itirilməsi ilə getdikcə folklor ünsürünə çevrildiyini görəndə aydının ümitsiz və kədərli müqavimətidir. Artıq bu mərhələdən sonra Otman Baba Fatehdən gələn göndərişləri qəbul edərək müqavimətin mənasızlığını qəbul etmiş kimi görünür.

Otman Baba Sultan Mehmed hələ Manisada şahzadə ikən onun sultan olacağını yuxuda görür. Yuxunu bir ziyalının siyasi proqnozunda nöqtə atışı kimi şərh etmək olar. Otman Babanın başqa bir siyasi proqnozu isə İstanbulun alındığını bəyan etməkdir. Halbuki bundan xeyli əvvəl Azərbaycanda Ağrı dağının ətəyində "Yenə yunanlara gedəcəm. Və buluda minib ildırım şimşəyə qamçı endirərdim. Dağ qeyb olacaq. Və ol aradan gəlib İstanbulun qarşısındakı bir təpədə görünür, aydın olur. Və kim İstanbulla bəd nəzər oyadı bəd nəzər: Mən bu şəhəri almağa gəlmişəm. Mən də orada olan böyük kilsələrdə bang-i Məhəmmədi oxumağa gəldim." (Velayətnamə, 19). Otman Baba İstanbulun qarşısındakı bu təpədə qırx gün yanı üstə yatır və İstanbulu seyr edir. Bu vaxt Sultan Murad ölür və Məhməd Xan sultan olur, Karamanı alır, sonra İstanbulu mühasirəyə alır. "Və ol iki cahən günəşi kim qütbi-ələmdir. Bir cum'agni ol Dırvanə şəhərinin körpüsünün başında, 'ale'-şəbah bir qayanın üstündə dayandı. Bülənd avaz ilə dedi ki: "Allahüekber İstanbulu aldıq" dedi. Və o gün səhər saatlarında İstanbulun Sultan Məhməd tərəfindən fəth olduğu gün idi." (Velayətnamə, 27). İstanbul şəhəri alındıqdan sonra Otman Baba da "Tez bu şəhərin xarabalıqları və viranlarına evlər tikin və hasarın bərkidin ki, şəhər Həsən Hüseynin şəhəridir" əmrini verir. Bu əmri yerinə yetirən də Fateh olur: "Valiyyənin nəfəsi gerçək oldu, İstanbulu Sultan Məhməd İmaret-ü abadan etdi" (Velayətnamə, 37).

Otman Baba İstanbulu aldıqdan sonra Fateh Sultan Mehmedlə görüşür. Fatehin vəziri Mahmud paşa ilə ovdan qayıdarkən Silivriqapıda yaşayan Otman Baba onları görür. Fateh və vəziri Belqrad səfərindən danışirlar. Otman baba bunu eşidir və dərhal müdaxilə edir. "Həman-dəm ol qan-ı velayətbüled-avaz ki, cavaba gəlib ayıldı ki: Saqın Məhəmməd xan ol, hisara çatma. Yoxsa çanlarına od dikərlər. Qaçarsan" (Velayətnamə, 38). Bunu eşidən Fateh əsəbiləşir və qılıncına davranır. Onun qarşısında bu hədsiz çıxışı edən adamın kim olduğunu soruşur. Vəzir Mahmud Paşa söhbətə daxil olur, Fatehi qafil olmaması üçün xəbərdar edir və deyir ki, bu adam sizin təsəvvür etdiyiniz kimi birisi deyil, "onun mülkü" olduğunu söyləyir. Qılıncını qınına yerləşdirən Fateh sarayına qayıdır. Lakin təkəbbürlü Fateh Otman Babanın "Belqrada səfər etmə, zənginə ot basacaqlar, qaçaqaşan" xəbərdarlığına məhəl qoymur.

Uğursuz Belqrad səfərindən sonra bir gün Fateh İstanbulu seyr edərkən yenidən Otman Baba ilə qarşılaşır. Otman Baba Fatehin yolunu kəsir və belə səslənir: "Tez cavab ver sultan, sən sənəmi, yoxsa mənəmmi?" (Velayətnamə, 39). Fateh dönüb yanındakı Mahmud paşadan soruşur: "Bu ol kimsə deyildirmi ki, Silivri qapısında mənə Belqrada getmə ki, sən çanlarına od dikərlər" cavabı gəldi". (Velayətnamə, 39). Mahmud paşa suala müsbət cavab verir və "ol server-i ələmdir" deyir. Bundan sonra atından enən Fateh onun "qan-ı velayətün" əlindən öpür. "Sən padşahsan. Sən Sırr-i Hudasan. Və mən isə sənənin kemine kemterünəm atacağım". (Velayətnamə, 39). Otman baba bununla kifayətlənmir və israr edir: "Hay, belə bil ki, sultan mənəm. Sən deyilsən". Atına minib qayıdan Fateh nöqərlərindən biri ilə Otman Babaya bir yük göndərir. Otman Baba bu qızilları tərəddüd etmədən, qəzəblə geri göndərir.

Otman Baba Fatehlə yenidən qarşılaşır. Otman Baba bu dəfə tək rəng geyimdə Əskisaray altındakı təkkədə əylənir. Bir gecə Fateh təbdili qiyafət küçə-küçə, təkkə-təkkə gəzir. Xalqın və dərvişlərin onun haqqında nə dediyini araşdırır. Fateh, görəsən, onu bu təbdili-qiyafədə tanıyan biri çıxacaq mı marağı ilə gəldiyi təkkədə Otman Baba da var. Fateh yanındakı adamlarla təkkəyə daxil olur. Təkkə sahibi olan dərviş onları qarşılayır və onlara yeməklər təklif edir. Yemək yeyildəndən sonra Otman Baba ayağa qalxır, küncdə dayanan çubuqlardan birini götürüb (döyərək) Fatehə doğru gedir: “Tez de görüm, sən Otmansan, yoxsa mən? Tez xəbər ver (...)” Fatih cavab verir: “Otman sənsən. Mən deyiləm ata.” (Velayətnamə, 41). Bunun üzərinə Otman Baba Fatehə deyir: “Ha zinhar inan, Otman mən, sən də mənim oğlumsan” deyir. Bu arada Fateh Otman Baba ilə digər görüşlərini və xəbərdarlıqlarını xatırlayır. Otman Babaya bir kisə axça göndərir. Otman baba özünə gətirilən axça kisəsini “bax, bre çirkin, məni bununla aldada bilməzsən” deyir və əlindəki ağacları para-para edir. Dərvişlər və camaat pul kisəsindən atılan axçaları toplamaq üçün can atırlar. Bu olanları da Fatehə deyirlər. Heyrət və heyranlıqla dinləyən Fateh düşünür.

Bütün bunlarla Otman Baba dərvişlər arasında çox hörmətli bir məqama çatır. Tərəfdarlarının sayı artır, Otman baba sayı iki-üç yüzə çatan abdalla birlikdə yola düşməyə başlayır. Bunun kimi sıx, qəribə geyimləri və davranışları olan abdal qrupu ilə səyahətə çıxan Otman Baba asayışı pozmaqda günahlandırılır. Bu səbəbdən Ədimədən çıxarılır. Burada əsas problem odur ki, Otman Baba öz təlimini Ədimə camaatına danışıq və Otman Babanın öz fikirlərini camaat qarşısında söyləməsi üləmaları və danışməndləri narahat edir. Üləma deyir ki, bu baxışlar ancaq kafirə aid ola bilər. Ədimənin qazisi isə onlara şəhəri tərk etmələrini, əks halda hamısını həbsə atacağını bildirir. Aydındır ki, Otman Baba və onun abdalları nəzarət altında İstanbula gəlirlər. Demək olar ki, Qılınc Monastırında bağlı saxlanırlar. Monastır əsgərlər tərəfindən mühasirəyə alınır. İstanbul xalqının bir qismi bu abdalları müqəddəs şəxslər kimi qarşılayır. Amma bu arada inzibati bürokratiya Otman Babanı və onun abdallarını At meydanında dirəyə oturtmaq, çarmıxa asmaq üçün hazırlıqlarını tamamlayır. Üləmanın bütün təkidlərinə baxmayaraq, Fateh bir abdal qətlinin narahatedici təsirini hesablamış olmalı ki, onları azad edir. Otman Babanın siyasi hakimiyyətlə münasibətləri təhlükəli, heyrətləndirici balansdadır. Zaman keçdikcə bu münasibətlər sabitləşir. Mərkəzi hakimiyyət strukturu hələ formalaşmamış ikən şeyxlər və abdallar siyasi hakimiyyətlə yan-yana və əməkdaşlıqda dayana bildilər. Lakin başlanğıcda ittifaq qurduqları hakim təbəqənin mərkəzi bürokratik strukturu tamamlandıqca ideoloji nümayəndəlik tam olaraq üləmaların mülkiyyətinə keçir. Üləmalar çox ciddi sünni İslam fikrinə sahibdirlər. Otman baba anlayır ki, o və abdallar artıq siyasi hakimiyyəti idarə edəcək ziyalılar deyil. Fateh də mərkəzi bürokratik dövlət quruluşunda abdalların artıq yeri olmayacağını yaxşı bilir. Bununla belə, təmsil etdiyi təbəqənin hakimiyyətinin qurulmasında Abdalların tarixi rolunu unutmur. Bəlkə də buna görə Otman Baba ilə könül bağı qurur.

Fateh indi Otman Babanı incidilməməli bir Abdal kimi qəbul edir. Ancaq, Otman Babanın paşalarla gərgin qarşılaşmaları davam edir. Sinan paşanın qarşısına 173 abdalını çıxaran Otman Baba onların boyunlarını yerə endirir və sanki boyunları vurulacaqmış kimi öz boynunu da uzadır. Sinan paşa deyir ki, abdallara zərər vermək fikrində deyillər. İkisi arasında başlayan mübahisə əslində Otman Babanın fikirlərini öyrənmək niyyətinin olduğunu göstərir. Görünür, əsl niyyət Otman Babanın “Allah, Məhəmməd və İsa, Musa və Adəm mənəm” kəlamını Fatihə bir daha etibarlı bir ağızdan çatdırmaqdır. Əslində, bunu sənədləşdirməyə çox cəhd edirlər. Molla Qürani və Molla Kırımı də Fatehin hüzuruna çıxaraq Otman Babanın Ənəlhəqq davası güddüyünü “Məhəmməd, İsa, Musa və Adəm mənəm dediyini” izah edir. Üləmanın narazılıq və şikayətlərinin səbəbi Otman Babanın şəriət qaydalarını tanınamaması idi.

Həqiqətən də Otman Baba özünü abdal və dərvişlər arasında “Sirr-i Muhammed” olaraq təyin edir. Bu daha da genişlənir və Otman Baba Musa, İsa və Məhəmməd olduğunu söyləyir. Nəhayət, Otman Baba “Ənəlhəqq” deyir. Bu fikirlər sufilərin, başqa sözlə, hakim blokun əsl (üzvi) ziyalılarının böyük narazılığına səbəb olur. Fikri səviyyədə Otman Babanın öhdəsindən gələ bilməyən sufilər onu şəriətə əməl etmədiyi üçün Fateh Sultan Məhmədə daim şikayət edirlər. Otman baba bu şikayətlərin tarixdə necə sonlandığını sadə və təmkinlə xatırladır: Elmin ən sevimli nümayəndələri olan Mənsur və Nəsimi “şəriət əleyhinə danışdıqlarına görə qətl” edildilər.

Otman Babanın “şəriət qaydalarına hörmətsizlik” olmaması təkcə nəzəri cəhətdən qalmır, İslamın ayin və ibadətlərinə də uzanaraq bəhs edir. Otman Baba abdallarına Ramazan ayında qazanlarla yemək hazırlamağı və İstanbul Əskisarayında ziyafət verməyi əmr edir. Otman babanın iki-üç yüz abdal oruc tutmaması da Fatehə şikayət edilir. Deyəsən, Fateh bu şikayətlərdən yorulub. Əslində hər kim şikayət edərsə, onu iki yerə bölüb dənizə atmaqla təhdid edir.

Otman babanın fikirləri və artan nüfuzu əsasən hakim təbəqənin əsl (üzvi) ziyalıları olan üləma qrupunu narahat edir. Çünki Otman Baba onların sünni inanclarına etibar etmir, güc və mülk hərəslərini təhqir edir. Üləma Otman Babanın öhdəsindən düşüncə səviyyəsində gələ bilməyəndə, siyasi iqtidarı məsələyə daxil olması Otman Babanı aradan götürməsi üçün sonu gəlməyən “fitnə” adlandırılı biləcək bir cəhdə əl atırlar. Fatehdə təcəssüm olunan siyasi hakimiyyət Otman Babanı siyasi təhlükə olaraq görmür. O, Otman Baba ilə münasibətini hiss olunan bir simpatiya ilə qurur və nüfuzlu bir abdal vəlinin kənarda dayanmasını daha məqsədəuyğun hesab edir. Necə ki, bütün bu şikayətlər davam edərkən, Fateh hər dəfə geri göndərilən axçalarla mükafatlandırmaqdan kənara çıxaraq “xas adamı ilə” Otman Babaya “Əgər atam diləyib də dəstür verərsə, saray kimi bir təkkə tikim. Və vəqflər, üləfələr bildirəyim” (Velayətnamə, 223) deyər xəbər göndərir. Şübhəsiz ki, bu cəhd müxalifət ziyalılarının aparıcı nümayəndəsini sistemə bağlamaq cəhdi kimi dəyərləndirilməlidir. İncəliyin dediyi kimi, dövlətə qarşı üsyan etməkdə özündə cəsəret tapan abdal və dərvişlər xalqın reaksiyalarını bildirirlər. Hakim blokun onlardan çəkinməsinin əsas mənbəyi də budur. Abdalların xalqa təsirini, başqa sözlə, ictimai rəyi formalaşdırmaq qüdrətini hakim blok nəzərə almalıdır. Məhz buna görə də abdallar, dərvişlər, vəqf, irsal və s. hakim blokla bağlıdır. Otman Babanın ömrünün son illərinə qədər təklifləri rədd etməsinin əsas səbəbi onun hakim blokun xidmətinə girməyi qəbul etməməsi olub. Buna görə də Otman Babanın təmsil etdiyi dəsti xəttindən qaynaqlanan münasibəti davam edir və Fatehin “təkkə, vəqf və üləfə” vermək təklifini rədd edir.

Otman baba vəqf sisteminin “evladiyəlik” halına gətirildiyini və nəhəng sərvət mənbəyinə çevrildiyini görür, dünya malına olan bu hərəsləkdən az qala iyirənir. Çünki abdalizm Allahdan başqa hər şeyi rədd etmək deməkdir.

“Vilayətnamə”də təsvir olunduğu kimi; Otman Baba ilə Fateh arasındakı münasibət bir valideynə, övlüyə bəslənən rəğbət və sevimli hökmdara şəfqət formasını alır. Əslində, Fateh xəstələnəndə Otman Baba böyük odlar yandıraraq onun sağlması üçün bir ritual həyata keçirir: “Tez atəş yandırın və şol şamları kəsin ocağa vurun ki, qorxuluq və qaranlıq getsin. Və Məhəmməd xoş olsun”. (Velayətnamə, 230). Şübhəsiz ki, bu davranışın İslam inancı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Otman Baba ilə Fatehin münasibəti bir-birinin əsl mövqeyini qarşılıqlı şəkildə dərk etmiş iki mühüm insanın münasibətinə çevrilir. Otman Babaya səfərə gedəcək paşalar fikir soruşmağa gəlirlər. Kəza əsgərlər ona baş çəkib əlini öpür. Bu səfərdə kazəsgər Fatehin salamu ilə Otman Babaya min axça gətirir. Otman Baba “Bu Mehəmməddir” deyir və pul kisəsini üç dəfə havaya qaldırır. Artıq Fatehdən hədiyyə göndərmir. Kazəsgər icazə verərsə, onun əlini öpməyə gəlmək istədiyini bildirir. Otman Baba onun saqqalını kəsdirib dərviş edəcəyini dediyi halda, kazəsgərin saqqalını aşağıdan yuxarı çəkir və deyir ki, bunların “it tükü” olduğunu söyləyir. Kazəsgər “Bəli, it tüküdür” deyər cavab verəndə, Otman Baba, “Darağınız varsa darayın” deyir. Burada şəriətdə sünnə olan saqqal uzatmağın sərt bir alçaldılmasının şahidi oluruq. Kazəsgər Fatehin sualını belə çatdırır: “Ata, oğlun Məhməd belə nazil etdi: Biz bu Allahla kim olduğumuzu bilmirdik. Bəs sən Huda-yi Rabbul’lələmdə nə vaxt və necə olduğumu bilmirdik. Qoy atam bizə xəbər versin ki, Allah kimdir və o qandadır” (Vilayətnamə, 233). Otman Babanın cavabı diqqəti çəkir: “Allah sən deyilsənmi?” Kazəsgər, estağfurullah, ancaq qul olduqlarını söyləyir. Otman Baba bu dəfə “Bəs Allah deyilsəniz bu xalqı niyə qırırsınız?” deyər soruşur. Kazəsgər deyir ki, dövrü-qanun qədimdən belə qurulub. Bundan sonra Otman Baba əsas suala əsl cavabını verir: “Ha ağıl, indi Allah, Məhəmməd və Adəm dahidir. Amma Allah və Məhəmməd Adəməydi. Vəol adəm dedikləri uş mənəm”. Bunu təbəssümlə qarşılayan kazəsgər Fatehin daha bir mesajını verir: Qarabəğdən deyilən bir düşmənlə döyüşdüklərini, onun kim tərəfindən məğlub ediləcəyini soruşur. Otman Baba tərəddüd etmədən cavab verir: “Hansı Allahla səcdə edərsə, o qalib gələr”. Kazəsgər dərhal Otman Babaya səcdə edir. Bunu görə Otman Baba “Ha indi siz qalib gələrsiz”

deyir. O, bu hadisələri kazəsgər Fatehə çatdırır. İkisi mübahisə edərək Otman Babanın nə demək istədiyini şərh edirlər.

Üləma qrupu ilə Otman Baba arasındakı mübarizə siyasi hakimiyyətə təsir etmək üçün sadəcə nəzəri bir yarış deyil. Bu mübarizədə zaman-zaman aktual hücumlar olur. Sufilər Qılınc Manastırından çıxıb Yeniqapıdan çöllərə keçmək istəyən Otman Babanın qapısını kilidləyərək qarşısını alırlar. İlk hərəkətdə Otman Baba qapını bağlayan sufini yerlə yeksan edir. Yerə yığılan sufinin imdad nidası mənalıdır: “Mədət Müsəlmankar-diyü feryad” edir. Davadan heç bir nəticə ala bilməyən sufilər Otman Babanı subaşına şikayət edirlər. Bununla da işlər həll olunmur. Otman Baba hücum mövqeyində olan sufiləri daim əlində saxladığı kötəyi ilə uzaq durmaları üçün xəbərdar edir. Lakin sufilərin xəlifəsi bu xəbərdarlığa məhəl qoymur və hücumu icazə verir. Bundan sonrası isə tam bir meydan savaşıdır. Hücum altında olan Otman Babanın köməyinə gələn abdallar sufiləri bir göz qırpmı ilə darmadağın edir və ancaq Otman Babanın əmr verməsi ilə pərişan olmuş sufilərin getməsinə icazə verirlər. Bu dəfə sufilərin şikayətçi orqanı Fatehin özüdür. Hadisəni dinləyən Fateh hücumu kimin başlatdığını soruşur. Sufilər deyirlər: “Biz anların üstünə getdik”. Fateh də “Kaş ki, çoxunuzu həlak edərdilər” deyərək sufiləri məqamından qovur.

Göçük (Kiçik) Abdal Otman Babanın “Velayətnamə”sinin sonlarına doğru sarayda Fatehi dəvətsiz ziyarət etməsindən yazır. Bu ziyarət əslində abdalların mərkəzi bürokratik sistemdə necə yer tapacağından xəbər verir. Daha doğrusu, abdalların artıq sistemdə yeri olmadığını izah edir. Otman Baba dəstursuz və təmtəraqlı şəkildə saraya daxil olur. Yanında bir neçə abdalla saray darvazasında dayanan Otman Baba onlara saray üçün yığılmış odun yığınlarını yandırmığı əmr edir. Odun işıqları yatmış Fatehin otağını işıqlandırır. Otman babanın sarayın qapısında dayandığını və odunu yandırdığını eşidən Fateh onu içəri aparmığı əmr edir. Sarayın üçüncü qapısında Fateh onu qarşılayır və Otman babanın əlindən öpüb xəlvət xanasına aparır. Oturacağı yerdən imtina edir və Otman Babaya orada oturacağı təklif edir. Bu şəkildə arxasına çevrilən Fateh, “Gördü ki, qanı velayət oturub xəlvət xanasının ocağına əfşan edər” (Velayətnamə, 253). Otman Babanın ocağa işməsi qarşısında zarafat edən Fateh şahadət barmağını ağzına qoyur. Otman Baba Fatehə səsəlir: “Bəs bu mülk boş qalsaydı?”, Fateh tərəddüd etmədən cavab verir: “Ata, sənin kimi övliyalardan xidmətçiləri varkən niyə kimsəsiz olsun”. Bu cavabdan məmnun qalan Otman Baba “Qanı Hünçənkəndə olsa nə olar” deyərək soruşur. Bunun üzərinə süfrənin hazırlanmasını əmr edən Fateh gətirilənlərin Otman Babanın qarşısına qoyulmasını əmr edir. Otman Baba süfrəni Fatehin qabağına qurdurur və ona yemək yeməsini söyləyir. Fatehin şam yeməyi dəvətinə də “Sən yedin, mən doydum” deyərək cavab verdi. Bu dəfə Fateh “Nə yeyirsən?” deyərək soruşur. Otman Baba maraqlı cavab verir: “Mən can yeyirəm”. Daha sonra, Məhəmməd və onun üç adamı və padişahın özü olduğunu deyir. Sarayın naxışlı divarlarına baxandan sonra soruşur: “Demədinmi ki, bu evdə göyərçin qışlayacaq, kuku deyib ötcəkəyini düşünmədinmi ki, bu sarayı belə tikdirmisən?”. Bu dəfə Fateh deyir: “Ata, bu dünyanın sonu pisdür”. Bunun üzərinə Baba ən tənqidi açıqlamasını verir: “Uşbenümsırr-ı Yezdan idigüm ve şavt-ı enn'l-hakkum məcmu alem eşidib, qəbul eylədi”. Otman Baba Fatihə az qala meydan oxub, canın yetirsə çölə çıx və Məhəmməd olduğunu bəyan et, görək halın necə olur, kim sənə inanacaq – deməyə gətirir. Bütün bu söhbətlərdən sonra Otman Baba saraydan çıxarkən İstanbulu tərk edəcəyini açıqlayır. Fateh onun ardınca səsəlir: “Ata, mən dəxi sənin ilə gedə bilərəmmi?” (Velayətnamə, 254). Fateh bu çıxışla əslində, tamamilə oturuşmuş, yerləşdirilmiş və də bu uğrunda çox qan tökülən sistemdən ayrılıb abdal həyata qayıdacağını soruşur. O, bir növ Otman Babanı özü ilə üzləşməyə məcbur edir. Bununla da Otman Babanın çarəsiz mübarizəsini anladığını, lakin o dövrlərin artıq keçmişdə qaldığını söyləyir.

Otman Baba Fatehə belə cavab verir: “İndi sən otur ki, mən sənənin yanına qayıdım ki, sən mənə gərəksən” (Velayətnamə, 254). Bu cavab isə yeni nizamın əvvəlki kimi olmayacağı bir nöqtəyə gəldiyini qəbul etmənin bəyanıdır. Yeni nizam, yəni Osmanlı dövlət nizamı ilə abdalların dövlət həyatında yeri olmayacağını və onların cəmiyyətin kənarında və nizam-intizam üçün təhlükə yaratmadan mövcud ola bildiklərinin qəbul edilməsi deməkdir. Əslində, Otman Baba abdallarını yığır və Ədiməyə, oradan da ömrünün sonunu keçirəcəyi daha sakit guşələrə gedir. O guşələr ziyalı təmsilçiliyini üzərinə götürdüyü türkmən-yörüklərin sıx yaşadığı Şərqi Balkan bölgəsidir.

Ədəbiyyat

1. Güççük (Küçük) Abdal. Otman Baba Velâyetnâmesi, yayına hazırlayanlar: Filiz Kılıç, Mustafa Arslan, Tuncay Bülbül, Ankara 2007.
2. Halil İnalçık. Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.
3. Ahmet Yaşar Ocak. Zındıklar ve Mülhidler, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.
4. Mustafa Akdağ. Türk halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâlî İsyânları, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
5. Hür Sinan Özbek. Devlet Dini, Fol yayınları, Ankara 2020.
6. Antonio Gramsci. Gefängnis Hefte, Band 7. Über die Geschichte der Intellektuellen, Argument Verlag, Berlin 1996
7. Antonio Gramsci. Gefängnis Hefte, Band 6. Einführung ins Studium der Philosophie, Argument Verlag, Berlin 1994
8. Sinan Özbek. İdeoloji Kuramları, Notos Yayınları, İstanbul 2011
9. Peter D. Thomas. Gramsci Çağı, Çeviri: İ. Akçay, E. Ekici, Dipnot Yayınları, Ankara 2013
10. David Forgacs. Gramsci Kitabı, Çeviri: İbrahim Yıldız, Dipnot Yayınları, Ankara 2018
11. Antonio Gramsci. Aydınlar ve Toplum, Çeviri: V.Günyol, F.Edgü, B.Onaran, Alan Yayıncılık, İstanbul 1985
12. Wolfgang Fritz Haug. Element einer Theorie des Ideologischen, Argument Verlag, 1993 Berlin

Göndərib: 02.01.2022

Qəbul edilib: 30.01.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/33-37>

Sima Paşa qızı İsmayılova
Bakı Dövlət Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
simabdu@mail.ru

ÜZEYİR HACIBƏYLİ İRSİNİN BİBLİOQRAFİK TƏDQIQI

Xülasə

Məqalədə sosial kommunikasiya vasitəsi olan bibliografik informasiyanın mövcudluq forması kimi şəxsi bibliografik vəsaitin ən bariz nümunəsi hesab edilən "Üzeyir Hacıbəyli" bibliografik göstərici haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Dahi bəstəkarın həyat və yaradıcılığının bibliografik tədqiqinə həsr olunmuş bibliografik göstəricidə bəstəkarın musiqi, bədii-publisistik əsərləri, kitabları, tədris vəsaitləri, məqalələri, çıxışları bibliografiyalaşdırma metodikasına əməl edilməklə sistemləşdirilmişdir. Üzeyir Hacıbəylinin bütün fəaliyyətini əks etdirən bu mükəmməl bibliografik vəsait Azərbaycan incəsənət elminin, musiqi və bəstəkarlıq sənətinin, o cümlədən Üzeyir Hacıbəyli yaradıcılığının tədqiqatçıları üçün zəngin informasiya mənbəyidir.

Açar sözlər: incəsənət, bəstəkar, Üzeyir Hacıbəyli, bibliografik vəsait

Sima Pasha Ismayilova

Bibliographic study of Uzeyir Hajibeyli's legacy

Summary

The article provides detailed information about the "Uzeyir Hajibeyli" bibliographic index, which is considered the most obvious example of personal bibliographic resources as a form of bibliographic information, which is a social communication tool. The bibliographic index dedicated to the bibliographic study of the life and work of the genius composer systematizes the composer's music, fiction, books, teaching aids, articles, speeches by following the methodology of bibliography. This excellent bibliographic resource, which reflects all the activities of Uzeyir Hajibeyli, is a rich source of information for researchers of Azerbaijani art, music and composition, as well as the works of Uzeyir Hajibeyli.

Key words: art, composer, Uzeyir Hajibeyli, bibliographic resources

Giriş

Azərbaycan musiqisinin klassiki Üzeyir Hacıbəyli haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: "Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi ən görkəmli şəxsiyyətlərdən biridir". (13.s.27)

Üzeyir Hacıbəyli musiqisi Azərbaycan xalqının canına, qanına sirayət edərək onun bədii mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Necə ki, Üzeyir bəy xalq musiqimiz haqqında deyirdi ki, ona həmişə "ruh yüksəkliyi və aydınlıq ehtizazı, sabahkı qalibiyyətə möhkəm inam, mənəvi büllurluq, alicənablıq, sücaət və qəhrəmanlığı tərənnüm etmək xas olmuşdur", eləcə də Hacıbəylinin musiqisi üçün də bu cəhətlərlə bərabər, günəş kimi parlaqlıq, əlvanlıq xas olmuşdur. Bütün bu xüsusiyyətlər onun musiqisinin mahiyyətini təşkil etmişdir.

Ü.Hacıbəyli dahi bəstəkar, Azərbaycanın, eləcə də Şərqi opera sənətinin banisi, "Leyli və Məcnun", "Koroğlu" kimi operaların müəllifi, böyük musiqişünas-görkəmli dramaturq, "Ər və arvad", "O olmasın, bu olsun", "Arşın mal alan" operettalarının müəllifi, qiymətli məqalələrin müəllifi, Azərbaycan bəstəkarlar İttifaqının sədri, Elmlər Akademiyasının elmi-tədqiqat İnstitutunun rəhbəri, Akademiyanın musiqi üzrə ilk həqiqi üzvü, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının təşkilatçısı, onun rektoru və professoru olmuşdur. Ü.Hacıbəyli eyni zamanda yorulmaz ictimai xadim, ilk musiqi məktəbinin, musiqi texnikumunun yaradıcısı, Azərbaycan Dövlət himnlərinin müəllifi olmuş Azərbaycanın xalq artisti, Dövlət mükafatları laureatı olmuşdur.

Ü.Hacıbəylinin çoxşaxəli yaradıcılığını, zəngin ictimai və pədaqoji fəaliyyətini işıqlandıran sənəd kütləsinin biblioqrafik təsvirini əks etdirən biblioqrafik mənbələr görkəmli bəstəkarın yaradıcılığının təqiy edilib araşdırılmasında zəngin informasiya potensialına malikdir.

Ü.Hacıbəylinin həyat və fəaliyyətinə həsr edilmiş ilk biblioqrafik vəsait 1941-ci ildə Respublika Kitab Palatası tərəfindən nəşr olunmuş "Üzeyir Hacıbəyov" göstəricisidir. Ü.Hacıbəyovun yaradıcılığı haqqında musiqişünas Q.Qasımovun yazmış olduğu "Giriş"lə başlanan bu biblioqrafik vəsait bəstəkarın yalnız 1941-ci ilə qədər olan yaradıcılığını əhatə edir. (10) Biblioqrafik vəsaitdə yalnız Ü.Hacıbəylinin əsərləri deyil, görkəmli bəstəkarın musiqi tariximizə dair qələmə aldığı əsərləri və onun haqqında yazılmış məqalələr verilmişdir. Bu biblioqrafik vəsait böyük bəstəkarın yaradıcılığını tam əhatə etmədiyindən AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası onun tamamlanmış və yenidən işlənmiş nəşrini 1978-ci ildə çapdan buraxmışdır. Bəstəkarın əsərlərini, onun haqqında elmi publisistik yazıları əhatə edən bu biblioqrafik vəsait 1638 adda materialı əhatə edir. (11) Biblioqrafik vəsaitə musiqişünas E.Abbasovanın yazdığı giriş məqaləsində Ü.Hacıbəylinin çoxşaxəli yaradıcılığı təhlil olunmuş, onun Azərbaycan musiqi sənətinin inkişafındakı rolu, əsas sənətkarlıq xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Azərbayca musiqisinin klassiki, AMEA-nın akademiki, professor Üzeyir Əbdülhəsən oğlu Hacıbəyovun həyat və yaradıcılığını əks etdirən onun haqqında biblioqrafik informasiya verən biblioqrafik vəsaitlərdən biri Azərbaycan MEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu və Mərkəzi Elmi Kitabxana ilə birgə çapa hazırlanmış, 1985-ci ildə "Elm" nəşriyyatında çapdan çıxmış "Üzeyir Hacıbəyov: Biblioqrafiya" adlı biblioqrafik göstəricisidir. Bu elmi-köməkçi xarakterli biblioqrafik vəsait 1905-1985-ci ilin mart ayına qədər çap olunmuş materialları əhatə edir. 296 səhifədən ibarət olan biblioqrafik göstəricini M.Aslanov, Q.Qasımov və R.Əliyeva tərtib etmişlər. Biblioqrafik göstərici dörd bölmədən ibarətdir. Biblioqrafik göstəricinin "Sənətkarın həyatı və yaradıcılığının əsas tarixləri", "Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılıq yolu", "Musiqi əsərləri", "Kitabları, məqalələri, çıxışları və hekayələri", "Üzeyir Hacıbəyov haqqında ədəbiyyat" bölmələri vardır. Biblioqrafik göstəricinin "Sənətkarın həyat və yaradıcılığının əsas tarixləri" adlanan bölməsində bəstəkarın anadan olmasından vəfatına qədər həyatının əsas tarixləri Azərbaycan və rus dillərində xronoloji ardıcılıqla qələmə alınmışdır. Bu hissə vasitəsilə bəstəkarın həyatında baş vermiş mühüm hadisələr haqqında məlumat əldə etmək olar və bu hissə onun mənalı həyatının güzgüsüdür. (12)

"Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılıq yolu" adlanan ikinci bölmədə sənətsünaslıq doktoru, professor E.Abbasovanın bəstəkarın çoxcəhətli yaradıcılığını əks etdirən "Oçerk" həm Azərbaycan, həm də rus dilində verilmişdir. Oçerk bəstəkarın yaradıcılığını izləmək baxımından olduqca zəngin informasiya potensialına malikdir. Ü.Hacıbəyovun öz sözləri ilə desək: "Elə adamlar var ki, onlar təkcə özləri üçün deyil, bütün xalqın və ya hətta bütün bəşəriyyətin rifahı üçün dünyaya gəlmişlər". (12) Bu sözlərdə görkəmli Azərbaycan sənətkarının musiqisinin böyük, tarixən qiymətli yaradıcılıq yolunun mənasını müəyyən etmək olar.

Biblioqrafik göstəricinin üçüncü bölməsi "Musiqi əsərləri" adlanır. Bu bölmə də bir neçə yarım bölməyə bölünür. Onlardan birincisi "Operalar" yarım bölməsidir. Bu bölmədə bəstəkarın 1907-ci ildə yazdığı ilk opera olan Leyli və Məcnun-dan başlayaraq Şeyx Sənan, Rüstəm və Zöhrab, Şah Abbas və Xurşudbanu, Əsli və Kərəm, Harun və Leyla, Firuzə kimi operalarının nəşr tarixi işıqlandırılır. İkinci yarım bölmə "Musiqili komediyalar" adlanır. Bu bölmə daxilində görkəmli bəstəkarın 1910-cu ildə çap olunmuş ilk musiqili komediyası olan "Ər və arvad" əsərindən başlayaraq, daha sonralar yazdığı "O olmasın, bu olsun" (1911), "Arşın mal alan" (1913) kimi musiqili komediyalarının tarixi işıqlandırılır.

Bu yarım bölmələrin mühüm əhəmiyyəti ondadır ki, operaların primyera tarixləri, müxtəlif illərdə operalarda çıxış edən aktyorlar haqqında mükəmməl biblioqrafik informasiya verir. Bu bölmənin mühüm yarım bölmələrindən biri "İnstrumental müşaiyətli xor" əsərləri adlanır. Bu bölmədə sahə üzrə 13 mənbənin biblioqrafik təsviri verilmişdir. "Orkestr əsərləri" adlanan digər yarım bölmədə orkestr üçün yazılmış 6 əsərin biblioqrafik təsviri xronoloji ardıcılıqla verilmişdir. "Kamera-instrumental əsərləri" adlanan digər yarım bölmədə skripka, violençel və fortopiano üçün yazılmış 5 əsərin biblioqrafik təsviri verilmişdir. "Xoreqrafik miniatürlər, Mahnılar, Xalq melodiya-

larının yazısı və işlənməsi" kimi yarım bölmələrdə də sahə üzrə 17 mənbənin bibliografik təsviri verilmişdir.(13)

Ü.Hacıbəyovun İrşad, Tərəqqi, Həqiqət, İqbal, Yeni İqbal qəzetlərində dərc olunmuş publisistik məqalə, hekayə, felyeton və miniatürlər adlanan digər yarım bölmədə 1905-ci ildən başlayaraq dövrü mətbuatda çap olunmuş 476 əsəri haqqında mükəmməl bibliografik informasiya verilir. "Kitabları, məqalələri, çıxışları və hekayələri" adlanan digər yarım bölmə 1907-ci ildən 1980-ci ilə qədər çap olunmuş 130 mənbə haqqında bibliografik informasiya verilir. Digər yarım bölmə isə "Redaktə və məsləhət" adlanır. Buraya Ü.Hacıbəyovun redaktə etdiyi, məsləhət verdiyi musiqi əsərləri daxil edilmişdir. Bu bölmədə 11 mənbə haqqında bibliografik informasiya almaq mümkündür. Eyni zamanda Azərbaycan və xarici dillərdə nəşr edilən əsərlərin də adlarının rus dilinə tərcüməsi verilmişdir.

Bibliografik göstəricinin bölmələrindən biri isə "Üzeyir Hacıbəyov haqqında ədəbiyyat" adlanır. Bu bölmədə görkəmli bəstəkar haqqında yazılmış 1447 adda Azərbaycan və rus dilində olan mənbənin bibliografik təsviri xronoloji ardıcılıqla verilmişdir. Azərbaycan dilində olan mənbələr rusca, rusca olan mənbələr isə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Bibliografik vəsaitdə bibliografik təsvirlərin hər iki dildə verilməsi onun istifadəçi dairəsini daha da genişləndirmişdir. Bibliografik vəsaitdən istifadəni asanlaşdırmaq və vaxt itkisinin qarşısını almaq məqsədilə vəsaitə bir neçə köməkçi aparat tərtib olunmuşdur. Onlardan "Musiqi əsərlərinin əlifba göstəricisi", "Kitab, məqalə və çıxışlarının əlifba göstəricisi", "Müəllifin əlifba göstəricisi" adlı Azərbaycan və rus dilində tərtib olunmuş köməkçi aparatın çox böyük təcrübi əhəmiyyəti vardır. "Üzeyir Hacıbəyov" adlı bibliografik vəsait incəsənət üzrə sahə mütəxəssisləri üçün zəngin informasiya bazasıdır və onların bibliografik informasiya təminatında mühüm rol oynayır. Azərbaycan musiqisinin klassiki, Xalq artisti, Dövlət mükafatları laureatı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademiki, professor Üzeyir Əbdülhəsən oğlu Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş digər bibliografik vəsait M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası tərəfindən 2009-cu ildə "Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri" seriyasında çapdan çıxmışdır. Ü.Hacıbəylinin həyat və fəaliyyətinə həsr edilmiş bibliografik vəsait 1985-ci ildə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası tərəfindən hazırlanmış vəsaitin yenidən işlənmiş və artırılmış nəşri olub, 1905-ci ildən 2008-ci ilədək olan dövrü əhatə edir. (13) Şəxsi bibliografik göstərici dörd bölmədən ibarətdir. Bölmələrə bəstəkarın həyat və yaradıcılığının əsas tarixləri, yaradıcılıq yolunun ümumi xarakteristikasına həsr olunmuş очерк, bəstəkarın musiqi əsərləri, kitabları və ayrı-ayrı məcmuələrdə, jurnallarda, qəzetlərdə dərc edilmiş məqalələri, habelə Üzeyir Hacıbəyli haqqında ədəbiyyat daxil edilmişdir.

Üzeyir Hacıbəyli irsinə dərin bələd olan sənətsünaslıq doktoru, professor, Azərbaycanın Əməkdar İncəsənət xadimi, Əməkdar Elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü Zemfira Səfərova dahi bəstəkarın yaradıcılığını, əsərlərinin yaranma və nəşri tarixini dərinləndirərək, mərhələ-mərhələ, faktlara əsaslanaraq şərhini vermişdir. Zemfira Səfərova dərin məzmunlu "Ölməzlik" adlı yazısında qeyd etmişdir... Bəşəriyyət tarixində elə sənətkarlar və şəxsiyyətlər var ki, "...onlar özləri üçün anadan olmayıblar, bəlkə bütün xalqa və hətta ümum insaniyyətə xeyir gətirmək və tərəqqisinə səbəb olmaq üçün yaranıblar. Bu cür adamlar nəinki sağlığında, ... öləndən sonra da camaata mənfəət veriblər" (2) /Ü.Hacıbəyli, 1910. Azərbaycanın dahi bəstəkarı Üzeyir Hacıbəylinin dediyi bu sözləri ilk növbədə bəstəkarın özünə aid etmək olar.

...Azərbaycanda türk əhalisi arasında musiqi təhsilini yaymaq istərkən: Bax, Motsart, Bethoven kimi musiqi dahilərinin əsərlərini ondan gizlətsək, biz məqsədə nail olarıq" (3) /Ü.Hacıbəyli, 1965, s.200.

XX əsrin əvvəllərində yaradıcılığı başlayan Üzeyir Hacıbəyli həyatını isə həmin əsrin ortalarında tamamlamışdır. Sənətdə, musiqi mədəniyyətində millilik və beynəlmilətçilik anlayışını Ü.Hacıbəyli daha global, Qərb və Şərqi, dünya və milli mədəniyyətlərinin nailiyyətlərinin üzvi sintezi kimi başa düşürdü. Azərbaycan musiqisinin gələcək yolu da məhz Ü.Hacıbəylinin irəli sürdüyü, əsasını qoyduğu yol oldu. Bu gün Azərbaycan musiqisinin beynəlmilət əhəmiyyət kəsb etməsində Ü.Hacıbəyli yaradıcılığının və şəxsiyyətinin böyük rolu vardır.

Bibliografik göstəriciyə ilk dəfə olaraq dahi sənətkarın xarici dillərdə nəşr olunmuş əsərləri və onun həyat və yaradıcılıq yolunu işıqlandıran ədəbiyyat əks etdirilmişdir.

Üzeyir Hacıbəyli kimi dahi şəxsiyyətin bütün yaradıcılığını və bəstəkar haqqında yazılan materialların 100 ildən artıq nəşr tarixini əhatə edən bu bibliografik göstəriciyə Ü.Hacıbəylinin əsərlərinin sərlövə göstəricisi və onun haqqında yazan müəlliflərin adlar göstəricisi daxildir.

Bibliografik göstəriciyə sənətsünəşliq doktoru, professor, Azərbaycanın Əməkdar İncəsənət xadimi, Əməkdar Elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü Zemfira Səfərova "Ölməzlik" adlı geniş, əhatəli ön söz yazmışdır.

Zemfira Səfərova Ü.Hacıbəyli yaradıcılığını, əsərlərinin yaranma və nəşr tarixini, bəstəkarın zəngin fəaliyyətini təhlil edərək qeyd etmişdir ki, XX əsrin xalqımıza bəxş etdiyi ən böyük şəxsiyyətlərdən, ən böyük simalardan biri Üzeyir Hacıbəylidir. Ona Şərq və Qərb musiqi mədəniyyətləri arasında keçilməz səddi aradan götürmək, Azərbaycan musiqisinin gələcək inkişaf yolunu və estetik prinsiplərini müəyyənləşdirmək nəsbil olmuşdur. Yer kürəsinin milyonlarla insanları Hacıbəyli musiqisinə qulaq asaraq, bütün kökləri ilə öz xalqının folkloru ilə bağlı olan və dünya musiqi mədəniyyətinin nailiyyətlərini mənimsəyən sənətkarın yaradıcılığına bələd olurlar. Bu yaradıcılıqda Şərqin və Qərbin musiqi ənənələrinin vəhdəti parlaq bədii obrazlarla əks olunmuş, yüksək humanizm idealları, xeyrixahlıq, xalqlar dostluğu tərənnüm edilmişdir.

Üzeyir Hacıbəyli dahi bəstəkar, Azərbaycanın, eləcə də Şərq opera sənətinin banisi, "Leyla və Məcnun", "Koroğlu" kimi təkrarsız operaların müəllifi, böyük musiqişünas-alim, "Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları" adlı elmi-nəzəri risalənin müəllifi, görkəmli dramaturq, "Ər və arvad", "O olmasın, bu olsun", "Arşın mal alan" operettalarının müəllifi, alovlu publisist, gözəl pedaqoq, Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının sədri, EA-nın elmi-tədqiqat İncəsənət İnstitutunun rəhbəri, Akademiyanın musiqi üzrə ilk həqiqi üzvü, yorulmaz ictimai xadim, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının təşkilatçısı, onun rektoru və professoru, ilk çoxsəsli xorun, ilk notlu xalq çalğı alətləri orkestrinin, musiqi məktəbinin, musiqi texnikumunun yaradıcısı olmuşdur. (1) Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan Dövlət Himnlərinin müəllifi olmuşdur.

Təsədüfi deyil ki, 2008-ci ildə 100 yaşlı "Leyli və Məcnun"-nun yubileyi YUNESKO xətti ilə bütün dünyada bayram edilmişdir.

Şəxsi bibliografik göstəricidən istifadəni asanlaşdırmaq və vaxt itkisinə qənaət etmək məqsədilə 4 adda köməkçi aparat:

- 1.Ü.Hacıbəylinin əsərlərinin əlifba göstəricisi;
- 2.Ü.Hacıbəylinin məqalələrinin əlifba göstəricisi;
- 3.Ü.Hacıbəylinin əsərlərinin əlifba göstəricisi;

4.Müəlliflərin əlifba göstəricisi - tərtib edilmişdir ki, bu da vəsaitin informasiya potensialının artmasına səbəb olmuşdur.

Bibliografik göstəricidən məlum olur ki, Üzeyir Hacıbəylinin ilk musiqi əsəri "Leyli və Məcnun" operası (1907) olmuşdur. Son əsəri Firuzənin (eyni adlı bitməmiş operasında) ariyası olmuşdur. Dahi bəstəkarın anadan olduğu gün - 18 sentyabr hər il ulu öndər Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Musiqi günü kimi, Azərbaycan Musiqisinin bayramı kimi qeyd edilir.

Nəticə

Müasir İncəsənət elminin inkişaf edib zənginləşməsində, yeni-yeni sahələrinin yaranıb formalaşmasında incəsənət sahəsinin çoxsaylı nümayəndələrinin, tədqiqatçıların, xüsusilə, AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun elmi əməkdaşlarının, görkəmli incəsənət xadimlərinin rolu böyük olmuşdur.

İncəsənət sahəsinin görkəmli nümayəndələrinin elmi uğurlarının qazanılmasında ilkin mənbələr-lə yanaşı, bibliografik mənbələr də mühüm rol oynamış və bu gün də oynamaqdadır. İncəsənət elminin görkəmli nümayəndələrinin elmi tədqiqat fəaliyyətində ümumi xarakterli retrospektiv və cari bibliografik informasiya mənbələri ilə yanaşı şəxsi bibliografik göstəricilər də böyük rol oynayır. Şəxsi bibliografik göstəricilərin köməyi ilə haqqında bəhs olunan şəxsin qələmindən çıxan bütün əsərləri, bəstəkarı və ya drijoru olduğu musiqi əsərlərinin, sənətsünəşliq əsərlərinin bibliografik təsvirini əks etdirən bibliografik vəsaitlər incəsənət sahəsinin informasiya təminatında mühüm rol oynayır.

Üzeyir Hacıbəyli yaradıcılığına həsr edilmiş biblioqrafik vəsaitlərdə görkəmli bəstəkarın tərcümeyi-halı, elmi, ictimai fəaliyyəti, əsərləri, kitabları, məqalələri, tədris vəsaitləri, çıxışları, redaktə etdiyi əsərlər, haqqında olan ədəbiyyat, əsərlərinin xaricdə nəşrləri haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Azərbaycanın zəngin biblioqrafik informasiya resursları içərisində incəsənət elminə dair biblioqrafik mənbələr də mövcuddur. Bu biblioqrafik informasiya mənbələri respublikamız yenidən öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra bu sahədə dinamik inkişaf diqqəti cəlb edir. Xüsusilə, bu sahədə M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının və AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasının biblioqrafik fəaliyyəti təqdirə layiqdir.

Müasir dövrün reallıqlarını nəzərə alaraq informasiya texnologiyalarına əsaslanmaqla incəsənət sahəsində müvafiq elektron məlumat bazalarının yaradılması mühüm vəzifələrdəndir. Hal-hazırda bu sahədə müəyyən işlər görülsə də, ümid edirik ki, yaxın illərdə bu iş bütünlükdə öz həllini tapacaqdır. Üzeyir Hacıbəylinin həyat və fəaliyyətinə həsr edilmiş biblioqrafik vəsaitlər respublikamızda incəsənət sahəsinin mütəxəssisləri üçün zəngin informasiya mənbəyi olmaqla, mütəxəssislərin biblioqrafik informasiya təminatında mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva X. Üzeyir Hacıbəyov.- B.,1955.-68s.
2. Ü.Hacıbəyli. "Həqiqət" qəzeti, 1910, 14 aprel, №82.
3. Hacıbəyov Üzeyir.Vəzifeyi-musiqiyəmizəaid məsələlər. /Əsərləri,İc.,B.,1965.- s.200.
4. Hacıbəyov Ü.İlk Azərbaycan xoru./Əsərləri, Ic.s.271.
5. Hacıbəyov Ü."leyli Məcnun"dən "koroğlu"ya qədər, /Əsərləri, Ic.B.,1965, s.274.
6. Hacıbəyov Üzeyir. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları.-B.,1950,s.10.
7. Kasumov K. "Узуйр Гаджибеков".B.,1945,c.70.
8. Əmirov Fikrət . Üzeyir məktəbi /musiqi səhifələri, B.,1978,s.79.
9. Qarayev Qara. Ü.Hacıbəylinin ölümü münasibətilə çıxışı Uçeniyə zapiski AQK, im. UşQadjibekova, 1965, №1.
10. Ü.Hacıbəyov: Biblioqrafik məlumat /Tərt.ed.: Qubad; Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası. -B., 1941. -68s.
11. ÜzeyirHacıbəyov:Biblioqrafiya/Tərt.ed.: M.Aslanov, R.Quliyeva, Q.Qasimov, Ş.Kəromova; Azərb. EA MEK.-B.:Elm,1978.-211s.
12. Üzeyir Hacıbəyov: Biblioqrafiya, II nəşri / Azərb.EA MEK.-B.:Elm,1985.-286s.
13. Üzeyir Hacıbəyli: Biblioqrafiya / M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxana. -B., 2009.- 380s.

Göndərib: 06.01.2022

Qəbul edilib: 02.02.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/38-49>

Əli Umud oğlu Əliyev
ADPU Ağcabədi filialı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
eli.aliyev.54@mail.ru

XRİSTİAN TÜRKLƏRƏ MƏXSUS ABİDƏLƏRİMİZ

Xülasə

Ermənilər Azərbaycan ərazilərində məskunlaşdırıldığı gündən bu günə kimi xristian bayrağı altında gizlənərək, min illik qədim tarixə malik Alban mədəniyyətinə sahib çıxmaqla Alban dövlətini inkar edirlər. Xristian türk mədəniyyəti ermənilər tərəfindən ya yox edilmiş, ya da saxtalaşdıraraq özünüküləşdirmişlər. Həmçinin türklərin nəinki xristianlıq dövründəki, hətta xristianlıqdan qabaq inam və inanclarına əsasən tikdikləri, öz düşüncələrinə uyğun adlandırdıqları məbədləri də erməni və gürcülər saxtalaşdırmışlar. Amaras-Ağoğlan məbədi, Aten monastırı, Ana kilsəsi, Obalı məbədi, Tutu monastırı, Tive məbədi, Kaçı məbədi, Koçkar kilsəsi, Çanaxçı məbədi, Çarek monastırı və s. qədim türk səcdəgahlarını erməni və gürcülər utanmadan, çəkinmədən saxta adlarla özünüküləşdirirlər. Axı o adlar formalaşanda erməni və gürcü qəbiləsi belə yox idi. Sual olunur, bəs onda, bu adlar necə erməni və gürcü adı ola bilər?!

Açar sözlər: *Azərbaycan, xristianlıq, Cərcis peyğəmbər, xaç simvolu, Zümürxaç, Kiş dağı, Qarakeş kəndi, Zorkeş kəndi*

Ali Umud Aliyev

Our monuments belonging to Christian Turks

Summary

Armenians have been hiding under the Christian banner since the day they settled in Azerbaijan, denying the Albanian state by claiming to have an Albanian culture with a thousand-year-old history. Christian Turkish culture was either destroyed or falsified by Armenians. Armenians and Georgians also falsified not only the temples built by the Turks in the Christian era, but also in pre-Christian beliefs and beliefs. Amaras — Agoghlan Temple, Aten Monastery, Mother Church, Obali Temple, Tutu Monastery, Tive Temple, Kachi Temple, Kochkar Church, Chanakhchi Temple, Charek Monastery, etc. Armenians and Georgians shamelessly and appropriately adopt ancient Turkish shrines under false names. After all, when those names were formed, there were no Armenian or Georgian tribes. The question is, how can these names be Armenian and Georgian ?!

Key words: *Azerbaijan, Christianity, Georgian prophet, symbol of the cross, Zumurkhach, Kish mountain, Garakesh village, Zorkesh village*

Giriş. “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi mükəmməl qəhrəmanlıq dastanı özünsüz, bünövrəsiz formada birdən-birə yarana bilərmi?!

Belə bir dastanı formalaşdıran ədəbi mühit və püxtələşmiş sənətkarlar olmalıdırmı?!

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından əvvəl bizim milli ədəbi abidəmiz varmı?!

Olubsa, hansıdır?!

Niyə bu suala indiyə kimi cavab axtarmamışıq?!

Nizami Gəncəvi kimi dünya şöhrətli filosof şairin sələfləri kimlərdir, Nizami hansı bünövrəyə dirsəklənərək ustad sənətkar kimi yazıb yaratmışdır?!

Niyə biz xristian türk mədəniyyətinə və ədəbiyyatına sahib çıxma bilməmişik?!

Din millətin, mədəniyyətin və ədəbiyyatın atributu ola bilərmi?!

Hər bir milli mədəniyyət və ədəbiyyat bəşər mədəniyyəti və ədəbiyyatının tərkib hissəsidir. Bəşər mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan nümunələr formaca, məzmunca milli olsa da, ümumən, insanlığa xidmət edirsə, bəşəridir, yox əgər insanlıqdan kənar şər qüvvələrə xidmət edirsə, o nümunə sahibinə də xeyir verməyəcək və bəşərlikdən kənardır. Odur ki, bizim biganə yanaşılaraq unudulmuş ədəbi

abidələrimiz bəşəri olmasaydı, fars, erməni, rus və gürcülər tərəfindən üzü köçürülüb və saxtalaşdırılıb, orijinalı yandırılmazdı. Ona görə də yuxarıda verilmiş suallara cavab axtarmaq geniş bir tədqiqatın mövzudur. Odur ki, burada mövzuya uyğun məsələlər baxımından araşdırmaya yer verəcəyik. Bu məsələ daim aktualdır və xalqımızın başlıca ideya genefonduna daxil olan bir məsələdir.

Azərbaycanda xristianlıq. Elmi-nəzəri fikirdə Azərbaycanda xristianlıq eramızın 70-ci illərindən etibarən yayılmağa başlamışdır.

Xristianlıq Azərbaycan ərazisinə yeni eranın ilk əsrlərində, İsa Məsihin həvariləri dövründə Qafqaz Albaniyası ərazisində yayılmışdır. Eramızın 70-ci ilində Yerusəlimdən (Qüdsdən) yəhudilərin Qafqaza köçürülməsi güclənir. Gələnlər İsanın göstərdiyi möcüzələrdən danışirlər, İsanın Məsih olduğu haqqında müjdəni yayırdılar. Bu cür təbliğin təsiri altında bölgədə ilk xristian icmaları yaranır. Albaniyada xristianlığın yayılmasında bu dövr həvarilərin dövrü adlanır və həvarilərdən Varfolomey və Faddeyin adları ilə bağlıdır. Həvari Faddeyin şagirdlərindən biri olan Yelisey Yerusəlimin birinci patriarxi Yəqubun xeyir-duası ilə yeni dini təbliğ edərək Aqvan diyarına gəlib çıxmış və Kiş adlı yerdə kilsə tikmişdir. Bu kilsə Ermənistandakı birinci xristian kilsəsindən qabaq tikilmişdir. Sonra Yelisey Çolaya (Dərbəndə) yollanmış, daha sonra isə Samur çayını keçib dinin təbliğini davam etdirmiş, Helmes kəndində büt-pərəstlər tərəfindən öldürülərək bir çalaya atılmışdır. Sonralar Alban mülki Vaçaqanın göstərişi ilə Yeliseyin cəsədinin qalıqları Xruq kəndində torpağa tapşırılmış, çalanın üzərində isə kiçik bir məbəd tikilmişdir.

313-cü ildə Alban hökmdarı Urnayr xristianlığı dövlət dini elan edir. Bu vaxtdan etibarən Azərbaycanda xristianlığın yayılmasının yeni dövrü başlanır. Urnayr, II Vaçe və III Vaçaqan ölkədə xristianlığı yaymaq işini davam etdirmişlər. IV-V əsrlərdə ruhanilik və kilsə iyerarxiyası təşəkkül tapır. Bölgədə kilsələr tikilir, dini kitablar siryani, arami və yunan dillərindən Alban dilinə tərcümə edilirdi. Sinay dağında aşkar edilmiş "Alban yazısında və Alban dilində" leksionari dünyada xristianlığın ən qədim kütləvi qiraət kitablarından sayılır.

451-ci ildə Xalkidon kilsə toplantısında Albaniya monofizitliyə üstünlük verir. V-VI əsrlərdə ölkə ərazisində monofizitlərlə diofizitlər arasında mübarizə güclənir. VI əsrin sonu - VII əsrin əvvəllərində Alban kilsəsi diofizitliyi qəbul edir.

Alban katolikosunun iqamətgahı Çoqay şəhərində yerləşirdi. 552-ci ildə iqamətgah Bərdəyə köçürülmüşdür. Alban mülkiyyətinin süqutundan sonra ölkədə xristianlığın rolu zəifləmiş, kilsələrdə ibadət erməni dilində aparılmış, Alban dili sıxışdırılıb aradan çıxarılmışdır. VIII-IX əsrlərdə Azərbaycan ərazisində müstəqil dövlətlər yarananda Alban kilsəsi yenidən kilsə statusunu bərpa etmişdir. X-XI əsrlərdə bölgədə şərq xristianlığı nüfuzunu müəyyən dərəcədə qoruyub saxlaya bilmişdi. Bu durum XVIII əsrə kimi beləcə davam etmişdir. 1836-cı ildə çar hökuməti Sinodun təqdimatı ilə Alban kilsəsini ləğv edir, kilsənin bütün əmlakı Eçmiədzin katolikosluğuna verilir. XX əsrin 80-90-cı illərində Alban kilsəsi bir daha bərpa olunur. 2003-cü ildə Alban-udi xristian icması dövlət qeydiyyatından keçir. Bu, Şəkidəki Kiş kilsəsinin bərpasından sonra olmuşdur. Hazırda Qəbələ rayonunun Nic kəndindəki kilsənin də bərpası davam etdirilir. Təsədüf deyilmir ki, **Azərbaycan multikulturalizmin beşiyidir. Bu barədə ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: "Dövlət, ölkə nə qədər xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olur, çünki onların hər biri dünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhvəsini verir"**(Heydər Əliyev aforizmləri. 2013; s. 15).

"Azərbaycan xalqının tarixi ümumtürk tarixinin ən qədim və ən zəngin hissəsidir; çünki qədim türklərin ilk dövlət qurumları məhz Azərbaycan ərazisində yaranmışdır. Türk etnoslarının qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində Manna və Maday (e.ə. VIII-VI əsrlər), Sak çarlığı (e.ə. VII-V əsrlər), Atropatena (e.ə. IV - eranın III əsrləri), Albaniya (e.ə. IV - eranın VII əsrləri)..... və b. çoxlu dövlət qurumları vardır."(Qiyasəddin Qeybullayev. 1994; s. 239).

Erməni kilsəsi "Albaniyanın bütün kilsələrində sülh"ü yalnız yadelli işğalçıların köməyi ilə bərqərar edirdi, erməni katolikosluğunun mənafeyi hər dəfə tələb etdikdə erməni kilsəsi həmişə yadelli işğalçıların köməyinə əl atır, "Xaç bayrağı ilə öz yolu üzərində tarixi Albaniya və onun bir hissəsi olan Qarabağ (Arsax) xalqlarını" yox edirdi" (Moisey Kalaankatuklu. 1993; s. 12). Bu yox etmə hazırki dövrümüzdə erməni qəsbkarları tərəfindən Qarabağın işğalı ilə nəticələnmişdir.

Amma Azərbaycan bu işgalla barışa bilməzdi, öz haqq və ədalət mübarizəsi yolunda Qarabağ işğalçı ermənilərdən azad olunmalı idi və azad olundu.

VII əsrin II yarısından etibarən Xristianlıq tədricən mövqeyini itirib, 705-ci ildə Alban dövləti süquta uğrayıbdı. Albaniyanın Aran (düzən) ərazilərində məskunlaşan əhali İslam dinini qəbul edərək müsəlmanlaşıb, Kiçik Qafqazın cənub-qərbində yaşayan albanlar monofizit erməni qriqoryan dininin təzyiği altında erməniləşib, Kiçik Qafqazın şimal-şərq ərazisinin albanları isə diofizit gürcü-pravoslav kilsəsinin təzyiği ilə gürcüləşibdi. Amma Udinlər isə Alban etnosunun bir tayfası kimi bu gün də Oğuz və Qəbələ rayonlarında öz etnik xüsusiyyətlərini qoruyaraq yaşayırlar.

Təbiəti rəngarəng, iqlimi müxtəlif (9 iqlim tipi vardır) olan Azərbaycanın xalqı da insanlara yanaşmada, hər hansısa məsələyə münasibətdə mülayim və xoşxasiyyətdir. Bu baxımından etnik soyumuz olan Alban etnosu ona görə müsəlmanlığı qəbul etmişdir ki, onun qədim tarixi, etnik xüsusiyyətləri, coğrafi şəraiti, iqtisadi-siyasi durumu məsələni reallaşdırmışdır. Hər bir xalqın dinə və etiqad məsələlərinə münasibətinin formalaşmasında etnik xüsusiyyətlər önəmli, hətta başlıca rol oynayır. Bu baxımdan Alban etnosunun müsəlmanlığı qəbul etməsi onun etnik xüsusiyyətlərindən, tarixi genindən irəli gəlir. Albanlar xasiyyətcə mehriban insanlar olmuşlar. Moisey Kalankatuklu bu haqda belə yazmışdır: “Onlar (albanlar-Ə.Ə.) öz ölkələrinə Ağvan(Alban) adını ona görə vermişlər ki, Aranın özünü, yumşaq xasiyyətinə görə, “ağu” (Mehriban) deyə çağırırdılar” (Moisey Kalankatuklu. 1993; s. 17).

Qədim türklərdə tək Tanrı inancından irəli gələn haldır ki, Alban eli də islamı qəbul etmişdir. Qədim türk mifologiyasında vahid Tanrı inancı əsas amildir. Türklərin böyüyə hörmət, ata-anaya sevgi, ümumiyyətlə, bəşəri duyğulara malik olması da islamı qəbul etməyə sövq etmişdir. “Başqa sözlə, türklər insanlara münasibətlərini inanclarına yox, əxlaqi keyfiyyətlərinə görə müəyyənləşdirmişlər. Qəribədir ki, türklər “kafir” anlayışını daha çox inanc deyil, əxlaq müstəvisində işlətmişlər. Məsələn, qədim dastanlardan da göründüyü kimi, öz dinlərinə mənsub olan, amma xəyanatkar qəddar kimi tanınanları da “kafir,” “gavur” adlandırmışlar. Deməli, türklər üçün “kafir” daha çox dini yox, əxlaqi anlayışdır” (Gündüz İsmayılov. 2014; s. 99).

Demək, türklər türk olduqları üçün islamı qəbul etmişlər. Həmçinin burada coğrafi amil də əsas şərtlərdən biridir. “Azərbaycan coğrafi baxımdan təkə qitələrin ----- Avropa ilə Asiyanın deyil, həm də mədəniyyətlərin sərhəddində yerləşir. Ölkəmiz İslam dünyasının və mədəniyyətinin Şimal qurtaracağı, Avropanın----Qərb mədəniyyətinin başlanğıcıdır. Başqa sözlə, Azərbaycan Avropadan baxdıqda Şərqi, Şərqdən baxdıqda isə Avropanın başlanğıc nöqtəsidir”(Gündüz İsmayılov. 2014; s. 101). Odur ki, Azərbaycan bütün Qafqazda dini mühitin formalaşması və idarə olunması üçün mərkəz rolunu oynamışdır və oynayır. Buna görə də bütün Qafqazın şeyxi Hacı Allahşükür Paşazadədir.

Etnik formalaşma ilə dini formalaşma eyni məfhum deyildir. Odur ki, Azərbaycanda tarixi inkişaf prosesində Qafqaz albanlarının əvvəlcə xristianlığı, sonra isə müsəlmanlığı qəbul etməsi etnik formalaşma yox, dini formalaşmadır. Bunu etnik formalaşma kimi qəbul edənlər bir sıra qaranlıq məqamları ört basdır etmək istəyirlər. Albanların çox hissəsi islamı qəbul edərək, öz etnik soylarını saxlamaqla müsəlmanlaşmışlar. Bu etnik yox, dini formalaşmadır. Albanların az bir qrupu isə erməni-hay tayfasının təsirinə məruz qalaraq onların milli etnik qrupu içərisində ərimiş, öz etnik milli alban tərkibini itirmişlər. Bu isə etnik formalaşmadır. Yəni etnik formalaşma alban türk tayfasının erməniləşməsidir. Türksöylü və türkdilli alban tayfaları türk olduğu halda necə türkləşə bilər?! Bunlar tayfa birliyindən toplum halına keçib millət kimi formalaşma bilər. Bu isə etnik formalaşma deyildir. Türksöylü və türkdilli alban tayfaları islamı qəbul etməklə dini formalaşmaya məruz qalmışlar. Xristianlıqda qalan türksöylü albanlar isə erməniləşməklə etnik formalaşmağa düçar olmuşlar. Biz vaxtilə onları “din ayrı qardaş” adlandırır, “kirvə” deyirdik. Etnik formalaşmağa məruz qalan xristian albanlar getdikcə öz (alban qıpçaqcası) dillərini də unudub erməni dilini qəbul etmişlər. Bugünkü erməni dilinin qrammatikasında olan dolaşılıq etnik soyun dəyişməsi ilə əlaqədardır.

Cəmşid Bəxtiyarın AzVision.az saytında “Müsəlmanların xristian peyğəmbəri” mövzusunda qələmə aldığı məlumatlara diqqətlənib qeyd edə bilərik ki, müsəlmanların xristian peyğəmbəri olan Georginin adı (xristianlar arasında Müqəddəs Georgi, orijinalda Georgius) ərəb dilinin təsiri ilə dəyişilərək Cərcis formasında bizə gəlib çatmışdır. Cərcisin əsl adı Cərcis bin Anaqdır. 315-ci ildə Mosulda tacir ailəsində

doğulub. 77 il ömr sürüb, 392-ci ildə vəfat edib. O, tacirliklə məşğul olaraq çoxlu sərvət toplayıb, bütün sərvətini təkallahlığı yaymaq yolunda sərf edib. Onun adına Mosulda, Yunanıstanın Afina şəhərində və Türkiyənin Urfa vilayətində məbədlər vardır. Onun bir türbəsi də Beyləqan rayonundadır. Bu türbə Cərcis peyğəmbərin qəbri üzərində inşa edilib. Hər gün buraya yüzlərlə müsəlman ziyarətçilər gəlirlər. Məbədgah qurban kəsmə, arzuların çin olması, diləklərin reallaşması məkanı kimi də yad edilir. Bu səcdəgah dünyada analoqu olmayan məkandır, çünki xristianların müsəlman peyğəmbəri yoxdur, amma müsəlmanların səcdədə olduqları xristian peyğəmbəri bəlli məkandır. Bu məkan Azərbaycandır. Ona görə də deyirik ki, Azərbaycan multikulturalizmin beşiyidir.

Gene D. Matlock yazır: “Xaç dünya ağacını təmsil edir. Türklər dörd tərəfi bərabər uzunluqda olan xaçı Xan Tenqrinin simvolu seçdilər və buna “aji” adını verdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, qədimdə Türk mədəniyyəti xaça aşına idi. “Əyri” xaç isə cəhənnəmin və əski yeraltı Tanrının simvolu idi. Türklər Kurular idi və onlara kütləvi şəkildə belə deyilirdi. Xaç onların ümumi və dini simvolları olmuş, öz adını türklərdən götürmüşdür”(Gene D. Matlock. *Ey insanlar, Hamınız Türksünüz! Xan nəşriyyatı*, 2015. Səh. 80).

Zümürxaç sözü iki komponentdən “zümür” və “xaç” hissələrindən yaranmışdır. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti kitabında qeyd edilir: “Zümürxaç kəndi salındığı Zümürxaç adlı yerin adı ilə adlandırılmışdır. Bəzi tədqiqatçılara görə, bu yerin adı Azərbaycan dilinin dialektlərindəki zimir/zümür(palçıq) və xaç sözlərindən olub, “dördkünc, palçıqlı yer” mənasındadır”(Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, (II cild), 2007: s. 302).

Əjdər Fərzəli isə “Dədə Qorqud yurdu” kitabında geniş və ətraflı izahatla sübut etmişdir ki, xaç oddur, ocaqdır. “Xaç—od nişanı! Bütöv od!”dur(Əjdər Fərzəli, 1989: s. 88). Xaç sözünün odla ocaqla bağlılığı bu sözün daha qədim dövrlə səsləşdiyini deməyə imkan verir. Axı atəşpərəstliklə bağlı daşlaşmış deyimlər dilimizdə bu gün də işlənməkdədir: Məsələn, bu ocağa and olsun, odda yanım, bu isti zindan haqqı, günəşə kor baxım, o işıq haqqı və s. Buradan aydın olur ki, zümür/zimir palçıq, xaç isə ocaq deməkdir. Deməli, zümürxaç palçıq ocağı, yanar palçıq məkanı deməkdir. Yəni müalicəvi əhəmiyyətə malik palçıq yatağı olan bir məkandır. Hal-hazırda bu kəndin yaxınlığında müalicəvi əhəmiyyətə malik “Yanar su ocağı” yüzlərlə xəstələrin ümid yeridir.

Erməni və gürcülər tərəfindən saxtalaşdırılaraq öz adlarına çıxdıqları xristian türklərə məxsus kilsə və monastrlarımız. Mənəviyyat muzeyimizin daşlaşmış eksponat yaddaşı olan onomastik vahidlərin təhrif olunması milli genimizə vurulan zərbədir. Çünki bu adlar soykökə, ulu yaddaşa, milli anlama bağlıdır. Burada zəncirin qırılması dərin zülmət quyuya yuvarlanmaq deməkdir. Bu zənciri ermənilər hər an qırmağa çalışırlar, amma biz özümüz qırırsaq, buna nə ad vermək olar?! Bu məsələ barədə obyektiv və real nəticə çıxarıb, düzgün qiymət vermək lazımdır.

Bir daha anlamaq lazımdır: “Minlərlə söz --- minlərlə sənəddir. Bu sənədləri oxuya bilməklə --- sözün arxeloqu olmaqla elmi daha da zənginləşdirmək, tarixi saxtalaşdırmalardan xilas etmək olar”(Əjdər Fərzəli Qorqud. 1999; s. 315).

“Kiş” nə deməkdir?! Xalq arasında bəd bir xəstəlikdən, şikəstlikdən danışılarkən hamı qulaqlarını dartıb kiş-kiş deyə əllərini yelləyirlər. Sanki bununla şər qüvvələri qovmuş olurlar. Abdulla Şaiq xatirələrində yazır ki, Ay tutulanda arvadlar atın quyruğunu uzun bir payanın ucuna bağlayıb havada o tərəf, bu tərəfə yellədə-yellədə “kişə, kafir, kişə”—deyə-deyə haray-həşir salırlar(Abdulla Şaiq. 1978; s. 33). Demək, kiş nəyisə qovmaq məqamında söylənir. Vaxtilə insanlar şər qüvvələri dəf etməkdə aciz olmuşlar. Odur ki, mənim zənnimcə, güclü sayılan və şər qüvvələrə qarşı mübarizədə qalib gələnlərə kiş-i demişlər. Kişi adam güclü ərən, igid kimi nəzərdə tutulmuşdur. Amma Səlim Cəfərov “Müasir Azərbaycan dili” kitabında kişi sözünün yaranmasını belə izah etmişdir: “Kişi sözü indi şəkilçi kimi işlədilən və dilimizin çox qədim dövrlərində adam mənasında olan çi sözünün təkrarından (çiçi-----kişi) törəmişdir” (Səlim Cəfərov. 1970; s. 160).

Elmi ədəbiyyatlardan oyrənirik: “Şumerlər İkiçayarasının sakinləri idi. Onlar burada e.ə. IV minillikdə məskunlaşmışdılar. Son vaxtlar Şumer dilində bir çox türk mənşəli sözlərin olduğu aşkarlanıb. Şumerdə mövcud olmuş dövlətlər sülalələrin adı ilə tanınırdı. Bunlardan birincisi Kiş sülalə dövlətidir. Kişdən sonra Uruq şəhər dövlətinin yüksəlişi başlanmışdır”(Qiyasəddin Qeybullayev. 1992; s. 5).

Kiş qalası haqqında ilk bilgilərdən biri “Alban tarixi”ndədir. Kitabda iki yerdə onun adı çəkilir. O yerdə ki, kilsə tikilməsindən söhbət gedir, o, tədqiqatçıların diqqətini daha çox cəlb etmişdir. Məlumdur ki, xristianların kiçik icmalarından biri Uti vilayətində Qiş kəndinin yaxınlığındakı bataqlıq yerdə yaşayırdı (Alban tarixi, 1993, s. 31, 32). Qafqazda ilk kilsə həmin yerdə tikilmişdi.

Başqa bir yerdə göstərilir ki, Ağvan ölkəsi 15 vilayətə bölünür. Onlardan biri eyni adlı şəhərdə Qisdır (История Агван, 1861, с. 362). Bu bilgi bizim üçün qiymətlidir. Ona görə ki, orada Kişin etnotoponim olduğu aydın görünür. Əgər eranın IV əsrində Kiş vilayət və vilayətin baş şəhəri imişsə, deməli, o, daxili müstəqilliyini qoruyub saxlayan etnos olub.

Kişlilər yalnız Qafqazda yox, Orta Asiyada, Altayda və Qərbi Sibirdə də yaşamış və mənbələrdə bir türk boyu kimi göstərilmişdir.

Kiş adının paralellərinə Şumer yazılarında təsadüf edirik” (İlhami Cəfərsoy. 2005; s. 126-128).

Qədim Şumer dünyasından bu gün bizə bəlli olan ədəbi incilər Şumer-Azərbaycan türk ədəbi mühitini şərtləndirir.. Ona görə də bu nəticəyə gəlirik ki, əcdadlarımız sayılan etnoslardan biri də, şumer dünyasından süzülüb gələn, kiş etnosu, kişlilərdir.

“Türk dillərinin genologiyası: şumer və türk leksik paralelləri” kitabının müəllifi f.e.d. professor Nazim Hüseynli “Ön söz”də Şumer dili ilə türk dillərinin paralelliyini aşağıdakı prinsiplər əsasında şərh etmişdir:

“1. Tarixilik və məntiqilik.

2. Mədəniyyətlərarası paralellik.

3. Sivilizasiya və dilin paralelliyi.

4. Etnodünyagörüşlərin oxşarlığı və adların paralelliyi.

5. Dillərin leksikon ənənələri arasında genetik paralellik(Nazim Hüseynli, Lalə Məmmədova. 2012; s. 19.)

Müəllif yuxarıda göstərilən prinsiplər əsasında şumer dili ilə türk dillərinin paralelliyini geniş aspektdə şərh edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir: “Təhlilimiz göstərir ki, hər bir etnosun yaratdığı adlar onun kamilliyini, hansı etnosla qohumluq əlaqələri olduğunu göstərən başlıca amillərdəndir. Adın izləri ilə hansı məkanda rastlaşırıqsa, deməli, orada həmin etnosun izi vardır. Məsələn, şumerlərdəki Kiş, Laqaş, Dilmun, Şəhur, Susa adlarının Azərbaycan ərazilərində qarşılıqlarına misal olaraq Şəkiddə Kiş kəndini, İsmayılıda Lahıc, Ağsuda Dilman, Naxçıvanda Şəhur, Qarabağda Şuşa adlarını göstərmək kifayətdir. Bununla yanaşı, onu da qeyd edək ki, şumerlərin öz adları Kienqeridir. Kəngərli formasında bu adla Azərbaycanın cənub hissəsində, Naxçıvan ərazisində və Türkmənistan bölgəsində nəsil, yer adları kimi rastlaşırıq.

Dediklərimizi ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmiş oluruq ki, şumerlər və türklər arasında sivilizasiya, linqvistik ənənələr və etnodünyagörüşü parametrlərinə uyğun olaraq genetik qohumluq əlaqələri mövcuddur və onlar eyni soy-kökə malikdirlər”(Nazim Hüseynli, Lalə Məmmədova. 2012; s. 32).

Bu sitatda diqqəti cəlb edən anlamlardan biri də şumerlərin Azərbaycan türk məkanının bütün ərazilərində (Şəkiddə, İsmayılıda, Ağsuda, Naxçıvanda, Qarabağda) izlərinə və sözlərinə rast gəlməyimizdir.

İlhami Cəfərsoy “Hayların və armenlərin mənşəyi” əsərində (İlhami Cəfərsoy. 2020; s. 317-373) “Kilsə və monastırlarımız” başlığı altında türk dünyasına məxsus 55 monastır, kilsə və yaxud məbədlərimiz haqqında müəyyən bilgilər verməklə onların şəkillərini də əks etdirmişdir. Həmin tədqiqatdan istifadə etməklə aşağıdakı məlumatları diqqətinizə çatdırmağı önəmli və lazımlı saydıq. İlhami Cəfərsoy yazır ki;

1. Tavuş tarixi mahalında İcevan və Dilican arasında Aqarçin monastırı vardır. Aqarçin totem mənşəli addır. Ağ göyərçinə sitayişlə bağlıdır. Bir folklor nümunəsində deyildi ki: “Ağ quşum aqarçinim, göy quşum göyərçinim”. Burada Aqarçin monastırının baş kilsəsi “Müqəddəs Əsli” adlanırdı. Ermənilər qədim forması Aşqli olan Əsli məbədinə Astvatsaçik etmişlər. Biz sahib çıxmadığımız üçün nə istəsələr edirlər və saxtalaşdırmaq onların genindədir.

2. İberiyada olan Axtalı monastırını gürcülər Axtala adlandırırlar. Axtalı kilsəsi XIX əsrə qədər işləyirdi. Axtalı qədim türk boylarından biridir. Azərbaycan ərazisindəki Axtalı, Axtaçı kəndlərinin adı totem mənşəli olub, axta etnonimindən törəmişdir.

3. Kaxetidə Alaverdi monastırı VI əsrdə suriyalı Alaverdili İosif tikdirmişdir. Alaverdi suriyanın Ala nəslindən çıxmış xristian türk idi. Ala Suriyada xristianlıqdan qabaq nüfuzlu türk kahin nəsilərindən biri olmuşdur.

4. Laçın rayonunun Arduşlu kəndində Arduc kilsəsi xristianlıqdan əvvəlki Aruc məbədinin bünövrəsi üzərində tikilmişdir. Aruc türk sözü, Arduclu türk boyudur.

5. Van gölündəki adada Ağ Tamar (Axtamar) monastırı (qadın bütləri saxlanan məbəd) vardır. Akademik Marra görə, Tamar və Samiram eyni mənşəli adlardır. Aleksey Nakkonun fikrincə, Massaket çarı Tomrisin də adı Tamar olmuşdur, -is yunan şəkilçisidir. Həmin Tomris, yəni Tamar Turan xaqanı Alp Ər Tonqanın nəslindən idi. Ağ Tamar kilsəsinin mehrabı Kamar adlanırdı. Kamar, yəni kəmər Aran dilində ayın haləsi deməkdir. Tamar və ya Ağ Tamar Ön Asiyanın çox qədim qadın kultlarından biri idi. Axtamar məbədinə xristianlıqdan qabaq ağ mərmərdən qadın bütləri saxlanırdı.

6. Aban və ya Abas kilsəsi Alban tayfası olan Abas nəslinin adını daşıyır. Abas nəslinin patriarxlarından biri 551-596-cı illərdə Aran yepiskopu olmuşdur. IV əsrdə qurlar arasında Avaz, IX-X əsrlərdə xəzərlər və peçeneqlər arasında Abas adlı oymaqlar var idi. "Koroğlu" dastanındakı Eyvaz Avaz adının son variantlarından biridir. Laçın rayonunun Piçənis kəndində Avazlar və Şavazlar tirəsi olmuş, Avaz və Şavaz adları son dövrlərdə iki qardaşın adı olmuşdur.

7. Alagöz----- Sunik mahalında göl, 2. gölün içində kilsə, 3. kənd, 4. Kars vilayətində qala, 5. dağ, 6. türk boyu. Bu onu göstərir ki, bu adlar Alagöz nəslinin gölü, kilsəsi, qalası və dağı deməkdir.

Alagöz dağıni indi ermənilər Araqats adlandırırlar.

8. Amaras və ya Ağoğlan monastırları. Amaras Xocavənddə, Ağ Oğlan isə Laçın rayonundadır. Hər iki monastır eyni memarlıq üslubunda tikilmişdir. Buzanlı Favtosun(V əsr) yazdığına görə, Amaras kilsəsini IV əsrdə parfiyalı Anakın oğlu Qriqori tikdirmişdir. Xristianlıqdan öncəki türklər ağ qızın göbəyindən çıxan(Məryəm ananın) oğlana(İsa Məsihə) sitayiş edirdilər. Zelik Yampolski yazır ki, Ağ Oğlan kilsə adı Amarasdan, Ağ Ouz kilsə adı Mariamdan qədimdir. Ağ Oğlan məbədi Laçında IV əsrdən qabaq var idi.

9. Aten monastırı. Gürcülər həmin monastırı Ateni Sioni adlandırırlar. Tanrı Adəmi Atəndən----- gül-çiçəkli Altay dağlarından səhraya qovmuşdu(Gene de-Matlock 2015, s.12,276,296). Yəhudilərlə xristianlar cənnətə Aten deyirlər. Quranda isə cənnət Ədən adlanır. Atənlərin bir hissəsi Troyanın süqutundan sonra Türkiyənin Adana mahalından Balkan yarımadasına köçüb, orada Atena şəhərini salıblar. İndi həmin şəhəri bəzi xalqlar Atena, bəziləri Afina adlandırırlar.

10. Ana-----Türkiyədə və İberiyada qala, kilsə. Ermənilər onu Ani, Anait, gürcülər Anauri adlandırırlar. İddia edirlər ki, o, Bakirə Məryəm kilsəsidir. İlahə Anaya sitayiş edən türklər e.ö. 23-cü əsrdə Şumerdən köçüb Fələstində yaşayırdılar. Eranın əvvəllərində samilər onları Fələstindən Kür və Araz çaylarının arasına qovdular. Ana nəslinin kahinləri Albaniyada Ana şəhərini saldılar. Erməni tarixçiləri həmin şəhəri Ana kert, Ana berd adlandırırlar. Xristianlıq dövründə Ana məbədinin bünövrəsi üzərində Ani kilsəsi tikildi. Yunanlar İlahə Ananın adını Afrodita, İlahə Nəninin adını Artemida formasında öz dillərinə tərcümə etdilər.

11. Eqmiadzin kilsəsinin qədim adı Eq+miadzin olmuşdur. Eq+miadzin kilsələrin anası deməkdir. Eq türk, miadzin sami mənşəli sözdür. Qrabar dilində kilsəyə türkcə yeq, aşxarabarda yeqeğetsi deyilir. Mənası ana evi, yəni Məryəm ananın evi deməkdir. İ.İ. Şopen yazır ki, eq tatar sözü olub, bəzi ləhcələrdə anaya, bəzilərinə isə dişi cinsinə deyilir. Belə kilsələri bizim xristian soydaşlarımız tikmişdir. Biz yalnız Qafqazda yox, Suriyada, Fələstində yaratdığımız xristian türk abidələrinə sahib çıxmalyıq.

12. Ereq kilsəsi.-----Ağdərə rayonu ərazisindədir. Ermənilər indi Erek Mankants, yəni ərənlik məbədi adlandırırlar. İstər Ereq olsun, istər Er olsun hər ikisi türk sözüdür, erkək mənasındadır.

13. Obalı-----İberiyada qədim şəhər, qədim məbəd və monastır olubdur. Gürcülər indi onu Uplissixə adlandırırlar. Akademik Marra görə, Uplissixə məbədinin ilk adı Upali olmuşdur. Upali, yəni obalı türk sözüdür. İberlər gürcü olsaydılar, öz kəndlərinə Upali deməzdilər.

14. Uvan monastırı-----Alagöz dağının ətəyindəki Oqanavan kəndində kilsə. Ermənilər onu Ovanavank adlandırırlar. Ovan vənglərini xristian türklərin Uvan icmaları inşa etmişdir. Uvan nəslindən Ərzincanlı Uvan çıxmış və şeirlərini türkcə yazmışdır.

15. Ucar-----Kaxetidə qədim qala, çar Vaxtanq Qorq Aslanın iqamətgahı, kilsə və mahal adlarıdır. Gürcülər Ucar qalasını Ucarma adlandırırlar. Ucar qalası Albaniyanın Ucar nəslinə məxsus olmuşdur. Ucar kilsəsi xristianlıqdan sonra Ucar icmasının dini mərkəzi olmuşdur. Türk dillərində ikiyönlü gəmilərə ucar deyilir.

16. Baqış-----Van gölünün şimalında qədim şəhər, kilsə və bu adda qırğız qəbiləsi vardır. Baqış şəhərini qırpaq türklərinin Baqış nəslə salmışdır. Baqış totem mənşəli etnonim olub, marala sitayişlə bağlıdır. Baqış nəslindən “erməni” şairi Arakel Baqışetsi çıxmışdır. Arakel də, baxış da türk sözləridir. Arakel adının sonundakı el əl deməkdir. Arakel erməni olsaydı, qırğız soyadını daşımazdı, bütün şeirlərini türk dilində yazmazdı.

17. Bərdək-----Albaniyada və İberiyada şəhər və kilsə. Bərdək nəsil adıdır. Bərdək Elamın elitar nəsilərindən biri olub, əhəmənilərin təzyiği ilə Qafqaza köçmüş, Bərdək, Bərdək Kür şəhərlərini salmışlar. Ermənilər Bərdək şəhərini Partav, gürcülər Berdaxos, ərəblər Bərdə adlandırırlar. Ön Asiyanın mixiyazılı kitabələrində Bərdək nəslinin ölkəsi Partaxa, Berdaxa, Partakku və Bardaq adlandırılır. Bardaq çox qədim kult olub, qadına sitayişlə bağlıdır. Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” əsərində Bərdə sarayının xanəndə və rəqqasə qızlarını bardaq adlandırır:

**Bülbül tək bardaqlar gəlmiş həvəsə,
Kəklik tək ağızından düşməz qəhqəhə.**

Bardaq sözü bu gün də dilimizdə işlənir. Bardaq su qabı, saxsı qab, qadınların çox topladığı məkan, yığnaq, hərci-mərcilik olan yer və eşqli qadın toplumu olan yer mənalarında da işlənir.

Aydın Qarabağlı Bərdə şəhəri haqqında yazmışdır: “Bu şəhər çox yüzillik, minilliklər həyatı boyu müxtəlif və rəngarəng adlar daşımışdır. Bardos, Bərdaa, Bərdədar, Partav, Firuzabad, Xarum və nəhayət, Bərdə. “Xarum”----- əhalisi, guya, amazonkalardan ibarət şəhər-----qala. Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə”sində, Firdovsinin “Şahnamə”sində də bu ad çəkilir. Şəhərin ilk adlarından sayılan “Xarum” başqa şəkildə də “Şəhri-Xarum”-----“Qız şəhəri” kimi işlənmişdir, yəni “alınmaz, toxunulmaz” mənasında. Bəzi mənbələrdən deyilən fikrin tam ziddinə bu şəhər “Ebərdəh” ----“on ərənlərin evi” adı ilə də işlənmişdir.....

Saklar arasında Bərdor adlı tayfa olması əski qaynaqlarda və tədqiqat əsərlərində də göstərilir.

Beləliklə, Bərdə toponiminin türk tayfa adı ilə izah olunması ehtimalına üstünlük vermək olar”(Aydın Qarabağlı. 2008; s. 97).

18. Qoşavəng-----Kayen tarixi vilayətində monastır. Əvvəl Getik, sonra Qoşavəng adlanmışdır. Başqa bir ehtimala görə, monastırın adı Mxitar Qoşun doğulduğu Qoç kəndinin adı ilə Qoşqar adlanmışdır. İstər Qoşavəng olsun, istər Getik(Gədik) olsun, istərsə də Qoşqar olsun bu sözlərin üçü də türk sözləridir.

19. Qazax-----İrəvanla Naxçıvan arasında qədim şəhər, qədim məbəd, kilsə, Araz çayının qolu. Qazax şəhərini Qazax nəslə salmışdır. Qazaxlar e.ə. VI əsrdə ermənilərin Kotayk adlandırdıqları Xatay mahalında yaşayırdılar. Pliniyə görə Kasak Albaniyanın bir vilayətidir. Ermənilər Qazax nəslinin adını Ksek, Ksekyan kimi yazmaqla uzun müddət diqqəti yayındırıblar. X-XI əsr ərəb tarixçiləri Qzax qalasını Kazac adlandıırıblar. Babək Qazax qalasında Səhl Sumbatın çuğulluğu ilə əsir alınmışdır. Həmin qala Qarasuyun Araz çayına töküldüyü yerdə salınmışdı.

20. David Qaraca----Azərbaycan ərazisində Gürcüstanla sərhəddə çoxlu mağara-monastırlardan biridir. Mağaraların divarlarına alban, uyğur, yevrey, erməni, gürcü əlifbalı ilə, türk dilinin müxtəlif ləhcələrində, dualar yazılmışdır. Məsələn; Ari Tanqri, ari yuca, ari acalsez, İisaki xaça çəktənk, rahmat galgil bizə.

Mağaranın divarlarında VI-XI əsrdə yaşamış bir çox tarixi şəxsiyyətlərin şəkli vardır. Çariça Tamara və atası Georgiyə qədər hakimiyyətdə olmuş həmin çar və Çolakaşvili, Buridze, Kaplanidze soyadları daşımışlar.

21. David Qaraca-----Azərbaycan ərazisində Keşikçi dağda 20 mağara-monastırdan biridir. VI əsrdə suriyalı xristian ata David tərəfindən əsas qoyulmuşdur. David Albaniyaya gələndən sonra türkcə Qaraca ləqəbini almışdır.

Gürcülərin adlandırdıqları Kaxeti və Ereti Qax və Ər mahallarıdır. VI-IX əsrlərdə Qax və Ər mahallarında gürcülər deyil, albanlar və türklər yaşayırdılar. Gürcülərin Qareci adlandırdıqları çölün

yerli dildə adı Qara Yazı idi. Qara Yazı Çölü Kür çayı boyunca uzanırdı. Mağara-monastırlar Azərbaycanın ərazisi olsa da, orada gürcü keşişlər otururlar. Biz o mağara-monastırlarımıza və orada yaratdığımız kilsə ədəbiyyatına sahib çıxmalıyıq.

22. Dədəvəng-----Sünik mahalında, indiki Gorus şəhərinin 30 km-də monastır, yepiskopluq, kənd. Ermənilər Dədəvəngi Tatevank, Dədə nəslindən olan yepiskopları isə Tatevos adlandırırlar. Tata Elamın qədim elitar nəsilərindən biridir. Onların patriarxlarından biri e.ö. 1635-ci ildə Assuriyanı məğlub etmiş, ilahə Nənənin bütünü Suz(Şuşa) şəhərinə gətirmişdir. Patriarx dədələr xristianlıq dövründə yepiskop, islamiyyət dövründə təriqət şeyxləri oldular.

Azərbaycan ərazisindəki Dədə Pir, Dədə Günəş Pir və ocaqları islamiyyətdən və xristianlıqdan qabaqki inancların yadigarıdır.

23. Day-----Türkiyə ərazisində tayfa, mahal və kilsədir. Ermənilər Day yaşayış məskənlərini Tayk adlandırırlar. Albaniya tarixinin 1861-ci il nəşrində Day mahalının adı Tay kimi yazılmışdır. İndi Ağcabədi rayonunun Taynaq kəndi Tay etnonimini yaşadan toponimdir. Tay etnonimi totem mənşəli olub, ata sitayişlə bağlıdır. Türklər sürətlə qaçan və qaça-qaça geri dönə bilən atlara tay deyirdilər. Qədim türklərin Tay Bilgə Tutuk adlı qoşun qoşun başçısı olmuşdur. Şərqi Anadoludakı Tay kilsəsi xristian türklərin səcdəgahi idi.

Azərbaycan dilində üçyaşar atların erkəyinə day, dişisinə isə qulan deyilir.

24. Dizax-----Qarabağın bir mahalı, həmin mahalda monastır, Qəbələ şəhərində məhəllə. Dizax qıpçaq boylarından biridir. Onlar tuğlularla birlikdə islam dinini qəbul edərək Pənah xanın tərəfinə keçmişlər. Dizax boyu özbəklərin də soy kökünə daxil olmuşdur. Onların Orta Asiyadakı şəhəri indi Cizak adlanır. Ermənilər indi Dizax tarixi mahalını Hadrut adlandırırlar. İddia edirlər ki, Hadrut rayon mərkəzinin adı fars dilindəki həddi do rud-----iki çayın arası sözüdür. Ermənilərin əllərində imkan olsaydı, Özbəkistandakı Dizax şəhərinin adını da dəyişərdilər.

25. Tutu-----Hələb şəhəri yaxınlığında monastır. Ermənilər onu Dodo adlandırırlar. Tutu monastırını qədim Ön Asiyanın Tutu nəslini inşa etmişdir. Anadolunun fəthindən sonra Tutu bəyləri səlcuqlara qoşuldular. Tutu etnonimi Şumer mənşəlidir. Şumerin Tutu adlı müdriklik ilahəsi var idi. Maraqlıdır ki, həm Şumer, həm də Azərbaycan dilində Tutu qadın adıdır. Şumer panteonunda ilahə Tutunun zoomorfik obrazı Tutu quşu idi.

26. Tive-----Türkiyənin Boğaz köy kəndində qədim məbəd, Ordubadda kənd. Tive Ön Asiyanın qədim türk etnoslarından biridir. Onlar e.ö. II minilliyin ortalarına aid bir xett kitabəsində Tiveli adlandırılır. Mahmud Kaşğari yazır ki, bəzi türk xalqları dəvəyə tive deyirlər. **Dəvəli-----**Naxçıvanla İrəvan arasında qədim şəhər və kilsədir.

Ermənilər Dəvəli kilsəsini Dvin, bəzən də Dəbil adlandırırlar. İ.İ. Şopen yazır ki, şəhərin və kilsənin əvvəlki adı Dəvəli idi. Ermənilərin Dvin dedikləri şəhəri tatarlar indiyədək Dəvəli adlandırırlar. Dəvəli etnonimi totem mənşəli olub, dəvəyə sitayişlə bağlıdır. Qədim türk panteonunda aslan və qurd hakimiyyətin, dəvə və qoç dövlətin rəmzi idi. Dəvə aslandan, yəni dövlət hakimiyyətdən üstün tutulurdu.

27. Tavuş-----Albaniyada tayfa, qala, və kilsə olmuşdur. Erməni tarixçiləri Tovuz nəslindən olan yepiskopları Tavuşetski, Tauşetsi adlandırırlar. Tovuz və ya Axsax Tovuz türk tayfalarıdır. Tovuz quşu körpə balalarını qorumaq üçün yalandan axsayır, yırtıcıların diqqətini özünə çəkməklə balalarını ölümdən xilas edirdi. Bəzən də yırtıcıları axsayaraq çox yaxına buraxdığına görə, özü də həlak olurdu.

28. Avar-----monastırının bu gün xarabalığı qalmışdır. Ermənilər onu Avarayr, bəzən də Aparank adlandırırlar. Avar monastırını Avar nəslini salmışdır.

29. Ağqız-----Kiçik Qafqazın bir neçə yerində məbəd və kilsə. Ermənilər həmin qız məbədlərini Astqik, Astqevaçik adlandırırlar. Bu sözlərin hər ikisi türk sözləridir. İlahə Ağqızı tapınan türkmənlər özlərini Qız oğlu, Ağqız oğlu adlandırırdılar. Molla Pənah Vaqif Qazaxdan Qarabağa köçəndə Ağqız oğlu Piri adlı bir zadəganla dostluq edirdi:

Quşçu Namazəli fərağındadır,

Ağqız oğlu Piri sorağındadır.

(Molla Vəli Vidadi)

30. Tux Manuk-----xristianlığa qədərki məbədin və kilsənin qalıqları. Manuk nəslini əslən Çin Türkünəndir. Onlar Qafqaza gələndən sonra xristian dinini qəbul etmiş, ermənilər üzərində bir müddət hakim olmuşdular. Türk dövlətçilik tarixində dövlətin baş bayrağına tuğ deyilirdi. Tuğun ucuna

at quyruğu taxılırdı. Tuğ qalxanda döyüş başlayır, tuğ endiriləndə savaşı sona çatırdı. Erməni dilçilərinə görə, Tux Manuk hay dilində tünd rəngli Manuk deməkdir. Azərbaycan dilində tox sözü sifətin çoxaltma dərəcəsinə yaradır: tox qırmızı, tox yaşıl. Hər iki mənada tuğ və ya tox türk sözüdür. Manuk boy adı isə totem mənşəli olub, pişiyə sitayişlə bağlıdır. V.V.Radlov yazır ki, türk dillərində çöl pişiyinin bir cinsinə manuk deyilir.

31. Tibet-----Lori dərəsində keçmiş Şuşa kafedrasına tabe olan kilsə, Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ, dağın ətəyində kənd, çay, Tövratin “İnsanlığın ilk hekayəsi” kitabında qəbilə. Tövratin ilk kitabı ümumiləşmiş elmi düşüncəyə görə ən gec e.ö. X əsrdə yazıya alınmışdır. Deməli, Tibet qəbiləsi Ön Asiyada xristianlıqdan çox qabaq-----çar Solomonun zamanında yaşayırmış.

Gürcülər diqqəti azdırmaq niyyətilə Tibet kilsəsini Tbeti, Tibet çayını Debed adlandırırlar. Biz tarixi coğrafiyamızın bu qiymətli yadigarını dəyişdirilmiş formada yox, olduğu kimi xəritələrimizə daxil etməliyik.

Tibet sözləri - kaurma, pilav, düğün (toy), bekmez, elçi (səfir), nay (qarmon), düdük (tütək) və s.

32. Tuz-----İberiyada kilsə, Urartunun paytaxtı, mahal və Albaniya etnosu. Gürcülərin Tuşeti adlandırdıkları etnosun əsil adı Toz idi. Onlar e.ö. IX-VIII əsrlərdə Van gölü vadisində yaşayırdılar. Sonra Van gölü vadisindən Albaniyanın Uti vilayətinə, oradan Dağıstan ilə Gürcüstanın arasına köçdülər. Qumuxlar indi də özlərini Tuzluler adlandırırlar. Musa Xorenlinin təfsirçiləri Toz nəslini Tosp, Toz nəslinin yaşadığı mahalı Tosba adlandırırlar. Tozba Toz oba deməkdir. Toz etnonimi totem mənşəli olub, silaha sitayişlə bağlıdır. Türklər elastik olsun deyə yaya tozağacının qabığını sarıyırdılar. “Divani-lüğət-it-türk”də toz sözü yay sarığı mənasında verilmişdir. Toz nəslinin bir hissəsi Dağıstanda islam dinini qəbul edərək qumuxlarla qarışmış, türk və müsəlman olaraq qalmışdır. Bir hissəsi xristian dinini qəbul etmiş, gürcülər arasında assimilyasiya olunmuşdur.

33. Kızıl kilsə-----Kars şəhərinin 20 km-də qədim kilsə. Xalq arsında Yağkəsən də adlanır. Ermənilər onun adını Karmir vank (Qırmızı kilsə) kimi öz dillərinə tərcümə ediblər. Naxçıvan yaxınlığında da Qızıl kilsə adlı abidə var idi. Ermənilər onu Karmir Eçetsi adlandırırlar. Karmir də, eq də türk sözləridir.

34. Kaçi-----İberiyada qədim məbəd. Orada kaçi adlı qızıldan keçi bütələri olurdu. Keçiyə sitayiş edən tayfa. Qədim bulqar və çuvaş dillərində keçiyə kaçi deyilir. Gürcülər o tarixi abidələri indi Kaçxi adlandırırlar. İddia edirlər ki, gürcü dilindəki kacx, yəni iblis sözü ilə bağlıdır. Ancaq V əsrdə yazıya alınmış “İber salnaməsi” onların iddiasını təsdiq etmir. Salnamədə aydın şəkildə qeyd olunub ki, Metex yolunun üstündə Almazın bütünün yanında kaçi adlı qızıl keçi bütü qoyulub. İberiyanın Kaçi qəbiləsi həmin bütə sitayiş edirdi. Keçi bu gün də zoomorfik bir varlıq kimi xalqımızın mifik təfəkküründə qorunub saxlanmışdır. Odur ki, təkəli tayfası müasir dövrümüzdə qədər öz adət-ənənələrini qoruyub saxlamış və indi də mövcud olan tayfalardan biridir. Bu tayfa ən çox öz varlığını Təkətürkməndə qoruyub saxlamaqdadır.

35. Kərəm-----Albaniyanın tarixi vilayəti. Kaxetidə qədim qala, kilsə, knyaz nəslə. Gürcülər indi Kərəm qalasını Qremi adlandırırlar və iddia edirlər ki, qala VI əsrdə salınmışdır. Halbuki Kərəm qalası Makedoniyalı İsgəndərin zamanında İberiyanın paytaxtı idi. Başqa bir Kərəm şəhəri və məbədi Amuria ilə Niqianın arasında salınmışdı. Aralıq dənizinin Şərqi sahilindəki həmin şəhər Kərəm məbədinin kahinlərinə məxsus idi. E.ö. II, e.ö. I minilliyin əvvəllərində Aşqli və Xeram (Əsli və Kərəm) məbədləri bir-birinə yaxın ərazidə yerləşirdi. Əsli qız, Kərəm oğlan kultu idi. Həmin kultun daşıyıcıları yəhudilərlə vuruşa-vuruşa Qafqaza və Krıma köçdülər. Krım onların adı ilə əvvəllər Kerem adlanırdı. Albaniyadakı Kərəm övladları güclənib, eranın birinci əsrində bir müddə İberiyada çarlıq etmişlər.

36. Kolagirən-----Göyçə gölü ilə Dilican vadisi arasında qala. Gürcülər indi o qalanı Kolaqiri adlandırırlar. Kolagirən etnonimi totem mənşəli olub, hansısa quşun adından törəmişdir. Eyni zamanda totemi həmin quş olan qəbilə özünü türkcə həmin quşun adı ilə Kolagirən adlandırmışdır. E.ö. 782-ci ildə Urartu qoşunları Göyçə vadisinə basqın edəndə Kolagirən qəbiləsi gölün şərq tərəfində yaşayırdı. O zaman aşxarabar dilli indiki erməni xalqı mövcud deyildi.

37. Kavak-----Qarabağın Dizax bölgəsində Tuğ kəndi ilə Çiqni dağı arasında, İşxan çayı yaxınlığında vəng. Qrabar mətnlərindəki işxan türk tituludur. İşçilərin, ağa təsərrüfatında işləyən kəndlilərin xanı deməkdir. Ermənilərin Çqnavor adlandırdıqları dağın əsil adı Çiqnidir. Bu gün də Ucarın Çiqni kəndi vardır. Çiqni türk etnoslarından biridir.

Tuğ dərəsini ermənilər Toxabzor adlandırırlar. Tuğ Qarabağda yaşayan qırpaq boyudur. Onların yarısı xristian, yarısı müsəlman idi. Tuğluların müsəlman hissəsi öz qədim yurd yyerindən didərgin salındı. Kavak monastırı Kavak adlı xristian türk etnosuna məxsus idi. Kavak etnonimi totem mənşəli olub, qovaq ağacına sitayişlə bağlıdır. Qovak ağacına tapınan qırpaqların Sar Kavak (--1129) adlı şairi var idi. O, Qarabağın Pərisos viləinin adlı-sanlı ruhani nəslindəndir. Mənbələrdə qeyd olunur ki, Kavakın 188 misralıq “Müdrük söz” şeiri itmişdir. Şeir itməmişdir, qırpaq dilində yazıldığına görə itirilmişdir.

38. Katar-----Qarabağda qədim şəhər, Dizə Paya dağında monastır, Yerusəlim yaxınlığında kilsə. Katar monastırını albanlara qohum olan kear nəslə tikmişdir. Antik tttarixçilərin əsərlərində Albaniyanın Katar vilayəti Katara, bəzən də Kaytara adlandırılır. Kaytar düşmən orduları geri geri qaytaran deməkdir. Musa Kalankatuklu yazır ki, Ketar və Ketur nəsiləri qohumdur. Albanlar Ketur nəslindəndir.

39. Kaşqar-----Suriyada kilsə, VII əsrdə yepiskopluq mərkəzi idi, şəhər---indiki Tur Abdin, Dəclə və Fərat çayları arasında suvarılan məhsuldar ölkə. Kaşqar Şərqi Türküstanda da tayfa, ölkə və şəhərdir. Hər iki Kaşqar şəhərini türklərin elitar Kaşqar nəslə salmışdır. Qaşqay etnonimi totem mənşəli olub, qaşqa ata sitayişlə bağlıdır.

40. Koşkar-----Albaniyada Gəncə yaxınlığında tayfa, dağ, kilsə. Ermənilər Qoşqar kilsəsinin adını əvvəlcə Kvoçxar kimi yazırdılar. Sonra onu Voçxar formasında saxtalaşdırdılar. Koşkar qədim türk boylarından biridir. Qoşqar dağı da, kilsəsi də Qoşqar tayfasının adını daşıyır. Koşkar dağ qoçu deməkdir. Altay türkləri və başqurdlar dağ qoçuna koşkar deyirlər. Albaniyada Kuzu Koşkar adlı nəsil var idi. Albaniya və türk panteonunda dağ qoçu alplıq və ərənliyin, ev qoçu dövlətin timsalı idi.

41. Xotavəng-----Albaniyada monastır, **Xot** ----Sünikdə qala, **Kotavan**---Ağdam ilə Kəlbəcər arasında kənd. Erməni tarixçilərinin Xot, Xots kimi yazdıqları qalanın və kilsənin adı Kut olmuşdur. Kutlu qırpaq boyudur.

42. Gəncə qala kilsəsi----- Kilsənin tttikintisini Həsən Cəlal Ağbaq oğlu başlamış, oğlu Atabaq İvane başa çatdırmışdır. Ermənilər Gəncə qala kilsəsini bəzən Qanzak, bəzən Qanzasar adlandırırlar və iddia edirlər ki, farsca xəzinə qayyası deməkdir. Əslində isə o, türk dilli gəncəklərin xristian dini abidələrindən biridir. Kilsənin divar yazılarında Ağbaq, Arzu xatun, Əsən adları və atabaq-attabə, eyaçı-dayə, xatun-knyaz arvadı türk titulları vardır. Gəncə Gəncək etnoniminin ərəb variantıdır. Ərəblər sözün son saitini yeyərək (Zia Bünyadov) Gəncək, Bərdək şəhərlərinin adını Gəncə, Bərdə yazırlar.

43. Caraberd-----Qarabağda Ağdərə rayonu ərazisində qala, kilsə. Ermənilər onu Craberd adlandırırlar və iddia edirlər ki, qalanın adı erməni dilindəki cur, yəni su sözüündən törəmişdir. Car qədim türk etnoslarından biridir. Albaniyadakı Car mahalının əhalisi onların son qalıqlarıdır. Bu gün Car Balakən adlanan zona dilimizdə işlənir. Car sözünə e.ö. III minilliyə aid Şumer mətnlərində teonim kimi rast gəlirik. Car o zaman qəbilə tanrılarında biri idi.

44. Süd-----Albaniyanın bir vilayəti, qəbilə və kilsə. Ermənilər Süd qəbiləsinin adını Zod, bəzən Sotk yazırlar. Qəbilənin adı Süd olmuşdur. Çünki onlar ana südü sitayiş edirdilər, ana südü müqəddəs sayılmışdır. Bu gün də süd qardaşı və bacısı anlamları vardır. Ana südü müqəddəs sayılır. Ananın südü tək halda olsun deyirlər. Nağıllarda div, cin anasının südü and içdikdə dediyinə tam əməl edir və kəsilmiş şərtədən kənara çıxır.

45. Cuğa-----Naxçıvanın cənub-şərqində qədim şəhər, Araz çayı vadisində Culfa şəhəri yaxınlığında monastır. IX əsrdə tikilmiş, zəlzələdən sonra bərpa edilmişdir. Ermənilərin iddialarına görə, Cuğa onların kilsələridir. Cuğa qədim türk etnoslarından biridir. Onlar xristianlıqdan əvvəl Araz çayı vadisində Cuka adlı şəhər salmış və şəhərin hündür yerində məbəd tikmişdilər. Cuka məbədində qızıldan buğa bütlləri var idi. Sonra həmin məbədin bünövrəsi qzərində kilsə tikilmişdir.

Qədim türk yazılı abidələrində Kuz Cuqay yer adı var. Cuğa qəbiləsinin erməniləşmiş kilsə xadimləri Cuqaetsi soyadı daşıyırdılar. Onların gürcüləşmiş patriarxları isə Cuqaşvili adı ilə məşhur olmuşdur.

46. Çanaxçı-----Şuşa şəhəri yaxınlığında, Cıdır düzü ilə üzbəüz kənd, qədim məbəd və monastırın xarabalığı. Vərəndə məliyi Şahnəzərin sarayı burada idi. Vərəndə, Çanaxçı türk boylarıdır. Kəndin yaxınlığında xristianlıqdan qabaq ermənilər Ana+pat adlandırdıqları Ana məbədi var idi. Çanaxçı etnonimi saza sitayişlə bağlıdır. Oğuzlar saza qopuz, qıpçaqlar çanaq deyirdilər. Qırğız-qaysaxların Çanaxçı adı ilə məşhur olan ozanları var idi. Ermənilər son vaxtlar Çanaxçı kilsəsini Avetaranots adlandırırlar. Məlik Şahnəzərin nəslə türk və müsəlman idi. Onlar özləri də bunu təsdiq edirlər. Ruslar Qarabağı işğal edəndə onlar öz imtiyazlarını qoruyub saxlamaq, vergilərdən azad olmaq üçün xristianlığı qəbul etdilər və tədricən erməniləşdilər. Şair və tərcüməçi Mirzəcan Mədətov əslən Çanaxçı türklərindəndir.

47. Çorçor-----cənub-qərbi Azərbaycanda Maku şəhəri yaxınlığında kilsə. Ermənilər iddia edirlər ki, kilsə bizimdir. Çor türk boyudur. Onların XIX əsrdə Muğandakı bir qışlağı Çorçor binə adlanırdı. M.İ. Artamonov yazır ki, Çor Xəzər tayfalarından biridir. Eranın əvvəlində Suriyanın şərqi Kələ Çor adlanırdı. Suriya elə Çoriya, yəni Çor ölkəsi deməkdir. Yunan dilində “ç” səsi olmadığına görə, onlar Çoriya ölkə adını Suriya yazırlar.

58. Sığnaq-----Gürcüstanda qala, monastır. Gürcülər indi onu Siqnaxi adlandırırlar. Qalanı 1264-cü ildə monqollar dağıtmış, XVII əsrdə çar II İrakli tərəfindən bərpa olunmuşdur. Sığnaq kiçik qalalar Dağlıq Qarabada da var idi. Həmin qalanın bir xarabalığı Şuşanın Quşçular kəndindən Ağdamın Abdal kəndinə gedən meşə olunun üstündə idi. Qarabağın xristianları erməni olsaydılar, öz yurd yerlərinə türkcə sığnaq deməzdilər.

59. Sevan-----Göyçay mahalında glün orasındakı adada qala və kilsə. Sevan qalasının sakinləri xristianlığı məcburiyyət qarşısında qəbul etmişdilər. Ərəblər unanları məlub edəndə onlar keşiş cübbələrini soundular, xaçı bounlarından çıxarıb adılar. Əvvəllər oldu kimi samur dərisindən kürk geyindilər, qurd dərisindən papaq qodular, yəni əski türk adətlərinə qayıtdılar. Sevanların bir hissəsi indi Gürcüstanda yaşayır və özlərini Svan adlandırırlar. Onlar gürcü deyillər və dilləri gürcü dilinə bənzəmir. Bizdə Sfan adlı şəxs adı qalmaqdadır.

50. Sadax-----Tiflis quberniyasının Axalkalak, İrəvan quberniyasının Gümrü qəzasında kənd və kilsə. Satak Sibirdə və Altayda yaşayan türk boylarıdır. Gürcüsandakı Sadaxlı kəndinin əhalisi satakların son qalıqlarıdır. Sadax tenonimi silaha totemik münasibətlə bağlıdır. Sadax türk dillərində ox qabına deyilir.

“İlya Çavçavadze “Erməni alimləri və fəryad edən daşlar” kitabında yazır ki, ermənilər gürcülərin yazılı abidələrini məhv ediblər. Ona cavab olaraq X.A. Vermişev 1904-cü ildə Peterburqda “Gürcü-erməni münasibətlərinin tarixinə dair materiallar” kitabını nəşr etdirdi. Birmənalı şəkildə bildirdi ki, ermənilər gürcülərin yox, İberiyada gürcülərdən qabaq yaşayan albanların və türklərin yazılı abidələrini məhv ediblər.

O, qaraçı mənşəli mətnşünas Kerop Patkanova və baron Brambaus ləqəbli Senkovskiye istinadən yazır ki, 1121-ci ildə III Georgi Tiflisi tutana qədər gürcülərin yazılı abidələri yox idi. Tiflis ilə Qırmızı körpü arasının şəhər mədəniyyətini albanlar və türklər yaratmışdılar. (İlhami Cəfərsoy. Hayların və armenlərin mənşəyi, Bakı, 2020, s. 195)”.
Bir daha aydın olur ki, XII əsrə qədər olan dövr ərzində gürcülər hansı ədəbi nümunəni öz adlarına çıxırsalar, o abidə onların deyildir, üzünü köçürüb, əslini məhv etdikləri xristian türk kökünə bağlı iberlərin və albanların mədəniyyət inciləridir.

51. Şuşa-----Gürcüstanla Azərbaycan arasında tarixi mahal, qala və kilsə. Türkiyədə Ərdəhan yaxınlığında mahal və qala. Övliya Çələbi (XVII əsr) Lori dərəsindəki Şuşa qalasının xarabalıqlarını görmüşdü. Həmin qala IV əsrin sonlarında İberiya çarı Ər Şuşanın iqamətgahı olmuşdur. Gürcülər İberiyadakı Şuşa mahalının adını Şuşeti, daha sonra Şavşeti formasına saldı. Sonralar şuşalıların bir hissəsi Qarabağa, bir hissəsi Türkiyəyə köçdü. Türkiyədə həmin mahal indi yanlış olaraq Şavşad adlandırılır (İlhami Cəfərsoy. Hayların və armenlərin mənşəyi, Bakı, 2020, səh. 319-373).

Nəticə

Yuxarıdakı sitatlardan görüldüyü kimi türklərin nəinki xristianlıq dövründəki, hətta xristianlıqdan qabaq inam və inanclarına əsasən tikdikləri, öz düşüncələrinə uyğun adlandırdıqları məbədləri də erməni və gürcülər saxtalaşdırmışlar. Amaras—Ağoqlan məbədi, Aten monastırı, Ana kilsəsi, Obalı məbədi, Tutu monastırı, Tive məbədi, Kaçı məbədi, Koçkar kilsəsi, Çanaxçı məbədi, Çarek monastırı və s. qədim türk səcdəgahlarını erməni və gürcülər utanmadan, çəkinmədən saxta adlarla özününküləşdirirlər. Axı o adlar formalaşanda erməni və gürcü qəbiləsi belə yox idi. Sual olunur, bəs onda, bu adlar necə erməni və gürcü adı ola bilər?!

Ədəbiyyat

1. Aydın Qarabağlı. Qarabağ və onun tayfaları və toponimləri, Bakı, 2008.
2. Abdulla Şaiq. Əsərləri, 5 cildə, Xatirələr, məktublar. Bakı, 1978.
3. Azərbaycanda ənənəvi din, Bakı, 2014.
4. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2 cildə, Bakı, 2007.
5. Əjdər Fərzəli. “Dədə Qorqud yurdu”. Bakı, 1989.
6. Əjdər Fərzəli Qorqud. Dədə Qorqud sözü, Bakı, 1999.
7. Gündüz İsmayılov. Tolerantlıq, Bakı, 2014.
8. Heydər Əliyevin aforizmləri. Deyilən söz yadigardır, Azərbaycan
9. İncil, Bibliya Tərcümə İnstitutu, 1993.
10. İlhami Cəfərsoy. İber və H!ay folklorunda türk mifik təfəkkürünün izləri, Bakı, 2014
11. İlhami Cəfərsoylu. Sibirdə Təbriz şəhəri, Bakı, 2005.
12. İlhami Cəfərsoy. “Hayların və armenlərin mənşəyi”, Bakı, 2020.
13. Qiyasəddin Qeybullayev. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən, Bakı, 1994.
14. Qiyasəddin Qeybullayev. Qədim Türklər və Ermənistan, Bakı, 1992.
15. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi, Bakı, 1993.
16. Nazim Hüseynli, Lalə Məmmədova. Türk dillərinin genologiyası, Bakı, 2012.
17. Səlim Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı, 1970.
18. Yazıçılar Klubu, 2013.
19. Gene D. Matlock. Ey insanlar siz hamınız türksünüz, 2015.

Göndərilib: 07.01.2022

Qəbul edilib: 07.02.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/50-55>

Məlahət Rəfail qızı Ağayeva
AMEA Memarlıq və İncəsən İnstitutu
sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, böyük elmi işçi
melahet-agayeva@mail.ru

NAMIQ KAMALIN ƏSƏRLƏRİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ QƏHRƏMANLIQ MÖVZUSU

Xülasə

Məqalədə, “Yeni Osmanlı Cəmiyyəti”nin yaradıcılarından olan Namiq Kamalın “Vətən, yaxud Silistrə” (1873), “Akif bəy” (1874), “Cəlaləddin, Xarəzim şahı” (1885), “Qara bəla” (1885) əsərlərinə müraciət edilir. Türkdilli ölkələrin ədəbiyyatına vətən, azadlıq, mübarizə, inqilab mövzusunun gətirilməsi ilk dəfə N.Kamalın adı ilə bağlı olmuşdu. Bu mövzuda yazdığı əsərlərlə bağlı olaraq dəfələrlə sürgünə məruz qalan müəllif, öz ideyasından dönməmiş, sürgündə olarkəndə belə yeni-yeni əsərlər yazıb. Özünün rejissorluğu ilə hazırlanan 1 aprel 1873-cü ildə Gedikpaşa teatrında tamaşaçılara göstərilən “Vətən, yaxud Silistrə” əsəri güclü əks-səda oyadaraq, Vətənə məhəbbət hissi ilə dolu olan bu əsərin tamaşasından sonra tamaşaçılar “Yaşasın Vətən” sözlərini ucadan deyə-deyə küçələrdən keçirdilər. Eyni zamanda, “Vətən, yaxud Silistrə” əsərinin Azərbaycandakı tamaşası da güclü ək-səda doğurub. Xalqımızın milli azadlıq hərəkatının güclənməsinə, oyanışına böyük təkan verib.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Namiq Kamal, dramaturgiya, səhnə, teatr, pyes, rejissor, bəstəkar, rəssam, aktyor

Malahat Rafail Aghayeva

The theme of patriotism and heroism in Namig Kamal's works

Summary

The article deals with the works such as “Homeland or Silistra” (1873), “Akif Bey” (1874), “Jalaleddin, Kharazim Shah” (1885), “Black Plague” (1885) by Namig Kamal, who was one of the founders of “New Ottoman Society”. The introduction of the theme of homeland, freedom, struggle and revolution in the literature of Turkic-speaking countries was first associated with the name of N.Kamal. The author, who was repeatedly exiled due to his works on this topic, did not change his mind and wrote new works even when he was in exile. The play “Homeland or Silistra”, directed by him and staged on April 1, 1873 at the Gedikpasha Theater, caused a strong reaction, the audience passed through the streets shouting the words “Long live the homeland” after the staging this play, which is full of love for the homeland. At the same time, the performance of “Homeland or Silistra” in Azerbaijan caused a strong reaction. It gave a great impetus to the strengthening and awakening of the national liberation movement of our people.

Key words: Azerbaijan, Turkey, Namig Kamal, dramaturgy, stage, theater, play, director, composer, artist, actor

Giriş

Türk dünyasının böyük oğlu Namiq Kamal vətənini, xalqını, millətini düşünərək bir sıra əsərlər yazmışdı. Bu əsərlərə: “Vətən, yaxud Silistrə” (1873), “Akif bəy” (1874), “Cəlaləddin, Xarəzim şahı” (1885), “Qara bəla” (1885) və s. daxildir. Bu pyeslərin Türkiyə və Azərbaycan teatrlarındakı tamaşalarından sonra zülüm və əsarət altında əzilən xalq küçələrə axışmış, öz haqlarını tələb etmişdilər. Vətənpərvərlik mövzusunda yazdığı əsərlərə görə sürgün olunan N.Kamal, öz ideyasından dönməmiş, sürgündə olarkəndə belə bu əsərlərin sayını artırmışdır.

Vətən, azadlıq, inqilab, mübarizə mövzusu ilk dəfə türkdilli ölkələrin ədəbiyyatına böyük türk şairi, dramaturqu, jurnalisti, tərcüməçisi və ictimai xadim Namiq Kamal tərəfindən gətirilmişdir.

Heç bir çətinliklərdən qorxmayan N.Kamal qələmini silaha çevirərək inqilabi ruhda pyeslər yazmışdır. Bu pyeslər: “Vətən, yaxud Silistrə” (1873), “Akif bəy” (1874), “Cəlaləddin, Xarəzim şahı” (1885), “Qara bəla” (1885) və s.

1865-ci ildən başlayaraq mətbuatda məqalələr çap etdirən N.Kamalın “Osmanlının Şərq siyasətinə” aid məqaləsi hökumət dairələrinin narazılığına səbəb olur. Elə bu səbəbdən də, 1867-ci ildən N.Kamal Fransaya sürgün edilir. O, (N.Kamal-M.Ağayeva) Fransada olduğu müddətdə Qərb ədəbiyyatını öyrənməklə yanaşı, fransız ədəbiyyatında mənimsəyir.

Bəzi mənbələrdə N.Kamalın vətən fikri çağdaş Fransız və Alman vətənpərvərlərinin vətən anlayışının təsiri altındadır deməsi tam yanlışdır. Ancaq Namiq Kamalın vətənpərvərliyi oxşadılan, bənzədilən vətənpərvərlik deyil. Leyla Əliyevanın sözləri ilə desək: “O, Qərbdən aldığı fikirlərlə türk ruhunda və türk ədəbiyyatında mövcud olan Vətən sevgisini bütünləşdirən və hərəkətə keçirən yazıçıdır. Namiq Kamala görə Vətən sadəcə üzərində doğulan və yaşanılan bir yer deyil. Vətən övladlarından ibarət insan toplusu arasında dil birliyi, mənəfət birliyi, fikir və sevgi qardaşlığı yaradan müqəddəs bir torpaqdır ki, hər daşı üçün bir can verib, hər ovuc torpağı “əcdadların vücudundan yadigar qalıb” /L.Əliyeva, 2010/.

“Vətən, yaxud Silistrə” əsəri müəllifin ilk dram əsəridir. Əsil adının “Vətən” olduğu üçün senzurdan keçmədiyini görə dramaturq əsrin adını dəyişərək “Silistrə” adı ilə yayımlayıb. Lakin sonralar “Vətən, yaxud Silistrə” adı ilə tanınmış və bu adlarda çap olunmuşdur.

N.Kamal mətbuat və ədəbiyyatdan insanları azadlıq uğrunda mübarizəyə səsləməsi üçün daha yaxşı bir vasitə tapır. Bu teatr idi. Tamaşadan bir gün əvvəl (31.03.1873) Namiq Kamal “İbrət” qəzetində “Teatro” adlı məqaləsini dərc etdirir. Teatrın böyük əhəmiyyətindən söz açan müəllif onun əsərinə baxacaq tamaşaçılara müraciətlə yazırdı: “Sabah axşam oynanacaq dəyərli əsərim haqqında oxuculara bir-iki söz söyləmək istərdim. Bunun birincisi və ən qüvvətli, oyunun əsası olan vətən sevgisi qədər yüksək bir fikrin mənim kimi bir aciz tərəfindən işlənməsidir. İkincisi, məqsəd yalnız vətən və ailə sevgisi kimi bilinən ən sadə iki hissənin anladılmasından ibarət olduğu üçün oyunun məzmununun da hədsiz sadə qurulmasıdır” /“İbrət” qəzeti, 1873/.

Özünün rejissorluğu ilə hazırlanan 1 aprel 1873-cü ildə Gedikpaşa teatrında tamaşaçılara göstərilən “Vətən, yaxud Silistrə” əsəri güclü əks-səda oyatdı. Vətənə məhəbbət hissi ilə dolu olan bu əsərin tamaşasından sonra tamaşaçılar “Yaşasın Vətən” sözlərini ucadan deyər-deyər küçələrdən keçirdilər. Sabahısı gün həmin əsərin (“Vətən, yaxud Silistrə”-M.Ağayeva) göstərilməsi qadağan edildi. Namiq Kamal özü isə həbs edilərək 38 ay Maqos həbsxanasına salındı.

Dörd pərdədən ibarət olan əsərin mövzusu 1828 və 1853-cü illər türk-rus müharibələrində baş vermiş hadisələrdən götürülüb. Lakin pyesin əsas mövzusunun 1853-cü il Kırım uğrunda ruslarla türklər arasında gedən müharibə təşkil edir. Silistrə bugünkü Bolqarıstanda Dobruca bölgəsində yerləşir. 1388-ci ildə türklər tərəfindən fəth edilmiş bu ərazilər 1853-cü ildə rus ordusunun hücumuna məruz qalıb. Tarixdən məlumdur ki, 1853-cü il türk-rus müharibəsinin ən qanlı döyüşlərindən biri Silistrə qalası uğrunda gedib. Türklər Musa Hulusu Paşanın komandanlığı altında Silistrə qalasını 6 minlik qoşunla 41 gün müdafiə edib, döyüşlərdə 3 min şəhid veriblər. Ruslar isə Silistrə qalasının müdafiəsində 12 general, 15 min əsgər itiriblər. Bu döyüşdə həmçinin rus ordusunun 20 min əsgəri yaralanıb, çoxlu cəbhəxanası məhv edilib. Türk qəhrəmanlıq salnaməsində yeri olan Silistrə döyüşündə igidlik göstərən, vətən naminə canını oda atan türk oğul və qızlarının mədh edilməsi Namiq Kamalın “Vətən, yaxud Silistrə” əsərində ən yüksək formada bədii əksini tapıb.

“Silistrə qalası bastionlarından birində, ötədə-bəridə bir taqım könüllü oturmuş: Könüllülər, Abdullah Çavuş, Zəkiyyə, Polkovnik Sidqi bəy və s.

Sidqi bəy - Qələdə qalmaq istəyənlər bir tərəfə ayrılınsınlar.

Bir könüllü- Həp burada qalmaq istiyoruz ki, buraya gəldik. Bir-birimizdən neçin ayrılacağız?

Sidqi bəy (heç kimsəyə iltifat etməyərək) – Ağalar! Düşmən suyu keçdi. Şəhərin o biri tərəfində hamı bir-birinə qarışmışdır. Məmləkət bir-iki günə qədər bütün-bütün mühasirəyə uğrayacaq kimi görünür. Allah zaval verməsin. Dövlət qələsini kəndi əsgərlərilə də mühafizəyə qadirdir. İçinizdə hər kim burada bulunmaq istəməzsə, paşadan izin var, həməmən bu gün dışarı çıxsın.

Bir könüllü - Düşmən çox, əsgər az, bizi dahada azaltmaqmi istiyorsunuz?

Abdullah Çavuş – Əsgər az olmaqla qiyamətmə qopar?

Azdan az olur, çoxdan çox.

Sidqi bəy- Qiyamətmə qopar? Sən sus da, bir az da şunlar söyləsin.

Abdullah Çavuş – Aya, mən söyləyincə, qiyamətmə...

Sidqi bəy – (sözünü kəsərək) Süphanallah! Ağalar... Mühasirədə qursundan, güllədən başqa, aclıq, susuzluq da var. Kim kəndini qutarmaq istərsə...

Bir könüllü – (polkovnikin qarşısına gələrək) Bəy! Biz buraya kəndi iradəmizlə gəldik. Gəlişimiz ancaq bu gün içindi. Siz bir əlinizlə bizə düşməni göstəriyorsunuz, bir əlinizlə də qaçaq qapıyı. Saçıma, saqqalıma ağ düşmədiyinə nə baxıyorsunuz? Mən yaşadığımı kafi görüyorum. Kəfənimi boynuma, şəhidliyimi gözümə aldım. Bağdaddan buraya qədər o niyyətlə gəldim.

Abdullah Çavuş – İştə həpsidə böylə söyləyəcək, həpsi də bu ağılda... Ay! Nə darılıyorsun? Bir kərə də iş mən dediyim kibi çıxarsa qiyamətmə qopar?

Sidqi bəy – (heç birinə iltifat etməyərək könüllüyə xitabən) Bəradər, sözüm sizə deyil.

Bir könüllü– Hankimizədir?

Bir digər könüllü – Hankımızı daha qovğa düşməndən yüz çevirəcək qadar alçak zənn ediyorsunuz?

Sidqi bəy – Pək əla! Siz də bizi kibi vətən yolunda ölmək istiyorsunuz. Səyiniz allah yanında zay olmaz. Həyatınız girdərsə, adınız qalar. İnsan olana öldükdən sonra bir gözəl nam biraxmaq bəlkə hiç ölməməkdən xeyirlidir. Könlünüzü qəvi tutun, ölümdən korxmayın ki, korxsanızda əlbəttə bir gün gelir. Sizi bulur. Qurtulamiyacağı şeydən qaçmaq insana layiq deyildir. (Zəkiyəyə xitabən) Cocuq!

Zəkiyə - Əfəndim!

Sidqi bəy (bir qərrib nəzərlə yüzünə baxaraq) – Sən kimsən?

Zəkiyə (təlaşla) – Adəm.

Sidqi bəy –Adın nədir?

Zəkiyə (kəndini toplayaraq) - Adəm, əfəndim.

Sidqi bəy (kəndi-kəndinə) - Nə münasibətsiz xülyalar! (Zəkiyəyə xitabən) – Qələdən çıxmağa məzursən.

Zəkiyə - Qələdə qalmağa izn yoxmu?

Sidqi bəy – Cocuğum! Nə işə yarasan ki, səni alikoyalım?

Zəkiyə - Vətən için öləcəm. Başqa nə xidmət istərdiniz.

Sidqi bəy – Sən daha silah qullanamazsan.

Zəkiyə - Mən sizə canımı ərz ediyorum, siz mənə yaşımın küçüklüyünü söylərsiniz. Buraya adam öldürmək içinmi gəldiniz? Ölmək içinmi? Öldürmək içinsə məni də öldürün. Ölmək içinsə əmin olun ki, Sizdən daha qolay, daha rahat ölürəm” /N.Kemal, 1872, 88/.

Bu cür əzəm və iradə ilə canlarını Vətən üçün qurban verən surətlərin səhnə həyatları da uğurlu alınmışdı. Türk teatrındakı tamaşadan sonra küçələrə axışan insanların qələbə əzmini qıra bilmədikləri kimi, Azərbaycanda da güclü əks-səda doğurdu. Xalqımızın milli azadlıq hərəkatının güclənməsinə, oyanışına böyük təkan verdi.

Müəllifin “Vətən, yaxud Silistrə” əsəri ilk dəfə Azərbaycan dilinə 1907-ci ilin dekabr ayında tərcümə olunmuşdur. Gəncədə müəllim işləyən Molla Məhəmməd Axundzadə əsəri tərcümə etdikdən sonra 1908-ci ilin yanvar ayında Gəncə teatr dəstəsi tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdu. “Əsər qəhrəmanlarının yüksək vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq duyğuları tamaşaçılara güclü təsir göstərmişdir”/ “Səda” qəzeti, 1911/.

Bunun ardınca, İrəvan şəhərində də bu tamaşaya müraciət etdilər. Şərifbəyovun rejissorluğu ilə İrəvan şəhər klubunda yerli azərbaycanlı ziyalıları “Vətən, yaxud Silistrə” əsərini hazırlayaraq, Gəncədəki tamaşadan bir neçə gün sonra tamaşaçılara göstərildi. Həvəskar artist Mirzə Mustafa Rəcəbov İslambəy obrazını çox gözəl canlandırırdı.

1909-cu ildə isə Tiflisdəki azərbaycanlı dram cəmiyyəti xalq evində Namiq Kamalın “Vətən, yaxud Silistrə” əsərini səhnələşdirərək tamaşaçılara göstərdilər. Həbib Köçərlinskinin quruluşunda göstərilən tamaşada, həvəskar aktyorlar Kərim Kərimov – Sidqi bəy rolunda, Həbib Köçərlinski – İslam bəy rolunda, Yunis Nərimanov - Zəkiyə rolunu bacarıqla ifa etmişlər.

“Nicat” mədəni maarif cəmiyyətinin dram heyəti 1908-ci ilin dekabr ayında “Vətən, yaxud Silistrə” əsərinə müraciət etdi. Bu pyesin (“Vətən, yaxud Silistrə”-M.Ağayeva) tamaşası Bakı tamaşaçıları tərəfindən böyük alqışlarla qarşılandı.

Gəncə, İrəvan, Tiflis, Bakı şəhərlərindən sonra Namiq Kamalın “Vətən, yaxud Silistrə” əsərinə 1910-cu ilin may ayında Şəki teatr həvəskarları, 1911-ci ilin mart ayında isə Aşqabadın yerli azərbaycanlı teatr həvəskarları müraciət etmişdi.

“Cümə günü 4 mart 1911-ci ildə rejissor müavini Xəlil Hüseynovun benefisi idi. “Vətən, yaxud Silistrə” əsəri “Vətən” pyesi adı ilə oynanıldı. Bu, pyesə də rejissorluq edən Hüseyn Ərəblinski cənabları idi. Ərəblinski öz vəzifəsini ifa etdi. Üçüncü pərdə açıldıqda Xəlil Hüseynovun benefisi münasibətilə artist yoldaşları səhnəyə cəm olmuşdular. Əvvəlcə Hüseyn Ərəblinski bir balaca nitq oxuyub yadigarlıq üçün bir albom təqdim etdi” /İ.Kərimov, 2000, 200/.

Mirzəməhəmməd Axundovun tərcümə və təbdili ilə 1912-ci ildə “Nicat” mədəni maarif cəmiyyətində “Vətən, yaxud Silistrə” əsəri “Vətən, yaxud Osmanlı müharibəsi” adı ilə tamaşaçılara göstərildi. İlk tamaşasında İslam bəy rolunu Hüseyn Ərəblinski, bir neçə tamaşadan sonra isə İslam bəy rolunu Abbas Mirzə Şərifzadə oynadı.

“Səfa” maarif cəmiyyəti 1913-cü ilin noyabr ayında həmin pyesi (“Vətən, yaxud Silistrə”-M.Ağayeva) “Vətən ” adı ilə, 1914-cü ilin may ayında isə Balaxanı teatr həvəskarı tərəfindən hazırlanmışdır. Hüseyn Ərəblinskinin rejissorluğu ilə Opera teatrında 1917-ci ilin mart ayında hazırlanan “Vətən, yaxud Silistrə” əsərinin tamaşasında İslam bəy rolunu – rejissor özü ifa etmişdir. Bir rejissor kimi əsərin qəhrəmanlıq ruhunu, pafosunu göstərməklə yanaşı, eyni zamanda İslam bəy obrazını daha parlaq şəkildə açaraq göstərmişdir.

1919-cu ildə göstərilən tamaşada isə İslam bəy obrazını Abbas Mirzə Şərifzadə (1893-1938) canlandırmışdır. Bunun ardınca isə Mirzəağa Əliyev (1883-1954), Sidqi Ruhulla (1886-1964), Mirmahmud Kazımovski (1882-1940), Əbülfət Vəli (1868-1918), Məhəmməd bəy Əlvəndi (1878-1918) kimi sənətkarlar bu obrazı özünəməxsus tərzdə, bir –birindən maraqlı ifa etmişdilər.

Dramaturqun 1874-cü ildə yazdığı “Akif bəy” əsəri cəmiyyətin sosial həyatından bəhs edir. Ailəməişət mövzusunda yazılısada, burada da, vətən sevgisi, onu müdafiə etmək əzmi, qəhrəmanlıq nümunələri xüsusilə təsirlidir.

N.Kamalın bu əsəri zəif olduğu üçün İstambuldakı Türkiyə dövlət teatrının müdiriyyəti bu pyesi yenidən işləmək üçün Rəşad Nuri Güntəkinə vermişdi. Rəşad Nuri Güntəkin özü bu barədə yazırdı: ““Akif bəy” əsərinin ən böyük nöqsanı onun daxili strukturundadır. “Vətən, yaxud Silistrə” əsəri başdan-başa vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq timsalıdır. Kamal burada döyüşə atılan bir qəhrəman kimi at üstündədir. “Akif bəy” isə sadəcə bir qısqanclıq faciəsidir. Bir kişinin gözəl arvadı ətrafında baş verən hadisələr və onun qısqanclıq üstündə bir başqasını öldürməsi əsərin əsasını təşkil edir. Söz yox ki, Namiq Kamal bunu yazanda da döyüş atından düşməmişdir...Əlbəttə həyatda həm igid bir qəhrəman, həm də coşqun bir aşiq olmaq olar. Ancaq nə edəsən ki, teatr həqiqətinə uyğun gəlmir. “Vətən, yaxud Silistrə” əsərinin qəhrəmanı İslam bəy sevdiyi qıza “Qarşıma atamın məzarı çıxsa, yenə tapdayıb keçəcəyəm” – deyərək vətəni müdafiəyə gedir. Onun məsum Zəkiyyəsi də kişi paltarları geyinib, sevgilisinin dalınca döyüş meydanına atılır. Vətəni müdafiə edir. Akif bəyin Dilurbası isə, elə ilk fürsət düşən kimi başqa bir kişinin yatağına girir. “Vətən, yaxud Silistrə” pyesindəki İslam bəylə Zəkiyyənin ayrılıq səhnəsi nə qədər səmimi və atəşlidirsə “Akif bəy”dəki Akifin Dilurba ilə ayrılığı bir o qədər saxta və gülüncdür. Həm Vətənin, həm Dilurbanın aşiqi olan Akif bəy bu səhnədə həm arvadı üçün yanır, gah da vətəni üçün uzun nitqlər söyləyir. Odur ki, mən həmin obrazlara və onlarla bağlı səhnələrə əl gəzdirməyə məcbur oldum. Əlbəttə, Namiq Kamal üslubunu saxlamaq şərti ilə” /R.N.Güntəkin, 1976, 782/.

...Hərbi dəniz donanmasında işləyən Akif bəy Çürük Suda Dilurba adlı bir xanımla evlənir. Yoldaşları onun əxlaqsız qadın olduğunu desələrdə Akif bəy buna inanmır.

Kırım müharibəsi başlanır, Akif bəy cəbhəyə gedir. Bir müddət sonra onun (Akif bəy-M.Ağayeva) ölüm xəbəri gəlir. Əslində belə bir şey olmayıb. Amma, Dilurba xanım saxta şahidlər tutaraq onun ölümünü təsdiq edib, katib Əsədə ərə getməyə hazırlaşır. Oğlunun ölüm xəbərini eşidən kapitan Süleyman gəlinini İstambula aparmaq üçün Çürük Suya gəlir. Dilurba ilə görüşüb onun getməkdən imtina etdiyini öyrənir. Akif bəy gələn günü Əsəd toy edir. Öz evindəki bu çal-çağırı gören Akif bəy heç nə başa düşmür. Atası Süleyman nə baş verdiyini oğluna danışdıqdan sonra Akif bəy otaqda

gizlənərək içəri girən kimi hər ikisinin üstünə atılaraq onları öldürmək istəyir. Akif bəyin əlindən canını qurtaran Dilurba qapının ağzında Süleyman öldürür.

“Akif bəy” əsəri ilk dəfə Azərbaycan da 1914-cü ilin may ayında Türkiyədən gəlmiş Osmanlı Osmanbəy tərəfindən Culfada göstərilmişdir. Akif bəy rolunu (Osmanbəy), Dilurba rolunu isə (Mərziyə xanım) ifa etmişdir. Melodramatik səpkidə oynanmış “Akif bəy” obrazların səhnə təfsirində də aydın hiss olunmuşdu.

Hüseyn Ərəblinski rejissorluğu ilə 15 may 1917-ci ildə opera teatrında “Akif bəy” əsəri tamaşaçılara göstərildi. H.Ərəblinski Akif bəy obrazının ümumi rəsminə qısqanan bir ərin faciəsini göstərmişdir. Hətta əsərin “Namus” adı ilə oynanması bunu bir daha sübut edir. Dilurba rolunu Gülbahar xanım ifa etmişdi. Gülbahar xanım Dilurbaı duyğusuz, savadsız, əxlaqsız bir qadın kimi göstərməyə çalışmışdır. O öz zahiri gözəlliyi ilə fəxr edir, lakin onu qiymətləndirə bilmir, fikri, düşüncəsi bəsit, yekrəng olan Dilurba-Gülbahar xanım şivəli və ehtiraslı idi.

“Yeni iqbal” qəzeti yazırdı: “Mayılov qardaşlarının teatrında şənbə günü, may ayının 15-də 1917-ci ildə müsəlman dram artistlərindən məşhur artist Hüseyn Ərəblinski iştirakı ilə mövqeyi-tamaşa qoyulacaqdır. “Namus” (“Akif bəy” – M.Ağayeva) faciə 4 məclisdə, əsər ədib-şəir Namiq Kamal Akif bəy rolunu ifa edəcək. Dilurba xanım rolunu ifa edəcək Gülsabah xanım...rejissor Hüseyn Ərəblinski” /“Yeni iqbal” qəzeti, 1917/.

Böyük uğurla keçən bu tamaşa dəfələrlə Bakı damüsəlman dram artistləri tərəfindən tamaşaçılara, sonra Sabunçu tamaşaçılarına göstərildi. Hüseyn Ərəblinski Həştərxanda qastrolda olarkən “Akif bəy” tamaşasını tamaşaçı alqışları ilə bir neçə dəfə oynamışdı.

Hüseyn Ərəblinski 1918-ci ildə “Akif bəy” əsərini “Namus” adı ilə dəfələrlə tamaşaçılara göstərmiş, özü isə Akif bəy obrazını böyük ustalıqla yaratmışdır.

Namiq Kamal son pyesi olan “Qara bəla”-nı (“Əkbər şah hindu”) 1876-cı ildə Maqosda zindan da olarkən yazmışdır. Digər əsərlərindən fərqli olaraq bu əsərdəki hadisələr Hindistanda baş verir; beş pərdədən ibarət bu faciədə Hindistanın saray mühiti, orada baş verən ədalətsizliklər, zülm, xalqın başına gətirilən müsibətlər göstərilmişdir.

Əhvalat Hindistandanın Babirlər sarayında baş verir. Hökümdarın qızı Banu nişanlısı Xosrovla gələcək səadətləri barədə düşünülür. Qara bir zəncinin Banunu namusuna toxunduqdan sonra qız zəhər içərək özünü öldürür. Bunu eşidən Xosrov əvvəl zəncini, sonra isə özünü öldürür.

“Qara bəla” (“Əkbər şah hindu”) pyesi Azərbaycan teatrında 1911-ci ildən oynanmağa başlamışdı. Cəlil Bağdadbəyovun tərcüməsində “Qara bəla” əsərinin ilk tamaşası Tiflis Azərbaycan teatrının truppası tərəfindən oynanmışdır. Amir Axşid rolunda Bağdadbəyov, juind imeratoru rolunda gənc aktyor Məmmədbəy Sadıxbəyov, Xosrov Mirzə rolunda H.Köçərlinski, Bəhrəvərbanu rolunda isə Göyərçin xanım çıxış etmişdir.

Namiq Kamal eyni zamanda tarixi mövzuda yazdığı “Böyük İslam tarixi”, “Silistrə müharibəsi”, “Osmanlı tarixi”, “Əfkari-pərişan” və s. əsərlərində də vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq mövzularıda ön plana çıxarılır.

N.Kamalın tarixi mövzuda qələmə aldığı “Cəlaləddin Xarəzmşah” dramı Xarəzmşahlar dövlətinin hökmdarı Cəlaləddinin həyatı və siyasi fəaliyyətindən bəhs edir. Sırf vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq ruhunda yazılan bu əsərdə Cəlaləddin Xarəzmşahın monqol istilasını dövründə düşməne qarşı mübarizəsi əsərin ana xəttini təşkil edir. Bu əsər Azərbaycan səhnəsində tamaşaya qoyulmasa da oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış, insanların mübarizə ruhunun artmasına səbəb olub.

Nəticə

Bütün bu yazdıqlarımızı nəzərə alaraq nəticə etibarilə deyə bilərik ki, böyük türk şairi, dramaturqu, jurnalisti, tərcüməçisi və ictimai xadim Namiq Kamalın əsərləri: “Vətən, yaxud Silistrə”, “Akif bəy”, “Qara bəla” (“Əkbər şah hindu”) öz ölkəsində olduğu kimi, Bakı, Region və İrəvan, Tiflis, Gürcüstanda və s. ölkələrdə qastrolda olarkən həmin şəhərin teatrında da tamaşaya qoyularaq, insanlarda vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, azadlıq ruhunun yüksəlməsinə böyük təsir etmişdir. Azərbaycan aktyorlarının duyaraq, böyük həvəs və şövqlə oynadıqları bu əsərlər teatrımızın ümumi yaradıcılıq inkişafına da təsirsiz qalmamışdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva Lalə. Namiq Kamal və onun “Vətən, yaxud Silistrə” əsəri. “Xalq” qəzeti, 7 noyabr 2010-cu il. S.8.
2. “İbrət” qəzeti, 31 mart 1873-cü il.
3. E.Quliyev “Namiq Kamal - türk ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsi, xalqa azadlıq, vətən sevgisi aşlayan şair”, “Xalq cəbhəsi” qəzeti, 14 noyabr 2018-ci il.
4. Namık Kemal “Vatan yahut Silistire”, 1872, 88 səh.
5. “Arı” qəzeti, 26 fevral 1911-ci il.
6. Kərimov İnkilab. Azərbaycan-Türkiyə teatr əlaqələri. Bakı, 2000, 200 səh.
7. “Səda” qəzeti, 8 mart 1911-ci il.
8. “Zritel” qəzeti, 4 oktyabr, 1909-ci il.
9. Rəşad Nuri Güntəkin. Məqalələri. İstanbul, 1976, 782 səh.
10. “Yeni iqbal” qəzeti, 15 may 1917-ci il.
11. “İttihad” qəzeti, 18 mart 1918-ci il.
12. Kərimov İnkilab. Azərbaycan-Türkiyə teatr əlaqələri. Bakı, 2000, 200 səh.

Göndərib: 17.01.2022

Qəbul edilib: 15.02.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/56-60>

Leyla Qadir qızı Məcidova

Lənkəran Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
kameliya-76@mail.ru

Ləman Zahir qızı Muradova

Yasamal rayonu Şəhid F.Rzayev adına
150 nömrəli tam orta məktəb
müəllim
muradov.nn@gmail.com

NİZAMİ İRSİ: BƏDİLİKLƏ TARİXİLİYİN VƏHDƏTİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan lirikasının dahi nümayəndəsi Nizami Gəncəvi yaradıcılığının bədii-tarixi xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Burada qeyd olunur ki, Nizami Azərbaycanı bəşər tarixinə bəxş etmiş dahi şəxsiyyətdir. Şərq xalqlarının müxtəlif nümayəndələri Nizami yaradıcılığına böyük maraq göstərmiş, Nizamini öz ustadı hesab edərək sonrakı əsrlərdə onlarla "Xəmsə" yaratmışlar. Şairin yaradıcılığı sonrakı dövrdə böyük ədəbi məktəb formalaşdırmışdır. Sovet dövründə Nizami kimi böyük sənətkarın əməyinin dövlət səviyyəsində yüksək qiymətləndirilməsi ulu öndər Heydər Əliyevin müdrikliyinin bəhrəsidir. Bu gün, Nizaminin şöhrətinin, Nizami qüdrətinin qanadlarının açılmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin xidmətləri əvəzsizdir. Ədəbi irsin qorunması qayğısına qalan dahi şəxsiyyət təkcə Nizami Gəncəvinin, Azərbaycanın klassik şair və yazıçılarının ev-muzeylərinin yaradılmasında deyil, onların xatirələrinin əbədiləşdirilməsində də böyük işlər görüb.

Açar sözlər: şair, yaradıcılıq, ədəbi məktəb, mütəfəkkir, irsiyyət, müdriklik, dahi Nizami, cəmiyyət

Leyla Gadir Majidova

Laman Zahir Muradova

Nizami's heritage: the unity of art and history

Summary

The article discusses the artistic and historical features of the work of Nizami Ganjavi, a genius representative of the Azerbaijani lyric poetry. It is noted here that Nizami is a genius who gave Azerbaijan to human history. Various representatives of the peoples of the East showed great interest in Nizami's work, and considering Nizami as their master, they created dozens of "Khamsa" in the following centuries. The poet's work formed a great literary school in the following period. The high appreciation of the work of such a great artist as Nizami at the state level during the Soviet era is the fruit of the wisdom of the great leader Heydar Aliyev. Today, the services of national leader Heydar Aliyev are invaluable in opening the wings of Nizami's fame and Nizami's power. Taking care of the protection of the literary heritage, the genius did a great job not only in the creation of house-museums of Nizami Ganjavi, classical poets and writers of Azerbaijan, but also in perpetuating their memories.

Key words: poet, creativity, literary school, great-thinker, heredity, wisdom, great Nizami, society

Dünya şəriyyətinin günəştək nur saçan müdrik siması, şərq poeziyasının ecazkar qüvvəsi, Azərbaycanın bəşəriyyət tarixinə bəxş etdiyi dahi şəxsiyyətdir, Nizami Gəncəvi... Onun yaradıcılığı dünya ədəbiyyatı tarixində təkrarolunmaz bir mərhələ, yeni bir tarixi dövr və müdriklik zirvəsidir. Humanist, mütəfəkkir şair kimi şöhrət qazanan görkəmli ədibin əsərləri doqquz yüz ilə yaxındır ki, bədii söz xəzinəsinin incisi kimi bütün nəsillərin mənəvi dünyasına işıq saçıb, böyük tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edərək bəşəriyyətin yoluna mayak olub.

Nizami Gəncəvi bir ədib kimi bütün dövrlərin fəvqündə dayanmağı bacarıb. O, təkcə Azərbaycan xalqının deyil, bütün dünyanın sevimli şairi olaraq şöhrət qazanıb. Müdrik şairin yaratdığı obrazlar,

ideyalar bəşəriyyətin hansı ölkəyə, hansı irqə və hansı millətə mənsub olmasından asılı olmayaraq, insanın ruhuna, əqlinə və təfəkkürünə hakim olur. Böyük şairin bəşəriyyətə təlqin etdiyi mənəvi dəyərlər ən çətin zamanlarda da insanlar üçün bir ümid işığına, gələcəyə, inkişafa yol göstərən mənəvi bələdçiyə çevrilib. Nizami yaradıcılığı bəşəriyyətin müxtəlifliyini, bilik və kamillik yolu ilə zamanın axarını dəyişməyə çalışmasını təbliğ edir, ləyaqətli, ədalətli və ahəngdar bir cəmiyyətə səsləyir. Onun əsərləri mədəniyyətin xalqlar arasında körpü salmasını və ictimai şüuru təcəssüm etdirir. (4,12)

Şairin yaradıcılığı özündən sonrakı dövrdə böyük bir ədəbi məktəb formalaşdırıb. O hələ sağlığında özünə şeirdən əbədi bir mücəssmə qoyub ki, ondan sonra yazıb-yaradan böyük sənətkarlar Nizamini özlərinə ustad biliblər. Nizami Gəncəvi sözünün işığında dünyanın müxtəlif ölkələrində yüzlərlə şair, filosof yetişib. Nəsimi qədər qüdrətli, Füzuli qədər əzəmətli şairlərin belə yaradıcılıqlarında Nizami müdrikliyi duyulur.

Şərq xalqlarının müxtəlif təmsilçiləri Nizaminin yaradıcılığına böyük maraq göstərmiş, onlar Nizamini öz ustadları hesab edərək sonrakı əsrlərdə onlarca "Xəmsə" yaratmışlar. Nizami özündən sonar birməktəb yaratmışdır. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı müsəlman Şərqi gərkəmli şairləri Hafiz Şirazi, Mövlana Cəlaləddin Rumi və Sədi Şirazi kimi sənətkarların yaradıcılığına güclü təsire təmişdir. Onun müxtəlif ictimai, mədəni və elmi mövzuları işıqlandıran "Xəmsə"si ("beşliyi") bütün İslam aləmində məşhurlaşmışdır. Nizaminin dini mövzuda anladığı da çox önəmlidir. Onun dövründə islam cəmiyyəti bir tərəfdən şiəlik və sünnilik məzhəbləri arasında gedənmübarizə, digər tərəfdən isə sufilər və şəriətçilər arasındakı mübahisələr içərisində çalxalanırdı.

Yazılı mənbələrdə Nizaminin həyatına dair məlumat az olsa da, şairin əsərlərindən onun insanlığa nümunə olan şəxsiyyəti, mənəvi aləmi haqqında ətraflı məlumat almaq olur. Gərkəmli mütəffəkirin mənəvi həyat yolu qədim Gəncə şəhərində başlayır. Dahi şair 1141-ci ildə Gəncədə dünyaya göz açır. 1169-cu ildə Dərbənd hökmdarı Nizamini öz sarayına cəlb etmək üçün ona Afaq adlı bir kənz göndərir. Şair Afaqı qəbul edir və onunla evlənir. 1174-cü ildə Nizaminin Afaqdan Məhəmməd adlı bir oğlu olur. 1179-cu ildə Şairin həyat yoldaşı Afaq vəfat edir və o, ikinci dəfə Gövhər adlı bir qadınla evlənir.

Şairin ilk evləndiyi qadın Dərbənd hakiminin göndərmiş olduğu qıpçaqlı bir kənz olub. Nizami bu türk qızını ürəkdən sevib və onunla evlənilib (1173-cü il). Canı qədər sevdiyi və əsərləri qədər istədiyi bircə oğlu Məhəmməd həmin türk gözəlindən dünyaya gəlib. "Xosrov və Şirin-i" i yazarkən (1180-ci il) Qıpçaqlı gözəl vəfat edib. (5, 25) Şair dünya ədəbiyyatında misilsiz gözəllik nümunəsi kimi yaratdığı Şirinin öz əri Xosrovdan cənazəsi üstündə fədakarlıqla can verdiyini təsvir edərkən, sözü öz sevimli xanımına gətirərək deyir: "O (Şirin), mənim qıpçaqlı Afaqıma bənzərdi".

Bəzi tədqiqatçıların qənaətinə görə, şair Şirinlə müqayisə etdiyi qıpçaqlı həyat yoldaşının adının Afaq olduğunu bildirmişdir. Eyni zamanda, oğlu Məhəmmədin bu qadından doğulduğunu da "türküm köçdü isə də, İlahi, türk balasını Sən özün qoru" sözləri ilə bizə anladır. Şairin oğlu Məhəmmədə bəslədiyi sevginin həddi-hüdudu olmamışdır. Bu sonsuz sevginin candan sevdiyi ilk arvadına bəslədiyi duyğu və hissiyyatın davamı olmasına heç bir şübhə yeri yoxdur. Şair "türk arvadı" na olan bağlılığını "türk balası" na keçirmişdir.

Eşqin ilahi şairi Nizami Gəncəvi evlənmə məsələsində təkərvadlı olmağın tərəfdarı idi. Həyatında üç dəfə evlənen şair heç bir zaman çoxarvadlı olmayıb. Nizami məşhur filosof Sokratın dili ilə öyüdnəsihət şəklində söylədiyi beytlərdən birində təkərvadlılığın məziyyətini özünə xas bir üslubla açıqlamışdır: "Sənə yaraşan bir arvad sənə bəsdir, çox dostu olan dostsuz qalar. Öz övladını kamil və ahəngdar görmək istəyirsənsə, öz qəlbini bir ana ilə bir ataya bağla".

Şairin səmimi şərhinə görə, haram olmayan ağıla pozğunluq deyil, ancaq aydınlıq verən ilahi bir şərabdır - elə bir şərab ki, onun verdiyi sərxoşluq cazibəsi ilə şair özündən il sonra belə oxucularını öz sənətinin cana hopan nəşəsi ilə "məsti-bihuş" etməkdədir. Əməksevər olaraq əmək bölgüsünə mühüm əhəmiyyət verən Nizamiyə görə, əmək prosesi ictimai mənə daşıyır, burada hər kəs həməzünü üçün, həmdə başqaları üçün çalışır, hər kəsin hamıdan, hamının isə hər kəsdən asılılığı mövcuddur. Onun fikrincə, hərəcür çalışmaqda son məqsəd yemək və geyinməkdən başqa bir şey deyildir.

Nizami Uca Allaha inanan, peyğəmbərə bağlı olan sədiq bir müsəlman idi. O, islam cəmiyyətini bu gün belə parçalayan məzhəb və fırqələrin apardığı mübarizənin fəvqündə duran dar fanatizm, səbrsizlik və təmkinsizlikdən uzaq kamil bir təbiət və əxlaq sahibi idi. Nizami israfdan və dünya nemətlərindən sui

istifadədən, bəd əməllərdən və hər cürə düşkünlüklərdən özünü qorumaqla bərabər, həyatı sevir, həyat sevgisində özünəməxsus bir gözəllik tapır, gözəl və mənalı yaşamağı ürəkdən diləyirdi. (6, 82)

İlk yaradıcılığa rübai şerlərlə başlayan Nizami dünya ədəbiyyatı tarixində beş poemadan ibarət "Xəmsə"nin müəllifi kimi məşhurdur. O, xəmsəçilik ədəbi məktəbinin əsasını qoyaraq klassik ədəbiyyata yeni bir dünya görüşü, forma və məzmun gətirib. Nizami Gəncəvi 1176-1178-ci ildə "Xəmsə"yə daxil olan ilk böyük əsəri "Sirlər xəzinəsi"ni yazıb. 1180-ci ildə Nizami Yaxın Şərqdə ilk romantik poema sayılan "Xosrov və Şirin" poemasını bitirərək Cahən Pəhləvana hədiyyə edib. 1188-ci ildə Nizami üçüncü böyük əsəri "Leyli və Məcnun" poemasını, 1193-1197-cu illərdə Nizami Ağsunqar Körpə Arslana ithaf etdiyi "Yeddi gözəl" poemasını yazıb. Əmək və əməkçi surətləri demək olar ki, onun bütün əsərlərinin başlıca qayəsini təşkil edir. Nizami tənbelləri, ikiüzlüləri tənqid etmiş, halal zəhmətlə yaşayan sadə adamlara öz yüksək məhəbbətini bildirmişdir. Nizamiyə görə, sənətə, sənətkara, əkinçi əməyinə qayğı göstərilməsə, hərəksin özpeşəsinə görə işləmək imkanı yaradılmasa, sərvətəzalar, vergilər ödənilməz, xəzinədə boşqalar. Dahi şair "İskəndərnamə" də öz vəziyyətini təsvir edərkən bildirir ki, o, "Allaha sığınmaqda başqa qayğısı olmayan bir mütəfəkkirdir" və sonra özünü məşhur yunan filosofu Sokrata bənzədir. İnzivada yaşayan şair ona göstərilən ehtiram və etibarın səbəbini yenə Sokratın cümləsi ilə şərh edir: "İnsanlar onlardan qaçanlara daha çox meyl edirlər. "Nizami Gəncəvi "İqbalnamə"nin sonunda filosof Arximedi başdan çıxaran çinli bir türk gözəlinin ölümünü təsvir edərkən özünün şəxsi həyatındakı talesizlikdən şikayət edir. Bu şikayətdən aydın olur ki, Şirin surətini yaradarkən öz sevimli Afaqını, Leylini yazarkən ikinci "gövhər"ini, çinli gözəlinin macərəsini şərh edərkən də üçüncü "gəlin"ini itirmişdir:

Həzmə çəksəm hər zaman bir dastan,
Çox tühafdır taleyim, verməz aman!
Saçmağa başlasam ətrafa şəkər,
Sevimli bir dilbərim əldən gedər.
Dadlıca Şirini çün xəlq eylədim,
Çox şəkər bir yarımı dəfn eylədim.
Leylinin çün köşkünə çəkdim hasar,
Başqa bir gövhərimi mən etdim nisar.
Getdi dünyadan yenə bir nazənin,
Oldu cənnətlik bizim tazə gəlin.
Nə qərribə bir tale şairi təqib edib.

Göstərilən nümunədə irsiyyətin rolunu açıq-aydın qeyd edən şair-pedaqoq, elə buradaca bu amilin həlledici olmadığını, çox vaxt "Oddan kül, küldən od" olduğunu, "hər çiçəyin bal", "hər qamışın şəkər" vermədiyini yazır. "Yeddi gözəl" poemasında bu məsələyə Bəhramla atası Yəzdigirdin nümunəsində toxunan şair göstərir ki, iris amillər heç də həmişə həll edici rol oynamır. Belə ki, bəzən "gövhər daş doğar", bəzən isə əksinə, daşdan gövhər yaranar: Elə vaxt olar ki, gövhər daş doğar, Kəhrəba rənglidən yaqut qaş doğar. Gövhərlə daşdakı nisbətə misal, Olmuş Yəzdigirdlə Bəhramdakı hal. Nəsildən-nəslə irsən keçən mənfi keyfiyyətlərin həyatda çox çətin düzəltdiyi fikrində olan şair yazır ki, "Bəd xislət doğulub hər kim anadan, ölər, o xislətdə gedər binadan"; "Köpək girsə belə dərvişcil-10 dinə, köpəkdir, köpəkdir yenə". Ona görə də doğma oğlu Məhəmmədə nəsihət edir ki:

Nə qır yaxşı dürrü, nə boş yerə saç,
Bədgövhər olanla yaxınlaşma, qaç.
Sanma bad gövhərin vardır vəfası,
Xəta işləməkdə olmaz xətası.
Zatı pis uzatsa yaxşılıq əli,
"İtirməz əslini kimsə" məsəli.
Yadından çıxmasın, görsənbəd gövhər
Əqrəbi öldür ki, yetirər zərər.

Dahi şairimiz Nizaminin həyatı doğulduğu Gəncə şəhərində keçib. O, təvazökarlıq və qənaətə riayət edərək zahidənə sadə bir həyat tərzilə yaşayıb. Təvazökarlıq Nizami həyatının ana xətti olub. Firdovsi məşhur "Şahnamə"sini Qəznə sarayında ona ayrılan xüsusi otaqda min bir qayğı içərisində yazıb, sonra isə qələm haqqı üstündə əfsanəyə çevrilən davası ilə məşhur ikən Nizami bütün poemalarını Gəncədəki dərvişxanəsinin dörd divarı arasında, heç kəsdən bir şey ummadan yazıb. Öz ruzisini isə o, başqalarının "əl süfrəsindən yox," ruzini verən Uca Allahdan gözləyib.

1200-cü ildə Nizami yaradıcılığının ən uca zirvəsi sayılan "İskəndərnamə" ilə Azərbaycan poeziyasının ölməzliyinə möhür vurub. İskəndərnamə dastanı XII yüzillik Azərbaycan intibah şəri və mədəniyyətinin əlçatmaz zirvəsidir. Bu poema İskəndərin, alimlərin və Nizaminin ölümü ilə tamamlanır. 1209-cu ildə Nizami Gəncəvi doğulduğu qədim Gəncə şəhərində vəfat edir. XIII-XIV əsrlərdə Nizaminin Gəncə şəhərinin yaxınlığında - Əhmədli kəndində dəfn olunduğu yerdə - qəbri üstündə ağ əhəng daşından türbə tikilir. 1891-ci ildə XIX əsrin 40-cı illərində tamamilə dağılmaq təhlükəsi qarşısında qalan türbənin ciddi təmirə ehtiyacı olduğuna görə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 750-ci ildönümü münasibətilə türbənin yerində Nizami Gəncəvinin məqbərəsi ucaldılır.

Nizami kimi dahi bir sənətkarın yaradıcılığına sovet dövründə dövlət səviyyəsində yüksək qiymətin verilməsi ulu öndər Heydər Əliyev müdrikliyinin bəhrəsidir. Bu gün Nizami şöhrətinin, Nizami qüdrətinin qol-qanad açmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin xidmətləri əvəzsizdir. Dahi şəxsiyyət ədəbi irsin qorunmasına qayğı göstərərək nəinki, Nizami Gəncəvinin, Azərbaycanın klassik şair və ədəblərinin ev-muzeylərinin yaradılması, xatirələrinin əbədiləşdirilməsi üçün böyük işlər görüb. [7, 87] Ulu öndər hər zaman şairin ölməz sənətinə, dünyanı бүрүyən əbədi şöhrətinə çox yüksək qiymət verərək, dahi söz ustasının irsinin geniş təbliğini, onun yubileylərinin müntəzəm surətdə keçirilməsini tövsiyə edirdi. Ümummilli lider Heydər Əliyev müxtəlif vaxtlarda şairin yubileylərinin keçirilməsi, ədəbi irsinin öyrənilməsi, əsrlərinin kütləvi nəşri barədə sərəncamlar imzalayıb, ədəbi ictimaiyyətin diqqətini xalqımızın bu müdrik oğlunun şəxsiyyətinə, sənət aləminə daha yaxından cəlb edib. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 22 sentyabr 1975-ci və 4 yanvar 1978-ci illərdə "Nizami məqbərəsinin qorunması", 1 yanvar 1979-cu ildə Nizami Gəncəvinin ədəbi irsinin öyrənilməsini, nəşrini və təbliğini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında, 28 iyul 1981-ci ildə isə dahi mütəfəkkirin 840 illik yubileyi münasibətilə verilən qərar və göstərişlər böyük şair haqqında möhtəşəm tədbirlər görülməsinə, genişmiqyaslı tədqiqatlar aparılmasına səbəb olub. "Nizami" filminin çəkilməsi, "Xəmsə" kompleks abidələrinin ucaldılması, Nizami məqbərəsinin təmiri və qorunması, "Xəmsə"nin yeni tərcümə və nəfis tərtibdə nəşr edilməsi, dünyanın bir çox şəhərlərində Nizami heykəllərinin ucaldılması, Bakı Metropoliteninin stansiyalarından birinə "Nizami" adının verilməsi və digər tədbirlər Heydər Əliyevin dahi Azərbaycan şairinə olan diqqət və qayğısının bariz nümunəsidir. Onu da qeyd edək ki, mütəfəkkir şairin doğma şəhəri Gəncədə məqbərəsi, Bakıda, Sankt-Peterburqda və Romada heykəlləri ucaldılıb. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutu və Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi Nizami Gəncəvinin adını daşıyır. Böyük Britaniyanın Oksford Universitetinin Nizami Gəncəvi Mərkəzi hazırda uğurla fəaliyyət göstərməkdədir. Nizami, xalqımızı BMT-də YUNESKO xətti ilə tanıdan ilk şəxs olub. Şairin 850 illik yubileyi şərəfinə 1991-ci il YUNESKO tərəfindən "Nizami ili" elan edilib.

Ulu öndər Heydər Əliyevin yolunu uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyev də ölməz Nizami irsinə xüsusi ehtiram bəsləyir, onun təbliğinə həmişə böyük həssaslıqla yanaşır. Cənab İlham Əliyevin böyük mütəfəkkirin anadan olmasının 880 illiyi münasibətilə imzaladığı 5 yanvar 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə bu il ölkəmizdə "Nizami Gəncəvi ili" elan edilməsi şairin irsinə ehtiramın daha bir bariz ifadəsidir. Sərəncam bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində yeni səhifə açmış nadir şəxsiyyət, dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri kimi Nizami Gəncəvinin tarixi irsinin misilsiz qiymətidir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında cəmiyyətdəki ziddiyyətlər, ağır epik lövhələr, həmin ziddiyyət və ağırlıqlardan doğan narazılıqlar qədər bu ziddiyyətlərin, əzab və əziyyətlərin aradan qalxacağına, xeyirin hər zaman qalib gələcəyinə böyük bir ümid olub. Dahi mütəfəkkirin əsərlərinin əsas qayəsində məhz bəşəriyyət üçün ali məqsədlər dayanıb. Böyük ədib "Xəmsə"sində də, lirik

şeyrlərində də məhz mütərəqqi ideyaları, inkişaf niyyətlərini təbliğ edib. Dağıdıcılığı yox, quruculuğu, nifrəti, əzabı yox, onun rifahına çalışdığı önə çəkib. Ədaləti, insanpərvərliyi, sevgini, dostluğu, əməksevərliyi, dürüstlüyü, saflığı və bu kimi mənəvi keyfiyyətləri insanlığın zinəti kimi görüb. Elə 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi ili” və Şuşanın Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı elan edilməsi də əsrlərdən süzülüb gələn ümid işığının harmoniyası, xeyirin şərə qalibiyyətidir. “Nizami Gəncəvi ili” nin xalqımızın Zəfər ilinə çevrilmiş 2020-ci ildən sonraya təsadüf etməsi 44 günlük Vətən müharibəsində xeyirin şər üzərində qələbə çalması Qarabağ torpaqlarında hər kəsin rifah içində yaşamasına, xoşbəxt bir həyatın qurulmasına, insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına, ermənilərin illərlə xarabalıqlara çevirdikləri məkanlarımızın yenidən cənnətə çevrilməsinə zəmin yaradan qələbədir. Artıq, Nizami Gəncəvinin bundan sonrakı yubiley tədbirləri Mədəniyyət Mərkəzimiz azad Şuşamızda da keçiriləcək, sevgisi ilə mənəvi dünyamızı himayə edən Nizaminin nigaran ruhu Xeyirin böyük qələbəsindən sonra səmada xoşbəxtliklə pərvaz edəcək, Nizami misralarının əsrlərdən gələn səsi bundan sonra da firavanlığın, nicatın yolunu göstərəcək. Dünya bədii mədəniyyət tarixində əlamətdar möcüzələrdən olan Nizami sənətinin kamillik və müdriklik zirvəsinin söz gülüstanı bütöv Azərbaycana xoş tərvət saçaacaq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 05 yanvar 2021.
2. Babayeva T. Nizami Gəncəvinin ədəbi irsində şəxsiyyət problemi. Bakı: 2000.
3. Kərimli T. Nizami və tarix. Bakı: Elm, 2002.
4. Əlibəyzaadə E. Nizami və tariximiz. Bakı: 2004.
5. Rzasoy S. Nizami poeziyası: Mif-tarix konteksti. Bakı: Ağrıdağ, 2003.
6. Arzumanlı V. Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti. Bakı: Qartal, 1997.
7. Əhmədov Ə. Nizami-Elmşünaslıq. Bakı: 2001.
8. Məmmədov C. Nizami Gəncəvinin vətəni və milliyyəti ilə əlaqədar bir sıra mübahisəli məsələlərə dair. Sankt-Peterburq universitetinin "Xəbərləri". Seriya 13, buraxılış 1. Sankt-Peterburq, 2010.
9. X.Hüseynov – Nizaminin "Sirlər Xəzinəsi", Bakı, 1983
10. Bertels E. Nizami i Firdousi". Bakı, 1981
11. “Poeziya dünyasının dahisi” (Metodik vəsait). Tərtibat Məmməd Məmmədov. Bakı, 2012
12. Əlimuxtar Muxtarov “Nizami Gəncəvi obrazı bədii ədəbiyyatda”. Monoqrafiya. Bakı, 2021.
13. “Nizami Gəncəvi yaradıcılığı fənlərin tədrisində”. Bakı, 1991.
14. Əlyar Səfərli, Yusif Xəlilov “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” Bakı, Maarif 1998.
15. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (6 cildə) 2-ci cild. Bakı, Elm, 2007.

Göndərib: 09.01.2022

Qəbul edilib: 08.02.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/61-66>

Tahirə Həsən qızı Həsənova
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
hesenovatahire5@gmail.com

UŞAQLARIN ƏXLAQ ŞÜURUNUN FORMALAŞDIRILMASINDA XALQ PEDAQOGİKASINDAN İSTİFADƏNİN İMKAN VƏ YOLLARI

Xülasə

Hər bir cəmiyyətin, bir ulusun əxlaqi cəhətdən çürük olması o cəmiyyətin dərin bir uçuruma doğru getməsi, az qala məhvi deməkdir. Təbiidir ki, elə bu səbəbdən də ailədən başlayaraq uşaqların tərbiyəsi məsələsi gündəmə gəlir. Bu tərbiyə məsələləri düzgün təşkil edilməyəndə problemlə üz-üzə qalmalı olur. Belə ki, əxlaq tərbiyəsində buraxılan nöqsanlar şübhəsiz xalqın, millətin gələcək ziddiyətli problemlərinə çevrilir.

Əxlaqi sifətlərin tərbiyəsi, aşılınması ailədən başlayır. Uşaqların tərbiyəsində ilk addım uşağın şüurunda mənəvi keyfiyyətləri, uyğun əxlaqi davranışları həkk edirməkdən ibarətdir və bu da elə bir inandırma metodu olan öyüd – nəsihətlə, alar sözləri vasitəsilə mümkündür. Uşaqların tərbiyəsində nağılların da rolu böyükdür. Xalqımız uşaqlara əxlaqi şüurun formalaşmasında məsləhət üsulundan da geniş şəkildə istifadə etmişdir.

Ailədə uşaqların əxlaqi şüurunun formalaşmasında etnopedaqoji materiallardan istifadənin əhəmiyyəti danılmazdır. Bütün bunlar gələcək nəsillərin milli xüsusiyyətlərə sahib vətəndaşlar kimi formalaşmasında böyük rol oynayır.

Məqalədə məhz bu məsələlər şərh edilir.

Açar sözlər: milli şüur, xalq pedaqogikası, öyüd-nəsihət, atalar sözü, nağıl, əxlaqi şüur

Tahira Hasan Hasanova

Opportunities and ways to use folk pedagogy in the formation of children's moral consciousness

Summary

The fact that every society and nation is morally rotten means that that society is heading for a deep abyss, almost destroyed. Of course, for this reason, the issue of raising children, starting from the family, comes up. When these educational issues are not properly organized, we face problems. Thus, the shortcomings in moral education undoubtedly become the future conflicting problems of the people and the nation.

The upbringing and inculcation of moral qualities begins in the family. The first step in the upbringing of children is to inculcate in the child's mind the moral qualities, appropriate moral behavior, and this is possible through such a method of persuasion - admonition, words. The role of fairy tales in the upbringing of children is also great. Our people have also widely used the method of counseling in the formation of children's moral consciousness.

The importance of the use of ethnopedagogical materials in the formation of children's moral consciousness in the family is undeniable. All this plays a major role in shaping future generations as citizens with national characteristics.

The article comments on these issues.

Key words: national consciousness, folk pedagogy, advice, proverbs, tales, moral consciousness

Milli şüur özündə bir çox anlayışları etiva edir. Milli şüur dildə, dində, əxlaqda, mənəviyyatda, bir sözlə, mənəvi mədəniyyətin bütün sahələrində özünü göstərir. Keçmişimizdən bu günə miras qalmış mənəvi dəyərlər bizim kimliyimizi təstiq edir. Bu dəyərlər içərisində ilk öncə əxlaq tərbiyəsi diqqət çəkir.

İ.Əliyev "Əxlaqi şüurun formalaşmasına xidmət edən üsullar" aşağıdakı kimi qruplaşdırılıb:

Öyüd -nəsihət əsas inandırma üsulu kimi

Ustadnamələr öyüd-nəsihət üsulunun vasitəsi kimi

Fərdi öyüd-nəsihətlərin pedaqoji imkanları

Məsləhət və vəsiyyətlər xalq tərbiyəsinin üsulu kimi

Müəllif əxlaqi şüurun və əqidənin formalaşmasına xidmət edən üsullara aşağıdakıları aid edir:

Öyüd-nəsihət

İzahetmə-başasalma

Məsləhət

Tövsiyyə

Vəsiyyət

Göstəriş

Diləutma (Əliyev, 2009: 34)

Bildiyimiz kimi, insanların ta qədim zamanlarda ailəyə, özlərinə və başqalarına münasibətləri, rəftar və davranış normaları, adət-ənənələri müəyyən bir tarixi dövr ərzində cəmiyyət içində möhkəmlənmiş və qanun şəklinə düşmüşdür. Qanun qədər hökmə sahib olan normalar bu günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Tarixən mövcud olmuş əxlaqi davranış normaları tarixin hər səhifəsində cəmiyyətin sağlamlığını, milli – mənəvi dəyərlərini qorumuş, qoruyur və qoruyacaqdır.

Xüsusilə qeyd edək ki, bir cəmiyyətin, bir ulusun əxlaqi cəhətdən çürük olması o cəmiyyətin dərin bir uçuruma doğru getməsi, az qala məhvi deməkdir. Təbiidir ki, elə bu səbəbdən də ailədən başlayaraq uşaqların tərbiyəsi məsələsi gündəmə gəlir. Bu tərbiyə məsələləri düzgün təşkil edilməyəndə problemlərlə üz-üzə qalmalı olur. Belə ki, əxlaq tərbiyəsində buraxılan nöqsanlar şübhəsiz xalqın, millətin gələcək ziddiyətli problemlərinə çevrilir. Bir xalqın milli – mənəvi dəyərlərinin, cəmiyyət içərisində uyğun görülən davranış normalarının böyüyən uşaqlara, gənc nəsə öyrədilməsi, onların bu ruhda tərbiyə alması olduqca vacibdir. Bu normaların uşaqlara öyrədilməsi, onlara düzgün aşılması gələcəkdə o cəmiyyətin mənəvi təməlinin bu gündən düzgün, sağlam qoyulması deməkdir. Bunun üçün də əxlaq tərbiyəsi xalqımız içərisində yüz illər boyunca tərbiyənin baş tacı hesab edilmişdir. Xalqımız içərisində iki minə yaxın əxlaqi keyfiyyət və əlamətlərin mövcudluğu da millətimizin, insanın özünə, çevrəsinə, ümumiyyətlə, cəmiyyətə qarşı davranışına verdiyi önəmdən irəli gəlməkdədir.

Bəs bu əhəmiyyətli iş hardan başlayır? Əxlaq tərbiyəsi necə aşılır?

Bildiyimiz kimi, əxlaq tərbiyəsini səciyyəli cəhətlər var. İlk öncə əxlaq tərbiyəsini əsas məqsədi obyekt olaraq seçilən insanların düşüncə, hərəkət və davranışlarını müsbət yöndə dəyişdirmək, həm insanı, həm də cəmiyyəti inkişaf etdirməkdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, əxlaqi sifətlərin tərbiyəsi, aşılması ailədən başlayır. Ailədə əxlaq tərbiyəsi uşaqlarda yüksək əxlaqi şüurun (yəni əxlaqi bilik və təsəvvürlərin; nəyin yaxşı, nəyin pis, hansı davranış və rəftar qaydasının cəmiyyət tərəfindən müsbət, hansının isə mənfi qarşılandığı haqqında bilik və təsəvvürlərin) formalaşdırılması ilə başlayır. Daha sonra, bu əxlaqi bilik və təsəvvürlər haqqında uşaqlara möhkəm, dəyişməz və sabit düşüncə yaradılır. Bu dəyişməz və möhkəm əxlaqi görüşlər isə uşaqda inam hissinin meydana gəlməsinə kömək edir. İnam hissi də öz növbəsində uşaqların, bir növ əxlaqi davranışlara yönəlməsinə təkan verir.

Burdan belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, davranışın səbəbi düşüncədir, eyni zamanda, düşüncənin nəticəsi davranışdır. Davranış düşüncənin xarici ifadə tərzidir. Əgər ortaya çıxan mənfi davranışın qarşısını almağı fikirləşiriksə, onda ilk öncə davranışı deyil, davranışın səbəbi olan düşüncəni, şüuru müsbət istiqamətdə dəyişdirməyə çalışmalıyıq. Bu isə yenidən tərbiyə adlanan çox çətin prosesdir. Elə bu çətin işə ehtiyac duymamaq üçün, gələcəkdə ortaya çıxması ehtimal olunan problemi təməldən həll etmək üçün ilk başda ailədə uşaqların əxlaqi şüurunun müsbət istiqamətdə formalaşmasına çalışmaq lazımdır.

Uşaqlar ailədə tərbiyə olunur, onların düşüncələri formalaşır. Onlar bir növ sosial həyata hazırlanmış olurlar. Sosial həyata hazırlanan uşaq isə gələcəkdə müxtəlif həyati situasiyalarla üz – üzə qalacaq, problemlərlə qarşılaşacaq. Bu zaman uşağın necə hərəkət etməsi, necə davranması

üçün hər zaman müraciət edə biləcəyi əxlaqi təsəvvürləri, əxlaqi bilik ehtiyatı olmalıdır. Elə bu bilik ehtiyatını uşağa qazandırmaq üçün ailənin, xüsusilə, valideynlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Yaşlı nəsil həyatları boyunca əldə etdikləri təcrübələri: cisimlər, hadisələr və ən vacibi isə o cəmiyyətin qəbul etdiyi, münasib gördüyü əxlaq və davranış normalarını gənc nəsle aşılamalı, onlarda əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasına nail olmalıdırlar. Əgər yaşlı nəsil bilikləri gənc nəsle mənimsəyib onları gələcəyə hazırlamasaydılar, o zaman o cəmiyyətdə böyüyən gənc nəsil yaşlıların əldə etdikləri bilikləri yenidən öyrənmək məcburiyyətində qaldılar. Nəticədə isə millət yerində sayar, irəliyə getmə, inkişaf etmə və zamana uyğunlaşma imkanından məhrum olardı.

Bəs bu bilikləri, bu təcrübələri uşaqlara valideynlər, tarixən hansı yollarla aşılamışlar? Şübhəsiz ki, ilk düşünə biləcəyimiz və bu suala verə biləcəyimiz cavab yüz illər boyunca milli xüsusiyyətlərə əsaslanan ailələrimizdə valideynlərin tez-tez istifadə etdikləri öyüd – nəsihət, izah, məsləhət və s. olacaqdır. Ailə uşaqların əxlaqi şüurunun formalaşmasında böyük rol oynayır. Təbii ki, bu öz-özlüyündə baş vermir. Bu normaları uşaqlara çatdırmaq, onları bu ruhda böyütmək üçün əsas vasitə kimi söz, sözün qədrəti önə çəkilmişdir.

Əcdadlarımız daha tarixin ilk dövrlərindən başlayaraq uşaqların tərbiyəsində nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu, bir çox əxlaqi davranışları, ilk öncə söz vasitəsilə aşılamışlar. “Sirlər xəzinəsi” nin açarı sayılan söz bütün dövrlərdə uşaqların tərbiyəsində ən qüdrətli vasitələrdən biri hesab olunmuşdur. Nizami öz qələminin gücü ilə sözün qiymətini, dəyərini bizlərə çatdırdığı kimi:

Sözdən incə, kəsərli heç nə yoxdur həyatda.

Düşüncənin munisi, gözəl sirdaşı sözdür,

Unutma ki, insanın əzəl sirdaşı sözdür.

Tacidar tac sahibi sözü sanıb cahanda,

Ariflər söz qədrini sözlə anıb cahanda.

Gah dillərdə tərənə, əllərdə ələmdi o.

Gah qələmlə süslənən füsunkar sənəmdi o.

Sanma bayraq söz qədər zəfər çalar hər yanda,

Qələm öz qüdrətinə ölkə alar hər yanda (Gəncəvi, 2006: 457).

Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadənin 1989-cu ilə nəşr etdikləri “Psixologiya” kitabında sözün, digər bir deyişlə fikrin çatdırılmasında vasitə rolunu oynayan dilin yerinə yetirdiyi üç funksiya belə göstərilmişdir.

1. Dil ictimai – tarixi təcrübənin mövcud olması, saxlanması və verilməsi vasitəsidir.

2. Dil kommunikasiya, eləcə də insanın davranışını tənzim etmək vasitəsidir. Çünki hər bir kommunikasiya və ya ünsiyyət, hər şeydən əvvəl, müəhibə təsir etmək vasitəsidir.

3. Dil intellektual fəaliyyətin silahıdır. Qavrayış, hafizə, təfəkkür, təxəyyül kimi idrak prosesləri insanda dil materialları ilə əldə edilən informasiyaya istinad edir (Bayramov, 1989: 311).

Yuxarıdakı fikirləri daha da qüvvətləndirmək məqsədi ilə dil materialı olan sözün qüdrətindən bəhs edən klassiklərimizin əsərlərində gətirilən aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək.

Məsələn, “Sözün gördüyü işi kimsə görməz bu qədər” deyən Nizami yazırdı:

Sözün qanadları var quş kimi incə - incə,

Dünyada söz olmasa nəyə gərək düşüncə.

Yeniliklə törədən bu qoca kainatda

Sözün kəskin bir şey kimi tapılmaz həтта... (Gəncəvi, 2006: 43).

Deməli, Nizaminin də dediyi kimi, sözlər insan düşüncəsinin xarici ifadə vasitəsidir. Yəni, insanlar düşüncələrini sözlər vasitəsilə digərlərinə çatdırırlar. Nahaq yerə deməyiblər ki, “Söz aqlın cövhəridir”. Elə bu baxımdan deyə bilərik ki, böyüklərin öz düşüncələrini, illərlə əldə etdikləri təcrübələrini gənc nəsle çatdırmaqda öyüd – nəsihətləri rolu böyükdür. Digər bir tərəfdən, insanların öyrənmək, dünyanın işlərindən baş çıxarmaq üçün sözlərə ehtiyacı var. Füzulinin dediyi kimi, “Qəlbimiz meyl edir həmişə ona”. Qısacası, söz tərbiyədə ən qüdrətli vasitələrdən biridir. Valideynlər söz vasitəsilə uşaqlara təsir göstərir və davranış formalarının başa salınmasına nail olurlarsa, uşaqlarında öyrənmək, təcrübə almaq baxımından sözlər qədər öyüd – nəsihətlər valideynlərin demək olar ki, hər baş vurduqları tərbiyə üsulu olmuşdur. “Ata nəsihəti el sözüdür”,

“Ata – ana sözünə baxmayan külxanada yatar”, “Qız atadan öyüd alar” və s. kimi atalar sözləri xalqımızın uşaqların tərbiyəsində öyüd – nəsihətə bir tərbiyə metodu kimi verdiyi qiyməti açıqlamaqdadır (Atalar sözü, 2004:)

Qeyd etdiyimiz kimi, öyüd – nəsihət valideynlərin uşaqların tərbiyəsində ilk olaraq istifadə etdiyi və əxlaqi şüurun formalaşmasına xidmət edən üsullardan biridir. Ata və analar uşaqlara bəxş verəndə, tərifiyəndə, bir sözlə, rəğbətləndirəndə, həm də uşaqlarda bir daha yəqinlik olur ki, onlar əxlaqi tələbi düz başa düşmüş və onu gərəkli səviyyədə yerinə yetirmişlər. Uşağı cəzalandırmadan əvvəl də öyüd – nəsihət verilir və uşaqlar əgər bu öyüd – nəsihətlərə, ata və anaların məsləhətlərinə uyğun olmayan davranışlara yol verilsə, cəzalandırmadan istifadə olunur.

Uşaqlara gərəkli olan öyüd – nəsihətlər valideynlərin, böyüklərin davranışları, nümunələri ilə dəstəklənməlidir. Uşaqların tərbiyəsində ilk addım uşağın şüurunda mənəvi keyfiyyətləri, uyğun əxlaqi davranışları həkk etdirməkdən ibarətdir və bu da elə bir inandırma metodu olan öyüd – nəsihətlə mümkündür. Bundan sora uşaqların tərbiyəsində digər üsullardan istifadə edilməlidir. Uşağın düşüncəsini müsbət mənada formalaşdırdıqdan sonra valideynlərin istifadə etdikləri digər tərbiyə üsulları öyüd – nəsihətlər üsulunu dəstəkləyici rol oynayır.

Valideynlər uşaqları gələcək sosial həyata hazırlayarkən cəmiyyətdə mövcud olan əxlaqi normaları, davranış qaydalarını onlara öyrədərkən, bir sözlə, öyüd – nəsihət verərkən etnopedaqoji materiallara müraciət etmələrinin, onlardan yerində və uyğun tərzdə istifadə etmələrinin rolu və önəmi böyükdür. Xalqımızın böyük mütəfəkkiri N.Tusi “Əxlaqi – Nasiri” əsərində valideynlərə müraciətlə qeyd edirdi ki, uşağa “hikmətli kəlamlar, tərbiyəvi şeirlər əzbərlədər ki, öyrətmək istədikləri şeylər yadında qalsın, mənasını unutmasın” (Tusi, 50).

Aşiq yaradıcılığı nümunələrindən olan ustadnamələrdə öyüd – nəsihətlər daha bariz şəkildə öz əksini tapmışdır. Folklor nümunələrimizdən olan dastanlar ustadnamələrlə başlayır. Xəstə Qasım da bir nümunə çəkmək yerinə düşər:

Vəfalya əmək çəksən, itirməz,
Bədəsil nəsihət, öyüd götürməz.
Qabaq tağı tər şamama bitirməz,
Göy söyüddə heyva olmaz, nar olmaz (Xəstə Qasım, 1976: 27).

Klassik ədəbiyyatımızda da öyüd – nəsihət məzmunlu əsərlər və şeirlər mövcuddur ki, bunlardan da çoxu “Nəsihətnamə” və “Oğluma nəsihət” adı altında yazılmış və bu şeirlərdə bir çox fikirlər, öyüd – nəsihət yolu ilə uşaqlara çatdırılmaq, onlara aşılmaq istənmişdir. Bir nəsihətində Nizami deyir:

Səadət kamalla yetişir başa,
Xalqa hörmət elə, ədəblə yaşa,
Öz adına layiq işlər gör ki, sən
Axırda utanma xəcalətindən.
Oğul, sözlərimə yaxşı qulaq as!
Ata nəsihəti faydasız olmaz.
Məndən söyləməkdir, səndən eşitmək
Bir insan əliboş gəzməsin gərək (Gəncəvi, 2004: 64).

Xalqımızın böyük şairi Nizami Gəncəvi bu nəsihətlərində oğlunu elm, bilik sahibi olmağa, söylədiyi hər bir sözə diqqət etməyə, namuslu olub atasının adını uca tutmağa, mənsub olduğu el – obaya, xalqa hörmətlə yanaşmağa, bir sənət, peşə sahibi olmağa çağırır. Nizami atasının verdiyi öyüd – nəsihətin heç bir zaman faydasız olmadığını söyləyir ki, bu da yalnız 900 ilə yaxın yaşı olan şairin şəxsi təcrübələrinin nəticəsi olaraq düşünülməməli, xalq təfəkkürünün, xalq təcrübəsinin bu tarixi də aşan min illər boyunca toplanmış nəticəsidir.

Folklor nümunələrimizin bir qolu olan atalar sözləri yüz illər boyunca ulularımızın həyat təcrübələrini özündə saxlamış və bu təcrübələri öyüd – nəsihət yolu ilə bugünkü nəsllə çatdırmışdır. Atalar sözlərinin formaca qısa olması, anlam baxımından isə dərin məna kəsb etməsi və özünə xas bir dillə bu dərin mənanı ifadə etmə tərzini ailədə uşaqların tərbiyəsində ondan istifadəyə daha tez – tez müraciət etməyə imkan verir. Elə bu səbəbdəndir ki, xalqa görə, “Atalar sözü Qurana girə bilməz, amma onunla yanaşı gedər”.

Beləliklə, deyilənlərdən aydın olur ki, atalar sözləri öyüd – nəsihət xarakteri daşması və onun geniş tərbiyəvi potensiala sahib olması səbəbindən bu gün ailədə uşaqların tərbiyəsində əvəz edilməz vasitə kimi böyük rol oynayır. Məs, “İstəyirsən qocalıqda hörmətin olsun, cavanlığında qocalara hörmət elə”, “Kiçiyin kiçik, böyüyün böyük yeri var”, “Ata – ananın qoca vaxtında oğul əlindən tutar”, “Tək əldən səs çıxmaz”, “Adam başdan tanınar”, “İşləməyən dişləməz”, “Qalan işə qar yağar”, “Bar verən ağacı kəsməzlər”, “Balalı heyvana güllə atmazlar”, “Vəcdan qanunlar qanunudur”, “Vaxtını itirən bəxtini itirər” və s. hüquq tərbiyəsinə dair ata və anaların, baba və nənələrin uşaqlara yüz illər boyunca verdikləri öyüd – nəsihətlərdəndir. Təbii ki, tarixin dərinliyindən üzü bəri sınaqdan çıxma – çıxma gələn bu kəlamlar qısa, yığcam olması ilə birlikdə dərin mənə kəsb etməsi, uzun müddət sahib olduğu lakonik dil sayəsində yadda qalma imkanına malik olmasını nəzərə alaraq bu gün də valideynlər uşaqların tərbiyəsində istifadə edərlərsə, müsbət nəticələr əldə edəcəkləri şübhəsizdir.

Xalqımız içərisində uşaqların böyüklər tərəfindən verilən öyüd – nəsihətləri böyük diqqətlə və qarşı çıxmadan dinləmələri yüksək əxlaqi keyfiyyət kimi qəbul edilmişdir.

Öyüd verildikən yumşaq bir üsuldən, anlaşılıqlı bir dildən istifadə etmək lazımdır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, öyüd – nəsihətlər uşaqlara etnopedaqoji materiallarla dəstəklənərək verildiyində onlar tərəfindən daha maraqla və daha həvəslə dinlənilir. Lakin valideynlər bilməlidirlər ki, mücərrəd təfəkkürü hələ lazımı səviyyədə inkişaf etməmiş uşaqlara öyüd – nəsihət verərkən atalar sözlərindən istifadə etmək və bu kəlamların mənasını açıqlamamaq aparılan tərbiyə işinin səmərəsiz olmasına səbəb olar. Məsələn, “Dama – dama göl olar”, “Birlik harda, dirlik orda” və s. kimi atalar sözlərinin mənasını bu yaşdakı uşaqlar başa düşməz. Deməli, valideynlərin öyüd – nəsihətdən istifadə edərkən diqqət etmələrinin vacib olduğu digər bir cəhət uşaqların yaş səviyyələrini nəzərə almalarıdır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, hər hansı bir tərbiyə məqsədilə söylənilən atalar sözlərini 2-3 yaşlı uşaq təbii ki, anlamayacaqdır. Lakin bu yaşda uşağa layla və oxşama söyləmək, onların yaşına uyğun, başa düşəcəkləri sadə nağıllar danışmaq faydalıdır. Atalar sözlərinin mahiyyətini açan sadə məsələlər, nağıllar bu dövrdə uşaqların tərbiyəsində ata – ana tərəfindən istifadə edilə bilər. Məsələn, “Yeddi nar çubuğu” nağılı, “Güc birlikdədir” atalar sözünün məzmununu açmaqda valideynlərə yetəri qədər yardım etmək imkanına sahibdir. Ümumiyyətlə, yeniyetməlik və gənclik dövrünün xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq bu dövrdə olan uşaqlar ətrafında bir çox insanın olduğu bir vaxtda ata və analardan öyüd – nəsihət dinləməyi sevməzlər. Onların bu dövrdə müstəqil davranmağa çalışması, mənlik şüurunun formalaşmağa başlaması bir çox hallarda onların valideynə qarşı çıxmalarına səbəb olur. Unutmamaq lazımdır ki, valideynlə övlad arasında baş verən münaqişələr bu dövrdə daha çox ortaya çıxır. Bunun üçün də valideynlər bilməlidirlər ki, bu yaşda “Adamlar içində nəsihət – məzəmmət” deməkdir.

Yanlış davranışları düzəltmək məqsədi ilə müraciət edilən öyüd – nəsihətlərin veriləcəyi zamanı və yeri yaxşı təyin etmək də çox təsirli olar və nəticədə tərbiyəvi təsirdə uğur əldə etmək olar. Çünki yanlış hərəkətlərə insanlar ümumiyyətlə, əsəbi ikən yol verirlər. Belə bir əsəbi mühitdə həmin verilən öyüdlər bir çox hallarda faydalı olmaz. Lakin burada bir cəhəti diqqətdən qaçıрмаq olmaz ki, bu mövzuda çox gec davranmaq da uşağın sərgilədiyi yanlış, müsbət davranış kimi mənimsəməsinə səbəb ola bilər.

Ata və anaların övladlarına son dəfə verdiyi nəsihətlər vəsiyyətlər adlanır ki, bu da ata və ananın övladlarına son məsləhəti, son öyüdüdür. Ata və anaların, bəzən də baba və nənələrin vəsiyyətləri xalqımız arasında uşaqların tərbiyəsində böyük rol oynayır. Belə ki, adət - ənənələrimizə görə bu vəsiyyətlərin yerinə yetirilməməsi el-oba içərisində övlad üçün bir üz qaralığıdır. Atalarımız nahaq yerə deməyiblər ki, “Vəsiyyət yüngüllükdür”. Çünki bu vəsiyyətləri verərkən ailə böyükləri bir cəhətdən arxayındırlar ki, övlad üçün vəsiyyətlərin yerinə yetirilməsi çətin olsa belə, xalqın, el – obanın məzəmmətindən ehtiyat edib bu vəsiyyətlərə əməl edəcəklər. Ata – ana, ümumiyyətlə ailə böyüklərinin vəsiyyətləri onlar dünyada olmadıqda belə uşaqları yaxşı istiqamətlərə yönləndirici rol oynamış və oynayır.

Uşaqların tərbiyəsində nağılların da rolu böyükdür. Bu nağıllar uşaqların tərbiyəsinə böyük təsir göstərmiş olur (Axundov, 1982:).

Xalqımız uşaqlara əxlaqi şüurun formalaşmasında məsləhət üsulundan da geniş şəkildə istifadə etmişdir. “Məsləhətlə atılan daş uzağa gedər”, “Məsləhətlə tikilən don gen olar”, “Məsləhətli aş dadlı olar”, “Yaxşı məsləhət hər şeydən yaxşıdır” deyib atalarımız. Xalq hər zaman uşaqların təcrübəsiz olduqlarını nəzərə alıb, onları bir işə əl atmadan böyük məsləhətinə, təcrübəli adamlara qulaq asmağa çağırmışdır. Böyüklərin verdiyi məsləhətlə onlarda edəcəkləri davranışın yanlış və ya doğru olduğu, cəmiyyət tərəfindən qəbul edilib-edilməyəcəyi, el-obanın əxlaqi davranış normalarına uyğun olub – olmadığı barədə fikir, düşüncə formalaşır.

Xalq pedaqogikası insanların əsrlər boyunca topladığı təcrübə əsasında yaranmış və nəsilədən nəsilə əmanət edilərək dövrümüzədək gəlib çatmış cəmiyyətdaxili qanun – qaydalar, davranış normalarıdır və hər bir xalqın əxlaqi, etik, estetik baxışları həm də onun pedaqogikasıdır. Həmin qanun-qaydalar xalqın yaratdığı folklor nümunələrində, adət-ənənələrdə qorunmuş və yaşamışdır (Bədəlova, 2009: s.188).

Bu gün biz də bundan istifadə edərək uşaqların əxlaqi şüuruna təsir etmiş oluruq. Dastanlarımız da bu mənada böyük rola malikdir (Nəbiyev, 1997).

Ailədə uşaqların əxlaqi şüurunun formalaşmasında etnopedaqoji materiallardan istifadə edilməsi bir tərəfdən uşaqlara verilən öyüd-nəsihətin, məsləhətin, tövsiyyənin onlar tərəfindən asan mənimsənilməsini təmin edirsə, digər bir tərəfdən gələcək nəsillərin milli xüsusiyyətlərə sahib vətəndaşlar kimi formalaşmasında böyük rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Atalar sözü. “Öndər” nəşriyyatı. Bakı: 2004. 263 s.
2. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı:1981. “Maarif” nəşriyyatı. 401 s.
3. Azərbaycan nağılları: Toplayanlar – Axundov Ə., Seyidob N. Bakı: 1982. “Azərnəşr”. 360 s.
4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. “Psixologiya”. Bakı: 1989. “Maarif”, 540 s.
5. Bədəlova Ə.S.(2009). Azərbaycan valq pedaqogikası. (Mühazirə mətnləri və seminar məşğələləri üçün materiallar).– Bakı: Müəllim.
6. Əliyev İ. Azərbaycan etnopedaqogikası. “Elm və Təhsil” nəşriyyatı. Bakı: 2009,
7. Gəncəvi N. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
8. Gəncəvi N. “leyli və mec” "Lider nəşriyyatı" Bakı-2004, 51
9. Həşimov Ə., Sadıqov F. (2000).Azərbaycan xalq pedaqogikası (dərslük). Bakı, Ünsiyyət.
10. Xəstə Qasım. 45 şeir. Bakı, Gənclik, 1976.
11. Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi - Nasiri. Bakı: Elm, 1989, 256 s
12. Nəbiyev B.Ə. Əxlaqi və estetik məziyyətlər xəzinəsi. AMEA-nın "Xəbərlər" jurnalının xüsusi buraxılışı 1997, №3, 90 s.

Göndərib: 14.01.2022

Qəbul edilib: 13.02.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/67-71>

Sevinc Məhərrəm qızı Hacıyeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
baş müəllim
calil.farah72@mail.ru

DÖVLƏT DİLİ QAVRAMI VƏ ONUN TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Xülasə

Dövlət dili anlayışı və onun dildə tətbiqi məsələləri yalnız Azərbaycanda deyil demək olar bütün müasir dünya dövlətlərində müzakirə mövzularından biridir. Bu sahənin inkişafı və bu terminin dövlətçilikdə tətbiqi məsələləri ilə bağlı çoxsaylı tədqiqat işləri aparılmış, bu sahə ilə bağlı bir çox tədqiqat işləri aparılmışdır. Hazırda dövlət dilinin inkişafı bu sahədə yeni nəzəri məktəblərin formalaşması bütün dünyada gedən prosesin bir hissəsi kimi Azərbaycanda da aktualdır.

Dövlət dilinin inkişaf etdirilməsi istər elmdə istər də təhsildə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun işlənilmə arealı qəqiqləşdirilir. Dövlət dilinin inkişafı ilə bağlı hazırda həm leksik həm qrammatik aspektdən elmi araşdırmalar davam etdirilir. Azərbaycan dövlət dilinin daha geniş sahədə tətbiqi yönündə dilşünas alimlər tərəfindən araşdırmalar aparılır. Bu araşdırmaların arealının genişləndirilməsi üçün aktiv şəlidə konfrand və sempozyumlar keçirilir. Eləcə də elektron lüğətlər hazırlanır.

Açar sözlər: *dövlət, dil, inkişaf, integrasiya, dünya*

Sevinj Maharram Hacıyeva

On the concept of the state language and its implementation

Summary

The concept of the state language and its application in the language is one of the topics of discussion not only in Azerbaijan but in almost all modern countries. Numerous researches have been carried out on the development of this field and the application of this term in statehood, and many researches have been conducted in this field. At present, the development of the state language and the formation of new theoretical schools in this field are relevant in Azerbaijan as part of the ongoing process around the world. The development of the state language is important in both science and education. Its development area is being clarified. Scientific research on the development of the state language, both lexical and grammatical, is underway. Linguists are conducting research on the wider application of the Azerbaijani state language. To expand the scope of these studies, conferences and symposiums are held in the active shale. Electronic dictionaries are also being developed.

Key words: *state, language, development, integration, world*

Giriş

Dövlət dili termininə tez-tez müxtəlif mənalarda rast gəlmək olar dəyərlər. Sözü gedən konsepsiya istifadə zamanı özlüyündə mahiyyət baxımından çəşqinliq yaradır. Dövlət dili qavramının xüsusiyyətləri ilə bağlı yaranan mübahisələr bəzən bu anlayışın dərki ilə bağlı ciddi ziddiyətli fikirlərin formalaşmasına səbəb olur. Dövlət dili dilin funksional üslub kimi dilin linqvistik xarakteridir. Bu formal status yaxud dilin faktiki qanunauyğunluğu bu və ya digər dövlətin mühüm atributudur.

Dövlət dili kimi çıxış edən dilin leksik tərkibi və ya digər xassələri baxımından hansısa xüsusi əlamətlərə malik olduğunu güman etmək nə dərəcədə doğrudur? Dövlət dilinin xüsusi qaydaları varmı və bu qaydaları ayrıca məlumat kitabçasında, qrammatikada və ya lüğətdə qeyd etməklərini? Məktəbdə və universitetdə təhsilin predmeti, dil biliyi üzrə imtahan verərkən qiymətləndirmə predmeti məhz nədir - sadəcə dil, yoxsa dövlət dili?

Restoranda, mağazada, aptekdə qurulan ünsiyyət dövlət dili hesab oluna bilərmi? Müəyyən dildən istifadə hüququ ilə qorunan məkanın sərhədləri, o cümlədən dil oyununda linqvistik yaradıcılıq, özünüifadə sferası haradadır? Dövlət dilinin istifadəsinin hüquqi tənzimlənməsinin predmeti nədir?

Bu sualların cavabı dövlət dili anlayışının formalaşdırılmasını tələb edir.

Dövlət dilinin tətbiq olunduğu sahələr

Hər bir xalqın keçmişini onun özünüdərkini ilə şərtlənən tarixi, yaratdığı maddi və mənəvi nailiyyətlərin ifadəsi olan mədəniyyəti ilə ölçülür. Dil, o maddi və mənəvi xəzinənin ən mükəmməl məcmusudur və buna görə də o, hər bir xalqın varlığını təsdiq edən ən mühüm faktorlardan biri sayılır. Dil, sosial hadisədir və buna görədir ki, onu hər bir millətin keçdiyi yolun, onun formalaşmasının ən zəngin və mühüm göstəricisi kimi də qəbul edirlər. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=12278>

Nə elmdə, nə də rəsmi sənədlərdə ifadə edilən "dövlət dili" anlayışının tərifini tam şəkildə öz ifadəsini tapmayıb bir çoxları bu terminin özünə istinad etməyə terminin mahiyyətinə aydınlıq gətirməyə çalışır.

Dövlət dili anlayışı ilə bağlı araşdırma aparən dövrün filoloqlarından Rudnev və Sadovanın irəli sürdükləri ideyalara görə "dövlətə məxsus" ifadəsi birbaşa dövlətlə bağlı anlayışdır. Burdan yola çıxaraq asanlıqla deyə bilərik ki, dövlət orqanlarının dil normativləri dövlət dili normativi ilə eyniyyət təşkil edir. Bu kriteriyalara əsaslanaraq o zaman "dövlət dili" dövlətin, onun aparatının, orqanlarının, işçilərinin dili, bir sözlə dövlətlə rəsmi münasibətin dilidir.

Digər ünsiyyət sahələri - təhsil, reklam, müxtəlif ictimai tədbirlər - ilk baxışdan dövlət dili ilə bağlı sahələrə heç bir aidiyyəti olmayan kimi görünür və bu sahədə dilin istifadəsini tənzimləmək üçün dövlətin qanuni müdaxilə cəhdləri hiss olunur. Lakin məsələyə bu kontekstdən yanaşıldığında sözü gedən hal bəzi anlaşılmazlıqlara səbəb olur. Belə ki, əgər nitqin dövlətlə qarşılıqlı əlaqəsindən danışılmasa o halda hüquqi müdaxilə üçün eləcə dillə bağlı digər ünsiyyət vasitələrini qanuni öhdəliyə çevirmək üçün heç bir əsas yoxdur. dövlət (3, s.24)

Şmelevin fikrinə görə Qanunvericilik üzrə bütün bu sahələrin qanuna daxil edilməsi, onlarda dövlət dilinin məcburi istifadəsi tələbi absurddur Müəllifə görə hər hansı bir reklam (incəsənət, istehlakçılar üçün məlumat və s.) rəsmi sahə ilə bağlı deyilsə deyilsə, yəni dövlət orqanlarının fəaliyyət sahəsi deyilsə durada rəsmi dövlət dilindən istifadə məcburi hesab olunmamalıdır (6, s.45)

Ümumi mənada problemi aşağıdakı kimi tərtib etmək olar: Dövlətlə rəsmi qarşılıqlı əlaqə vəziyyətlərindən kənar qalan sahələrdəki ünsiyyət formalarına hüquqi müdaxilə məcburidirmi? Yoxsa qanunvericilik müdaxiləsi təsadüfi deyil? Belə ki, dilin məcburi istifadəsinin əsas səbəbləri var – bunun dildən siyasi simvol kimi istifadə etmək istəyi ilə əlaqəsi yoxdur. Məsələ burasındadır ki, dilin sosial və hüquqi dəyərlərlə əvvəlcədən müəyyən edilmiş norma və prinsipləri mövcuddur.

Bu dəyərlərlə bağlı Belov və Kropacovun məqalələrində xeyli məlumatlar mövcuddur. (3, s.19)

Bu nəşrlərdə irəli sürülən fikirləri ümumiləşdirərək belə bir fikir söyləmək olar ki, dövlət dilinin yaradılmasında əsas məqsəd konkret dövlət daxilində ictimai birliyi, ölkənin birliyini, siyasi millətin birliyini təmin etməkdir.

Ölkənin belə mədəni və milli birliyi ortaq dil üzərində qurulur. İstənilən ölkənin xalqının birliyi mədəniyyətin, dəyərlərin, rəvayətlərin ümumiliyinə əsaslanır və bütün bu hadisələr dillə, dilin ifadə və əks etdirdikləri ilə sıx bağlıdır. "Millət ideali: daxili birlik..."; Sonuncu "millət daxilində azad və kifayət qədər intensiv ünsiyyətlə mütləq bağlıdır[a], milli ideal belə ünsiyyətin həyata keçirilə biləcəyi vahid dil kodunun olmasını tələb edir". (5, s.93)

İstənilən milli mədəniyyətə, istənilən cəmiyyətə inteqrasiya adət-ənənələr və ictimai təcrübələrlə tanışlıqla yanaşı həm də dilin mənimsənilməsinə tələb edir. Əks halda bu cəmiyyətdə insan istər-istəməz özünü yad kimi hiss edəcək.

İnsanın rahat sosial varlığını onun sosial şəbəkəsinin vahid məkanında, hər hansı bir qanunvericiliyə, onun mənafeyinə, hüquq, vəzifə və onlara toxunan informasiya mühitində saxlamaq mümkün ola bilməz. İctimaiyyətlə bağlılıq dövlət aparatı ilə qurulan rəsmi əlaqə ilə məhdudlaşmır, daha geniş və geniş ictimai və qarşılıqlı kamunişkativ münasibət tələb edir.

Avropanın mərkəzləşdirilmiş dövlətlərinin yaradılması istər-istəməz yeni millətin birliyini təcəssüm etdirməli olan "milli" dillərin yaranması (etnik mənada deyil, daha çox siyasi mənada) ilə müşayiət olunurdu.

Nümunə olaraq deyə bilərik ki, Kastiliya dili katalan, qalisian, aran və bask dillərini "regional" dillər (milli azlıqların dilləri) səviyyəsinə salaraq, birləşmiş İspaniyanın milli dili oldu; Fransızlar Breton, Oksitan, Franko-Provans, Alzas dilləri ilə də eyni şeyi etdilər (bu, yalnız son illərdə Fransada rəsmi

olaraq tanındı); Alman - aşağı sakson, friz və lusat dili ilə; İtalyan - Ladin, eyni Franco-Provencal Salian və bir çox başqaları ilə birləşərək vahid dil formalaşdırmış oldu.

Məhz bu dövrdə milli dili müxtəlif dialektlərdən ayırmaq üçün müəyyən bir "standart" dil anlayışı meydana çıxdı, ən çox akademik lüğətlərdə xüsusi bir dilin yuxarı dialekt kodlaşdırılma forması ümumi dil kimi qeyd olundu.

Azərbaycanda dövlət dilinin inkişafı

Azərbaycan dövlət dili Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixi qədər qədimdir. Şah Xətai dövründən etibarən Azərbaycan dilinin dövlət dili elan olunması Azərbaycan dövlət dilinin inkişafına xüsusi təkan vermiş oldu.

Azərbaycan dilinin inkişafı dövrün görkəmli ədibləri tərəfindən inkişaf etdirilsə də ərəb əlifbası hələ də xalqın kütləvi şəkildə savadlanmasının qarşısına sədd çəkməkdə idi. 1922-ci ildən etibarən ərəb əlifbasının latin qrafikalı əlifbaya keçirilməsi ilə bağlı fəaliyyətə başlanılır. XX əsrin 20-ci illərində yeni əlifbaya keçid, ərəb əlifbasının Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması məsələləri yenidən aktuallaşdı. Görkəmli türkoloq-alim, Kımtatar və Azərbaycan dilçisi, ədəbiyyatşünas, şair Bəkir Çobanzadə «Yeni yol» qəzetinə müsahibəsində məsələyə münasibətini belə ifadə edirdi: «...bütün mahiyyəti ilə dilimizə uymayan ərəb əlifbasını islah etmək çətindir. Ərəb əlifbasını islah etmək, yalnız yeni hərflər icad etmək deyil, bəlkə bütün sistemi dəyişmək məsələsidir ki, bu təqdirdə də yeni bir əlifba meydana gətirmiş oluruq. Latin əlifbası xaricdən əvvəl Azərbaycanda tam müvəffəqiyyət qazanmalıdır» (1, s.7). Tarixdən də bəlli olduğu kimi Azərbaycan Şərqi ilk müasir demokratik dövləti kimi 1918-ci ildə meydana gəldi. Və bütün digər dövlətlərdə olduğu kimi dövlət dili məsələsi cümhuriyyətin başlıca məsələlərindən birinə çevrildi. Azərbaycan dövlət dili ənənəsinə dayanaraq məsələyə bu şəkildə yanaşdı: “Dövlət üçün başlıca vəzifələrdən birinin onun təmsil etdiyi xalqın dilinin inkişaf etdirilməsinin qarantı olmaq nümunəsini 1918-ci ildə, Azərbaycan Demokratik Respublikasının elan olduğu vaxtlarda görmək olur. Həmin ilin iyun ayında, dövlət müstəqilliyindən bir neçə həftə sonra hökumətin ilk qərarlarından biri bununla bağlı idi. “Dövlət - lisan türkcə qəbul edilərək müvəqqətin hökuməti müəssisələrdə rus lisanı istemalına müsaidə edilməsi haqqında” hökumət Qərarında ana dilinin dövlət dili olacağı bildirilir, dövlət və hökumət qurumlarında rus dilindən istifadənin müvəqqəti hal olduğu diqqətə çatdırılırdı”. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=12278>

Azərbaycan cümhuriyyətinin Sovetlər tərəfindən işğalından sonra Dövlət dilimiz öz tamhüquqlü dil haqqını itirməsinə Azərbaycanda ikidilliliyin hökm sorməsinə baxmayaraq xalqımız ən çətin dövrdə belə dövlət dilinin prinsiplərinə sadıq qalmağa çalışdı. Xüsusən bu yolda Azərbaycan filoloqlarının xidməti mühümdür. 1990-cı ildən sonra Azərbaycanın yenidən müstəqilliyini əldə etməsi Azərbaycan dövlət dilinin yenidən inkişafına mühüm təkan vermiş oldu. Xüsusilə də Ümummili lider Heydər Əliyevin hakimiyyət illərində Azərbaycan dövlət dilinin inkişafı yönündə çoxsaylı islahatlar keçirilməyə başladı. H.Əliyev Azərbaycan dövlət dili ilə bağlı çıxışlarından birində qeyd etdiyi kimi: “Ana dili milli sərvətimizdir, xalqın varlığının təsdiqidir. Bizim eşitdiyimiz və öyrəndiyimiz dil misilsiz xəzinədir. O, özünəxas bir şəkildə xalqın tarixini, mənəvi sərvətini, dövlətçilik yolunu, coğrafi mənzərəsini hifz edib saxlayır”. <https://medeniyyet.az/page/news/51724/Heyder-Eliyev-ve-nitq-medeniyyeti.html>

Ümumilli liyerimizin səyi nəticəsində Azərbaycan xalqı qazanmış olduğu Dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək üçün dövlət dilinə xüsusi önəm vermiş oldu. Bəlkə ki, dövlət dilinin inkişafı onun sosial siyasi və iqtisadi həyatında da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. A. Babayevin də qeyd etdiyi kimi “Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra, onu əbədi və dönməz etdikdən sonra iqtisadi, sosial-siyasi, elmi və təhsil kimi kateqoriyaların yaranmasına münasibətdə dünya, Avropa–Amerika sisteminə, onların standartlarına inteqrasiya etməyə başlamışdır.”

Müstəqil Azərbaycanın 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi təsbiti, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2001-ci il 18 iyun tarixli 506 nömrəli və “Azərbaycan əlifba-sı və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi

haqqında” 2001-ci il 9 avqust tarixli 552 nömrəli fərmanları, eləcə də “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və dil siyasəti sahəsində nor-mativ hüquqi akt-lar, həmçinin digər tədbirlər Azərbaycanda dilçilik sa-hə-sinin hüquqi əsaslarını və icra mexanizmini müəyyən etmişdir. <https://president.az/articles/7744>

Bu gün ölkəmizdə Azərbaycan dilinin qloballaşma sını nəzərə alaraq mövcud şəraitə uyğun tələblərinə uyğun mexanizmlər formalaşdırılır. Bu mexanizmlərin dilimizin inkişafı və qorunması, habelə elektron məkanda daha geniş istifadəsi üçün nəzərdə tutulur. Dövlət filinin inkişafında dilçilik sahəsinin işi danılmazdır.

Bu səbəbdən ölkəmizdə dilçilik sahəsində yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanmasına xüsusi önəm verilir. Dilçiliyin inkişafında dünya praktikasının nailiyyətlərinə nəzər salınır və onların praktikasından örnək götürülür.

Hazırda Azərbaycanda formalaşan dilçilik institutları konfranslar və simpozyumlar təşkil etməklə dilçilik sahəsində dünyanın aparıcı dilşünasları ilə qarşılıqlı dialoq yarada bilir və dilşünaslığın nəzəri problemlərini qarşılıqlı şəkildə çözməyə və inkişaf etdirməyə çalışır.

Xüsusən tədrisdə dilin öyrədilməsi və inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Bildiyimiz kimi çağdaş dövrdə dilin kommunikativ vasitə kimi önəmi danılmazdır bu mənada dilçi alimlər müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının yaradılmasında xüsilə aktiv iştirak edir.

Habelə Azərbaycan dilinin ədəbi mədəni mərhələlərini tədqiq edərək dövlətçilik dil xariximiz də dərinəndən araşdırmalara cəlb edilir.

Müasir tədrisdə dil və nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi əsas preoritətlərdən sayılır.

Dilimizin leksik semantik çalarlarının araşdırılması, qrammatik normalarının sistemləşdirilməsi habelə lüğətçiliyin inkişafı diqqət mərkəzində duran məsələlərdəndir.

Dil faktlarının daha dərinəndən və hərtərəfli araşdırılması üçün yeni metod və üsullara böyük ehtiyac hiss olunur. Bu metod və üsulların köməyi ilə dilin modelləşdirilməsi, statistik-riyazi baxımdan tədqiqi imkanı yaranmaqdadır. Bunun vasitəsi ilə də dilin indiyə qədər gizli qalan və ilk nəzərdən əhəmiyyətsiz görünən bir çox cəhətləri üzə çıxır və maraqlı elmi nəticələr əldə edilir. Dilçi alimlər riyazi-kibernetik, ehtimali-statistik metod və üsullardan istifadəyə maraq göstəməklə də yeni baxış bucağından öyrənmək istəyirdilər. Digər tərəfdən riyaziyyatçılar özləri də dil materiallarına bir tədqiqat obyektini kimi baxırlar. Nitqin informasiya quruluşunun riyazi tədqiqi, Markov zəncirlərinin “linqvistik” işlənməsi məhz dəqiq elm nümayəndələrinin dil materialına marağın uğurlu nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Daha mühüm bir amil insanın nitq fəaliyyətini təqlid edə biləcək süni intellektin kibernetik modelinin yaradılması sahəsində tədqiqatların intensivləşməsidir. Bu məsələdə kibernetiklərlə dilçilərin əməkdaşlığı olmadan heç bir uğur qazanmaq olmaz. Bu hal elektron lüğətlərin formalaşmasına gətirib çıxarır ki, bunsuz dünya dillərinə ilə kütləvi şəkildə inteqrasiya etmək demək olar ki imkansızdır.

Nəticə: Aparılan təhlillərdən də aydın olur ki, dövlət dili anlayışı çoxşaxəli xarakter daşıyır. Onu yalnız dövlət orqanları ilə bağlı mövcud kommunikasiya kontekstinə daxil etmək doğru deyil. Dil dövlətin ən mühüm atributlarından biridir. Bu mənada onu istər siyasi, istər iqtisadi istərsə də mədəni sahələrdə kommunikasiyanın ən mühüm vasitəsi kimi istifadə etmək vacib şərtlərdəndir. Xüsusən təhsildə dövlət dilinin qanunları onun səlistliyi və gözəlliyi öyrədilməli, bu hal seriştəyə çevrilməkdir. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı dövlət dilinin incəliklərinə sahib olmalı və bu dilin daşıyıcısı kimi onun varisinə çevrilməlidir. Bunu nəzərə alaraq dövlətimiz dövlət dilinin inkişafına xüsusi önəm verir. 1990-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan dövlət dilinin inkişafı sahəsində bir çox islahatlar keçirilmiş, qloballaşmış dünyada dilimizin özünəməxsus yerə sahib olması üçün ciddi işlər aparılmışdır. Hazırda da dilin inkişafı dünya dilçilik arenasında xüsusi mövqeyə sahib olması üçün dövlətin dəstəyi ilə elm və təhsildə dilimizin inkişafına xüsusi diqqət ayrılır. Bu sahədə bir çox simpozyum və konfranslar keçirilir. Bu simpozyumlarda yalnız türkdilli dövlətlər deyil Şərqi və Qərbdən də bir çox alimlər qoşulur. Onların dilçilik sahəsində işləyib hazırladığı bir çox teoretik və praktik məsələ Azərbaycan dilçilik institutlarına da tətbiq edilir.

Ədəbiyyat

1. Babayev Adil. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəblər üçün dərslik). Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 15 yanvar 2008-ci il tarixli, 46 sayılı əmri ilə təsdiq edilmişdir. Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 2015
2. Misir Məmmədli, “100 il bundan əvvəl Azərbaycan nasiri” Azərbaycan qəzeti, Mart, 1936. Mənbə Kultura Az.
3. Кропачев Belov S.A., Kropachev N.M. What has to be done to make the Russian language national? Zakon. 2016, 10: 100–112. (In Russian)
4. Кронгауз Krongauz M.A. Native speech as a legal problem. Otechestvennye zapiski. 2003, 2 (11): 497–501.
5. Хауген Haugen E. Linguistic and language planning. Transl. from English by T. M. Nikitina. Novoe v lingvistike. Issue 7: Sotsiolingvistika. Chemodanov N.S. (ed.). Moscow: Progress Publ., 1975. P. 441–469. (In Russian)
6. Shmelev A. Is the “Law on state language” needed? Russian Language Journal. 2006, 56:
7. Heyder Əliyev və Nitq mədəniyyəti. Mövzu 2 Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətini dövlət qayğısı <https://medeniyyet.az/page/news/51724/Heyder-Eliyev-ve-nitq-medeniyyeti.html>
8. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=12278>
9. <https://president.az/articles/7744>
10. <http://www.e-qanun.az/framework/1865>.
11. <https://haydaraliyevcenter.wordpress.com/heyder-eliyev>
12. <http://www.anl.az/el/Kitab/252276.pdf>

Rəyçi: prof. F.Cəlil

Göndərilib: 09.01.2022

Qəbul edilib: 12.02.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/72-76>

Şəfəq Çingiz qızı Həsənova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
baş müəllim
calil.farah72@mail.ru

DÖVLƏT DİLİ VƏ ƏDƏBİ DİL TERMİNLƏRİNİN DİLÇİLİKDƏ TƏYİNATINA ÜMUMİ BAXIŞ

Xülasə

“Dövlət dili və ədəbi dil terminlərinin dilçilikdə təyinatına ümumi baxış” adlı məqalə dövlət dili və ədəbi dil əlaqələrinin dilçilik kontekstindən araşdırılmasına həsr edilmişdir. Bu məqalədə Avropa, rus dilçilik institutlarının dövlət dili konsepsiyasına baxışına nəzər salınmış, milli dil, rəsmi dil, ədəbi dil anlayışlarının dövlət dili qavramı ilə qarşılıqlı münasibətləri araşdırılmışdır. Eyni zamanda Azərbaycan dilçiliyində dövlət dili və ədəbi dil əlaqələrinin tarixən bir-biri ilə sıx bağlılığına münasibət bildirilmişdir. XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda formalaşan dilçilik institutlarının bu sahədə apardıqları tədqiqat tarixinə nəzər salınmışdır. Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra çüasir dilçilikdə dövlət dilinin formalaşması ilə bağlı dövlət dil siyasəti və bunun tədrisə yansımaları məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir.

Açar sözlər: dövlət, dil, rəsmi, ədəbi, tarix, milli

Shafag Chingiz Hasanova

An overview of the terms of state language and literary language in the definition of linguistics

Summary

The article "General view of the definition of the terms of the state language and literary language in linguistics" is devoted to the study of the relationship between the state language and literary language in the linguistic context. This article examines the views of European and Russian linguistic institutes on the concept of the state language, examines the interaction of national language, official language, literary language definitions with the concept of state language. At the same time, the relationship between the state language and literary language in Azerbaijani linguistics was historically closely linked. The history of research conducted in this field by linguistic institutes formed in Azerbaijan since the beginning of the 20th century has been considered. After the restoration of Azerbaijan's independence, the issues of state language policy and its reflection in teaching were clarified in connection with the formation of the state language in modern linguistics.

Key words: state, language, official, literary, history, national

Giriş

Dil sosial-psixoloji faktor kimi bütün cəmiyyətlərdə mövcuddur. Hər bir cəmiyyət özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə digər toplumları fərqlənir. Bu mədəni fərqliliklər içində dil də özünəməxsus yer tutur. Bu gün dünya dövlətçilik ənənələrinin başlıca atributlarından sayılır. Milli dil bir etnosun ümumi malı olmaqla yanaşı dövlət çərçivəsində formalaşan hər bir xalqın dövlət dilinə çevrilir. Dövlət dili isə özlüyündə xalqın mövcud dilinin ədəbi normaları əsasında formalaşır. Bu mənada dövlət dili və ədəbi dil anlayışı bir-biri ilə sıx bağlıdır və bu gün dilçiliyin əsas araşdırma obyektlərindən biri kimi olduqca aktualdır.

Dövlət dili kimi “milli dil” və “rəsmi dil” və “ədəbi dil” qavramları Avropa ölkələrində “dövlət dili” termini demək olar ki istifadə olunmur. Bu terminin yerinə ingilis dilində «national language» ı «official language», fransız dilində «langue officielle» və «langue nationale», alman dilində «Amtssprache» və «Nationalsprache», ispan dilində – «idioma oficial» terminləri istifadə olunur ki bu da özlüyündə milli dil anlamını verir.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən "Rəsmi" və "dövlət" dillərini bir-birindən ayırmaq üçün XX əsrin əvvəllərindən etibarən mütəmadi nəşr olunan elmi əsərlərdə və rəsmi sənədlərdə öz əksini tapmış təklif nəhayət 1953-cü ildə YUNESKO mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmış bir hesabatda yer almış oldu.

İngilis dilində olan hesabatın orijinal mətnində dövlət dili ilə milli dil qavramları bir bitindən fərqləndirilirdi. Belə ki, rəsmi dilinin siyasi sahədə və dövlət çərçivəsində inteqrasiya funksiyasını yerinə yetirdiyini, "milli dil" in sosial və mədəni sahələrdə bu dövlətin simvolu kimi çıxış ediyini nəzərə alaraq onları bir bi-birindən ayırmağın cavıblığı önə sürülürdü. "Rəsmi dil - dövlət idarəetmə dili, hüquqihökumət, məhkəmə dilidir" (7, s. 46).

Qeyd etməli ki, hesabatın mətnində təhsil məqsədləri üçün dilin sözü gedən funksiyaları arasında xüsusi fərqləndirici xüsusiyyət təyin edilmir. Hesabatda müəlliflər ana dilindən istifadə hüquqlarını qorumaq istəklərinə baxmayaraq, onlar "milli" dilin öyrənilməsinin aşkar zəruriliyini dərk edirlər. Bu zəruriyyət təkcə dövlət siyasətinin materiallarına (qanunlar, dövlət orqanlarının siyasəti, iqtisadi prosedurlar) deyil, həm də tarix, incəsənət, elm, texnologiya materiallarına çıxış imkanı ilə bağlı idi. (7, s. 55).

Rus dilçiliyində Avropa dilçiliyindən fərqli olaraq "milli" və "rəsmi" dil arasındakı bu fərq yuxarıda təsvir edilən "dövlət" termininin qavranılması nüansları nəticəsində bir qədər fərqlidir (5, s. 121). Belə ki, bir çox rus dilçiləri dövlət dilinin oynamağı olduğu çox inteqrativ funksiyaları görməzlikdən gəlir, hətta mübahisə edir, onun istifadəsini yalnız rəsmi sahələrlə məhdudlaşdırmaqda israr edirlər.

M.A.Kronqauzun yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərinə əlavə olaraq, tanınmış hüquqşünas A.S. Piqolkin, qeyd edir ki, dövlət dili hökumətin xalqı ilə danışdığı rəsmi dildir. Onun sonrakı izahından bəlli olur ki, bu dilin vasitəsi ilə dövlət yalnız iqtisadiyyatı deyil, bütün digər ictimai sferaları tam nəzarətdə saxlayan qurumdur: "Bu, rəsmi lövhə və elanların, möhür və ştampların, yerli malların yol nişanların və küçə və meydanların adlarının etiketləşdirilməsinin və möhürləşdirilməsinin dilidir. Bu dil müvafiq dövlətin vətəndaşları tərəfindən öyrənilməli və fəal istifadə edilməli olan məktəblərdə və digər təhsil müəssisələrində təhsilin aparıldığı dildir. Televiziya və radioda, qəzet və jurnalların nəşrində üstünlük təşkil etmək də dövlətin funksiyalarından biridir. (4, s.27)

YUNESKO ekspertlərinin tövsiyələrindən fərqli olaraq Rusiya qanunvericiliyində hesab olunur ki, rus dilində "dövlət dili" termininin özü "rəsmi dil" deyil, "milli dil" termininə uyğun gəlir və ölkədə rus dilini dövlət dili kimi tanıyan birinci qanundan başlayaraq Rusiya Federasiyasının "RF xalqlarının dilləri haqqında" 1991-ci il Qanunu "dövlət dili" termini həm dövlətlə rəsmi qarşılıqlı əlaqə dili, həm də siyasi, sosial dilin dili üçün istifadə olunmağa başladı və dövlətin mədəni birliyi, qismən, göründüyü kimi, daha geniş bir sahəyə istinad etmək üçün istifadənin dövlətlə rəsmi ünsiyyət sahələrində istifadə öhdəliyini özündə cəmlədiyini irəli sürür.

Dövlət dili və ədəbi dil əlaqələri Dilçilik dilin funksiyası və ona uyğun olan anlayışı ilə eləcə də funksional üslub anlayışı, eləcə də nitq janrları, dil registrləri və sosiolektlər anlayışları ilə fəaliyyət göstərir.

Dövlət dili üçün onun dil kimi hüquqi statusu (statusu) məcburidir. Bu yanaşma ilə dövlət dilinin məcburi tətbiqi sahələrində yaranan nitq situasiyaları dili dövlət dili kimi xarakterizə edən linqvistik vasitələrin məcmusunu qabaqcadan müəyyən edir.

Praqa Linqvistik Dərnəyi üzvlərinin yazılarında ilk dəfə formalaşdırılan "funksional üslub" anlayışının özü dilçilikdə bir qədər mübahisəli kateqoriyanı təmsil edir (1, s.3). Belə ki, dil üslubu bu üsluba xas olan linqvistik vasitələrin seçilməsi üçün xüsusi qaydalara deyil, konkret situasiyalarda istifadə olunan lüğət və sintaksisin induktiv şəkildə aşkar edilmiş xüsusiyyətlərinə aiddir.

"Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır.

Bu Qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır" <http://www.e-qanun.az/frame-work/1865>.

Qövlət dilinin hüquqi statusu a.əğda qeyd olunan maddələr üzrə tənzimlənir:

1.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan dilidir. Dövlət dilini bilmək hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının borcudur.

1.2. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi Azərbaycan dili ölkənin siyasi, ictimai, iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində işlədilir.

1.3. Azərbaycan Respublikası dövlət dilinin işlənməsini, qorunmasını və inkişafını təmin edir.

1.4. Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarında, dövlət qurumlarında, siyasi partiyalarda, qeyri-hökumət təşkilatlarında (ictimai birlik və fondlarda), həmkarlar təşkilatlarında, digər hüquqi şəxslərdə, onların nümayəndəliklərində və filiallarında, idarələrdə dövlət dilinin tətbiqi ilə bağlı fəaliyyət bu Qanuna uyğun olaraq həyata keçirilir, o cümlədən kargüzarlıq işləri dövlət dilində aparılır.

1.5. Dövlət dilinin tətbiqinin normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

1.6. Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla (və ya onların nümayəndəlikləri ilə) və xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndəlikləri ilə yazışmalar Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində və ya müvafiq xarici dildə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmaq şərtilə aparıla bilər.

<http://www.e-qanun.az/framework/1865>

Dövlət dili və ədəbi dilin tədrisə tətbi Dilçilər dövlət dilini rəsmi dil olaraq qəbul edirlər, çünki bu halda dilin funksional üslublarından birinə - rəsmi işgüzar üsluba açıq-aydın istinad edilir, dövlət dilinin ictimai birlik dili kimi qəbul edilməsi isə onun sərhədlərini qeyri müəyyən edir, onu aydın dildən məhrum edir. Əksinə, sosiolinqvistika əsərlərində vurğulanır ki, dövlət dilinin rolunu ancaq funksional cəhətdən inkişaf etmiş, yəni müxtəlif funksiyaları yerinə yetirməyə uyğunlaşdırılmış dil oynaya bilər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, cəmiyyətdə ümumi kommunikativ məkanın yaradılması kimi sosial-hüquqi məqsədi güdən hüquqi tənzimləmə aləti kimi linqvistik kateqoriyalara müraciət edilir. Cəmiyyətin konkret dövlətdə birləşməsi təkcə siyasi deyil, həm də mədəni əsasda nəzərdə tutulur, siyasi və iqtisadi sistemlərin səmərəli fəaliyyətini təmin edəcək ümumi dil məkanı tələb olunur. Dil sahəsində hüquqi tənzimləmənin nəticəsi eyni dərəcədə səmərəsiz olacaq, qanunverici linqvistik kateqoriyalardan ümumiyyətlə istifadə etməsə, məqsədinə nail olmayacaq.

"Standart" dil müəyyən bir dilə istinadlar vasitəsilə qurulur dilin qanunauyğunluqlarını təsbit edən, öz ictimai nüfuzuna və hüquqi statusuna görə dilin leksik və sintaktik cəhətdən "düzgün" variantının normativ, yəni göstəriş mənbəyinə çevrilən mənbə hesab olunur. Belə bir mənbə kimi ya dilin normativ variantını yeganə mümkün variant kimi təqdim etməklə, ya da etikətləmə sisteminin köməyi ilə bütün dil müxtəlifliyindən dilin "düzgün" variantını vurğulamaqla müxtəlif növ lüğətlərdən və qrammatikalardan istifadə etmək olar.

Söhbət belə bir dilə xas olan janr, üslub və digər rəngarəngliyə malik ədəbiyyat dilindən deyil, dilin kodlaşdırılmış, dialektüstü normasından gedir. Müxtəlif kateqoriyalara aid olmasına baxmayaraq dövlət dili anlayışına ən çox uyğun gələn dil kateqoriyası kimi ədəbi dil hesab oluna bilər. O.V.Myakşeva və O.B.Sirotnininin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, dövlət dili ədəbi dilə dövlət dilinin istifadəsinin müxtəlif sahələrində üslubi normativ diferensiallaşmaya riayət etməklə uyğun gəlir (2, s. 86)

Ancaq başqa bir şey daha vacibdir. Dövlət anlayışını müzakirə edərkən dilin, sözü gedən xüsusiyyətlərinin daha çox sosiologiyaya və hüquq sahəsinə aid edilməsinə rəğmən təbii olaraq dilçiliyin (dilçiliyin) öyrənilməsi və araşdırılması predmeti kimi qəbul edilir, Yuxarıda qeyd edildiyi və mübahisə etdiyimiz kimi, dövlət dili anlayışı dilçilik kateqoriyası deyil, hüquq anlayışıdır, çünki dövlət dili dil növü deyil, onun rəsmi statusudur (2, s. 86).

"Dövlət dili" siyasi-hüquqi termindir dövlətdə vahid ictimai kommunikativ və mədəni məkanı təmin etmək məqsədilə dilin həmin ərazilərdə istifadəsinin hüquqi statusu və qaydalarıdır. Bu qaydaların əsas məqsədi dövlətin əksər vətəndaşlarına onlar üçün əhəmiyyətli olan məlumatların başa düşülməsini təmin etməkdir (6, s.27).

Təhsildə dövlət dili ilk növbədə məktəbdə dövlət dilinin öyrənilməsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulur. Dövlət dili kimi dilin linqvistik xüsusiyyətlərinin tətbiqi bir çox baxımından zəruridir.

Metodoloji baxımdan dilin öyrədilməsi ənənəsi doğma və qeyri-doğma dillərə yanaşmada - həm onları öyrətmək, həm də biliyini yoxlamaq üsulları baxımından fərqlənir. Ana dilinin öyrənilməsi zamanı təlimin əsas məqsədi tələbələrin artıq danışmaq və başa düşdüyü dili təhlil etməyi öyrətmək, həmçinin lügət ehtiyatını, öz fikrini ifadə etmək bacarığını artırmaqla dil sərişələrini genişləndirməkdir.

Qeyri-ana dilinin tədrisi ilk növbədə dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməyi, şifahi və yazılı nitqi başa düşməyi və bu dildə öz fikrini ifadə etməyi öyrətməyə yönəlmişdir. Bu cür əsas dil kompetensiyaları olduqda, onların inkişafı haqqında danışmaq olar - ana dilinin öyrənilməsində olduğu kimi eyni istiqamətlərdə, lakin dilə "kənardan" baxmaq şərti ilə. "içəridən", qeyri-doğma dilin istifadəsi ana dilində intuitiv nitq fəaliyyətindən daha çox məlumatlılıq və dil vasitələrinin rəasional seçimini tələb etdiyini fərz edir.

Dövlət dilindən istifadə zamanı ədəbi dilin istifadə sərhədlərini aydın şəkildə müəyyən etmək üçün müasir ədəbi dil, "dövlət" dilinin tədrisi dilin norması, ədəbi dilin standartlaşdırılması və standartlaşdırılmasının vasitə və üsullarının, müəyyən dil vasitələrindən istifadənin məqbul və məqsədəuyğunluğu haqqında sosiolinqviistik fikirlərin öyrənilməsini əhatə etməlidir. "Azərbaycan dili də bir çox digər xalqların dili kimi xalqımızın birliyi və dünya arenasında özünü təsdiqi üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Bu səbəbdən də Azərbaycan dilçiləri xalqımızın mənəvi sərvəti olan, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinin sarsılmaz təməli, dövlətimizin müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən biri olan dilimizin inkişafı və onun dünyaya tanıtılması sahəsində çalışır. Azərbaycan dili öz ifadə imkanlarının zənginliyi, səs quruluşunun səlisliyi və qrammatik strukturunun sabitliyi dünya dilləri arasında özünəməxsus yer tutur. xüsusən Müasir Azərbaycan ədəbi dili siyasi-ictimai, elmi-mədəni sahələrdə xüsusi mövqeyə sahibdir. Dilimiz yüksək yazı mədəniyyəti olan və daim söz ehtiyatını zənginləşdirən bir dildir.

Azərbaycanda dilçilik sahəsində aparılan tədqiqatların təməli hələ XX əsrin ilk rübündən başlanılmışdır. Belə ki, 1920-ci illərdə Azərbaycanda ilk dilçilik tədqiqatları Azərbaycan Tədqiqat və Təəbbü Cəmiyyətində və Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunda başlanmışdır. Sovet Hökumətinin Azərbaycanda qurulmasından sonra DSSRİ Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsinin və SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialının Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun yaradılması ilə nəticələndi və bu illərdə Azərbaycan dilçiliyi xüsusi şövqlə inkişaf etdirilməyə başladı. 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası təşkil olunması bu elm ocağında Dilçilik institutunun formalaşmasına da təkan vermiş oldu.

Bu gün müasir Azərbaycan dilçiliyinin formalaşmasında xüsusi xidmətləri olan M. Şirəliyev, Ə. Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, Ə.Orucov, S. Cəfərov və bu kimi onlarca dilşünas alimlər Azərbaycan dilinin ədəbi dil kimi və müasir dövlət dilinin formalaşmasında istisna rol oynayan şəxslər kimi Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli simaları kimi yadda qalmışdır.

Azərbaycan dilinin Dövlət tərəfindən dəstəklənməsinə və onun inkişafına xüsusən ümumilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyət illərində başlandı. Azərbaycan dövlət dilinin inkişafı sahəsində aparılan işlər bu gün İlham Əliyev tərəfindən yüksək səviyyədə davam etdirilir.

Bu gün ədəbi dilin və bunun ayrılmaz hissə kimi dövlət dilinin formalaşması onun kommunikativ səviyyəsinin inkişafı yönündə aparılan işlər xüsusən Təhsil sahəsində daha qabarıq şəkildə öz əksini tapır. Xüsusən son illər Azərbaycanda gənclərdə nitq mədəniyyətinin formalaşması üçün yazılan nitq mədəniyyəti sahəsində dərsliklər Azərbaycan ədəbi dilinin və bilavasitə dövlət dilinin inkişafına xüsusi xidmət edir.

Nəticə

Dövlət dili dövlətin əsas atributlarından biridir. Dünya dövlətlərində, xüsusən Avropa dövlətlərində dövlət dili milli dil adı qazanmışdır. Bu dil qavram dövlət ərazisində yaşayan xalqların ümumi birliyinə xidmət edir və YUNESKO tərəfindən milli dil normaları əsrin ortalarında qəbul edilmişdir.

Lakin buna rəğmən hər bir xalqın özünəməxsus mədəni elementləri mövcud olduğu üçün heç də hər zaman Avropadan alınan qəlibləri digər xalqların dövlətçilik ənənəsinə birmənalı şəkildə tətbiq etmək mümkün deyildir. Məsələn Rusiyada dövlət dili və milli dil terminləri bir qədər fərqli xüsusiyyət daşıyır.

Azərbaycanda isə Dövlət dili əsasən ədəbi dil normalarına uyğun olaraq götürülür və xalqın dil mədəniyyətinin ən yüksək normalarına uyğun şəkildə tətbiq edilir. Bu gen dünyada olduğu kimi Azərbaycan da dilçilik institulları Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı və dövlət dilinin dünya arenasında tanınması yolunda ciddi işlər görür. Xüsusən bu hal kommunikativliyin inkişafı ilə bağlı lüğətçilik və nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması sahəsində daha aydın şəkildə özünü biruzə verməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Dolinin K.A. Socialist realism in linguistics (on the history of functional stylistics in the USSR). In: Teoreticheskie problemy iazykoznanii: sbornik statei k 140-letiiu kafedry obshchego. iazykoznanii Filologicheskogo fakul'teta Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta. Verbitskaia L.A. (ed.) St. Petesrburg: Faculty of Philology, Saint Petersburg State University Publ., 2004.
2. Mikhal'chenko V. Iu. Introduction: The language situation and language policy in modern Russia. In: Iazyk i obshchestvo: Entsiklopediia. Mikhal'chenko V. Iu. (ed.). Moscow: Azbukovnik Publ., 2016. P. 5–16.
3. Miaksheva O.V., Sirotinina O.B. Russian state (literary) language: mandatory and possible spheres of application, norms and real usage. Trudy instituta ruskogo iazyka im. V.V.Vinogradova. 2017, 13: 82–89.
4. Neroznak V.P., Oreshkina M.V., Sabatkov R.B. Russian language in the Russia. legislation. Polilog. 2001, (1): 15–30
5. Podmasko V.B. "National" means "official". Vestnik Vostochnoi ekonomiko-iuridicheskoi gumanitarnoi akademii. 2010, 5 (49): 66–73.
6. Usacheva O.Iu. Russian language in the function of state language as lingvo-didactical object. In: Funktsionirovanie ruskogo iazyka kak gosudarstvennogo v sovremennykh usloviakh: Vserossiiskaia nauchno-prakticheskaiia konfetsentsiia Moskva, 7 dekabria 2012 g. Moscow: Russian Legal Academy of the Ministry of Justice of Russia Publ., 2013. P. 126–130.
7. Haugen E. Linguistic and language planning. Transl. from English by T.M.Nikitina. In: Novoe v lingvistike. Issue 7: Sotsiolingvistika. Chemodanov N.S. (ed.). Moscow: Progress Publ., 1975. P. 441–469.
8. <http://www.e-qanun.az/framework/1865>.
9. Heyder Əliyev və Nitq mədəniyyəti. Mövzu 2 Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətini dövlət qayğısı <https://medeniyyet.az/page/news/51724/Heyder-Eliyev-ve-nitq-medeniyyeti.html>
10. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=12278>
11. <https://president.az/articles/7744>
12. <https://haydaraliyevcenter.wordpress.com/heyder-eliyev/>

Rəyçi: prof. F.Cəlil

Göndərib: 05.01.2022

Qəbul edilib: 07.02.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/77-83>

Sevil Farrukh Ibrahimova
Azerbaijan Honored Teacher of the Republic
teacher of Sheki branch of ADPU
ibrahimova_57@mail.ru

EDUCATING STUDENTS IN THE SPIRIT OF DILIGENCE INFLUENCE ON CAREER CHOICE

Summary

The article shows the relevance of the research on the topic “the impact of educating students in the spirit of industriousness on the choice of profession” as a part of scientific research aimed at the organization of career-oriented work in general education schools, the discovery of theoretical and technological features of various aspects of the orientation of learners towards professional choice 1) Identification of arguments, which is important to be focused on in order to regulate the successful and conscious professional selection environment of students 2) The interpretation was given to clarify the theoretical and technological directions of the movement of opportunities of educational process at different levels of general education (or some specific subjects in terms of solution of this problem).

Key words: *career orientation, social skills, reform program, labor education, training work, labor market, competitiveness, factors influencing career choice*

Sevil Farrukh Ibrahimova

Çalışqan ruhda təhsil alan tələbələr karyera seçiminə təsiri

Xülasə

Məqalədə ümumi təhsil məktəblərində peşəyönümü işinin təşkilini, təhsilənlərin peşə seçiminə istiqamətləndirilməsinin müxtəlif aspektlərdən nəzəri və texnoloji xüsusiyyətlərinin aşkarlanmasını hədəfləyən elmi araşdırmaların tərkib hissəsi kimi “Şagirdlərin əməksevərlik ruhunda tərbiyə olunmasının peşə seçiminə təsiri” mövzusu üzrə tədqiqatın aktuallığı göstərilmiş və tədqiqat materiallarının ümumiləşməsinin iki istiqamət 1) Şagirdlərin uğurlu və şüurlu peşə seçimi mühitini tənzimləmək məqsədilə diqqət mərkəzində saxlanması vacib sayılan argumentlərin müəyənənləşdirilməsi, 2) Ümumi təhsilin müxtəlif səviyyələrində tədris prosesinin (və ya bu məsələnin həlli baxımından məxsusiliyi ilə seçilən bəzi fənlərin) imkanlarının hərəkət halına gətirilməsinin nəzəri və texnoloji istiqamətlərinə aydınlıq gətirilməsi üzrə interpretasiyası verilmişdir.

Açar sözlər: *peşəyönümü, sosial səriştələr, islahat proqramı, əmək tərbiyəsi, təlim əməyi, əmək bazarı, rəqabətə davamlılıq, peşə seçiminə təsir edən amillər*

Relevance of the research topic. A program of comprehensive reforms adequate to the challenges of modern times is being implemented in the social, economic and cultural life of our country. Education reform has a special place in the program. In this process, one of the goals in choosing education as a priority area of development is to successfully prepare the young generation for life from an early age. Based on logical thinking, it can be argued that an integral element (important link) in the preparation of the rising generation for shame and practical activity in our country involves the training of qualified professionals in accordance with the requirements of the pace of development. It is commendable that this reality has been highlighted in the education reform program of the Republic of Azerbaijan.

Approved by the Decree of President Ilham Aliyev dated February 2, 2021, "Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development" emphasizes that the education system plays a crucial role in the individual success of each person and the long-term development of the country. The document sets an important task for the education system to create human capital with strong professional skills at the expense of strong education. These challenges are relevant to the research

layers, which aim to identify the theoretical and technological features of the organization of vocational work in general education schools, the orientation of students to career choice from various aspects. (1) Based on the above, we claim that the study of the "Impact of educating students in the spirit of diligence on career choice" is one of the relevant topics.

Interpretation of the material obtained in the research process.

In the research process, the materials were collected and summarized in two main areas: 1) Identification of arguments that are important to keep in focus in order to regulate the environment of successful and conscious career choice of students; 2) Clarification of the theoretical and technological aspects of activating the possibilities of the teaching process (or some subjects that are specific in terms of solving this problem) at different levels of general education.

Comment on the first direction. As it is known, it is a promising issue and is a specific type of professional pedagogical activity carried out both in the teaching process and in the process of extracurricular activities. The study of the professional interests of adolescents and young people, the identification of abilities, professional information, professional knowledge, skills and habits, employment in the chosen profession, vocational adaptation, reorientation constitute the content of vocational guidance in school. (3; 299). Vocational orientation includes the following components: a) vocational education; b) vocational education; c) the study and development of interests, inclinations and abilities; d) professional advice and career choice; g) vocational adaptation. We consider career choice to be the central link among these components.

Choosing a profession is one of the most important decisions in the life of every person. By saying, "I choose this profession," he is, in fact, defining the leitmotif of his future life. Because his future position, career, income, etc. due to this choice.

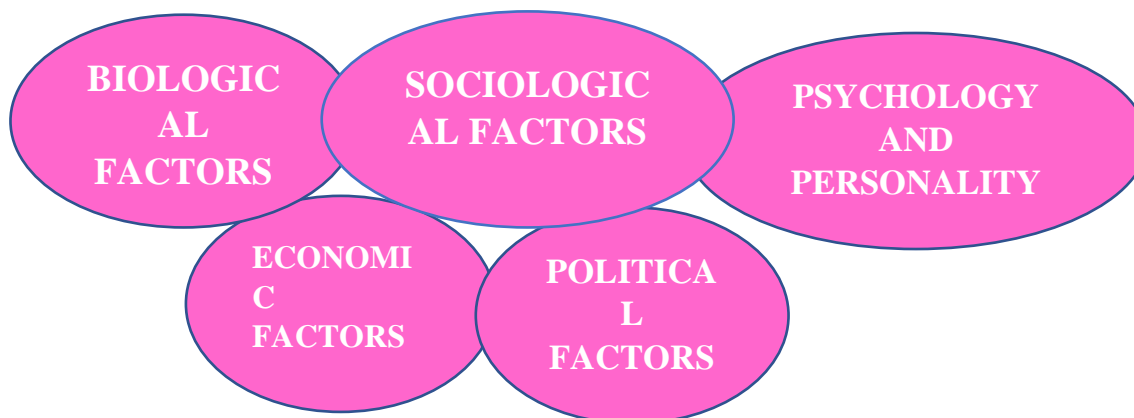
Formed by the challenges of the IV Industrial Revolution, "In the modern era characterized by a techno-democratic-information society, the rapid development of technology, the dynamics of the economy have a serious impact on occupations in the local and foreign labor markets. Occupations are changing rapidly, some professions are no longer needed, and new professions are emerging. In order to maintain competitiveness in the labor market, continuous learning, acquisition of professional knowledge and skills, and development of social skills become a vital necessity in order not to join the ranks of "professionals who are unable to innovate and transform into modern challenges." In this sense, everyone should evaluate their knowledge and skills in terms of labor market requirements before deciding on a career choice.

Based on our experience, we conclude that the school years should be considered an important period for students to choose a profession. It is during this period that they decide on their chosen profession. Therefore, in our time, one of the tasks of education is to prepare students for the profession and to strengthen the links between work and school. During their studies, many students usually decide on a career choice without knowing their profession, without knowing which field their interests, desires, and abilities are most appropriate. Students who do not have accurate information and assessment about their abilities, interests and needs will be able to see the opportunities provided by the profession, its advantages, disadvantages and so on. They often come to higher education or work life with superficial information about whom they hear from someone.

It is an indisputable fact that secondary schools have ample opportunities for the formation of a scientific worldview in the younger generation. The teacher is the central figure in every school. Regardless of the subject he teaches, he actively influences students, shaping their views, attitudes, ways of thinking and behaving. Parents and educators have a special role to play in helping adolescents and young people make informed, informed decisions. When guiding students, the teacher should keep in mind that the chosen profession or art will determine their lifestyle and living conditions. Students should be instilled with the belief that no matter what their profession or art is, they should do it with love, enthusiasm and love, and only then the success achieved will be permanent and valuable. They must understand that becoming an expert in their profession begins with the right choices.

The career selection process begins long before a person chooses their job. Choosing a career is not about deciding what works best for you. An individual's past and potential, role models, experiences, interests, personality, educational success, and environment are important factors influencing career

choice. Taking into account the above, the factors influencing an individual's career choice can be classified as follows:

It is noted that many other factors affect the choice of profession.

The individual feels the pressure of the social environment when choosing the education he wants to get, especially the profession he will get after this education. Therefore, diligence and instilling a love of work in young people, which can help them choose a career in the future, requires great responsibility from the family and the school staff.

What is love of work, diligence? What emotions does he give to a person, then what qualities does he form? Finally, how does a person become a hard worker?

First of all, it should be noted that the family environment, which is the first school of human education, as well as other types of education, is obliged to instill in our future children the education of diligence. This upbringing should begin, first of all, when the children feel responsible for what they do and say. The acquaintance of children with work and profession begins in the family. They get acquainted with the work of parents and older members of the family in the family, are directly involved in household chores, help parents with household chores as much as they can. At the same time, younger students often have to deal with work, occupation, work, etc. in the family. They also listen to the conversations of family members about them and learn about their professions. All this plays a role in the formation of students' first work habits and acquaintance with professions. The main role in the vocational work with young students is to acquaint students with the world of professions, to instill in them respect for work and workers. The love of work must be nurtured in a child from an early age so that he can be fully prepared for work and purposeful labor. Lack of development of mental and physical abilities makes the child unfit for any profession.

There is no person who does not have desires, wishes and desires. Even a newborn baby has a desire. To this desire is added a wish in a constant flow of time, and then a wish. It is possible to achieve dreams and desires with diligence; Achieving a dream through hard work is the most valuable blessing given to a person. It is possible to achieve any dream, it is possible to achieve it, it is based on the education of diligence. So, our child should be brought up as a person with desires and aspirations. We must try to ensure that the child achieves his desires and dreams with the labor and skills he can use. This will give him a sense of perseverance, making him a courageous, determined man who is not afraid of difficulties. Over time, these qualities will be polished and branched, thus instilling new feelings in the younger generation. It is these feelings that stand above the sense of citizenship. This means that diligence is one of the branches of patriotic education, which is the source of strength of such a high position as service to the Motherland.

One of the main and important requirements for a well-developed personality is the ability to work, the ability to operate in one or another field of production, the national economy, to have a positive attitude to work and workers. Everyone, especially adolescents and young people, should have the necessary work skills and habits to work in a field of production. These work skills and habits are established from the first days of training, both in the family and in systematic educational institutions. Labor, skills and habits are realized through labor education. Getting people ready for work is the first

vital necessity. A developed democratic society requires that the younger generation be educated on the basis of labor and participate in creative activities from an early age.

Labor is the basis of human life. It is no coincidence that throughout history there have been many proverbs and parables about labor among the people, many of our artists have glorified labor in their works, created images of working people, and spoke about the power of labor that creates the outside world. Labor is a purposeful process that takes place between nature and man and has important characteristics, conditioned by the necessary needs of society. This includes, first of all, purposeful activity, social and creative character, and the process of creating tools of labor. Through labor, man regulates the relationship between himself and nature. By changing the nature of labor, man also changes himself, revealing new opportunities. When we look at the functions of labor, its classification features, it becomes clear once again that

All the functions of labor are the production of material and spiritual goods, the formation and accumulation of all kinds of wealth, the development of science, technology, culture, etc., only for the purpose of meeting the personal and social needs of man and society. One of the highest moral qualities in a person who is the glory of the earth is the practical manifestation of the concept of "goodness". Until this quality, a person goes through certain stages, the process of upbringing, from an early age. One of these stages is the period of inculcation of diligence and love of work. A person who passes this stage at the required level, as a result, becomes a good person. The development of society depends mainly on the formation of tools of labor and production relations. That is why philosophers have rightly taken the "labor factor" as the basis for the creation of man and society. Labor is an important tool in educating a person. Labor education is a process of joint activity of educators and trainees aimed at the development of general knowledge and skills in people, psychological preparation for a responsible approach to labor and labor products, conscious choice of future profession.

When approaching a student, in dealing with him, of course, the teacher must be prepared to see his character, his personality traits, his unique personal qualities. If it is not regulated in the form of feedback, then the word loses its value, loses its effective educational opportunities, and the activity towards this great goal set by the teacher is almost ineffective. One of the main ways to solve this problem is that the teacher must choose the opportunity for the student, and most importantly, the form of labor education, the form of approach that the child can understand from age to age, identity, age, life, attitude to people, to be able to reckon with. The teacher must be able to polish and develop the student's skills and abilities. Students should be able to do this with love when working with different tools or preparing any item. The teacher who can shape this is the happiest, the most valuable, the most beautiful person in the society, and he is a peer, he has dignity in the true sense of the word.

Comment on the second direction. The foundation of educating the young generation in the spirit of diligence is laid in primary school. During this period, children's lives change dramatically. Children's games are replaced by serious labor - educational labor, which is a type of activity, "learning labor-the main type of labor of schoolchildren" (8; 375). During this period, certain changes occur in the mental and physiological development of children. Their memory, thinking, attention, area of interest, as well as body, muscles, etc. It is important to pay more attention to younger students in order to give direction to this multifaceted process. It is necessary to build the educational work of young students in an interesting way. One of the main responsibilities of primary school children is to work, social activities, consciously choose a profession, In short, involvement in labor education is becoming more relevant. Since the activity of students in the following years depends crucially on the proper organization of the educational process in this period, it is especially important for them to develop a serious attitude and interest in learning. Such an attitude is also important in their professional work with them. The tendency to work and profession is closely connected with respect and love for him. From this point of view, this issue should be at the center of the vocational work with young schoolchildren and should be closely connected with the fact that students get acquainted with the world of professions more quickly. The more young students are acquainted with the professions and the more information they have about them, the more accurate and conscious will be their future career choice. There are so many facts in life that A certain profession that students are interested in in primary school becomes their next life path, career plan, and they are connected to that profession as well. Labor education and training in primary school is an integral part of the training, education and development of students in school. Every young

schoolboy should be brought up in the spirit of respect and love for work and hard work. The most important task today is to inform young students about the role of labor in society, as well as instill in them a sense of self-sacrifice and explain to them how important labor is for survival. is an integral part of education and development. Every young schoolboy should be brought up in the spirit of respect and love for work and hard work. The most important task today is to inform young students about the role of labor in society, as well as instill in them a sense of self-sacrifice and explain to them how important labor is for survival. is an integral part of education and development. Every young schoolboy should be brought up in the spirit of respect and love for work and hard work. The most important task today is to inform young students about the role of labor in society, as well as instill in them a sense of self-sacrifice and explain to them how important labor is for survival.

In the process of properly organized labor education and training, as well as discipline, initiative, collectivism, joint activity, etc. such as moral qualities. Russian writer Ostrovsky beautifully said: "Labor is the noblest of all diseases, there is nothing happier than labor."

In addition to hard work, labor develops in children such moral qualities as tolerance, courage, camaraderie, friendship, care, kindness, zeal and patriotism. The right attitude to work has a positive effect on all the personal qualities of the child, plays a crucial role in determining his future life. Labor is a powerful factor in education - it has a strong impact on the human personality. Labor plays a great role in the ideological, spiritual, mental, aesthetic and physical development of the individual. (9; 445-446). It is impossible to imagine personal education without labor education. In the words of KDUshinsky, if upbringing is to make a person happy, it must prepare him for work.

In labor training, students acquire knowledge, as well as a number of labor skills and habits, which are implemented through a special program. (2; 274). The subject of technology has a priority position in inculcating diligence education. Acquaintance of children with many tools in labor lessons, and having certain skills and abilities according to the tasks, information provided by teachers about workers, self-management, independent work in the labor process, etc., form in children a good attitude to work and a positive attitude. All these are the educational successes that the student will have in the future. Success through hard work motivates today's student to purposeful activity as a future student, artist, or professional. And, of course, diligence will have its say again in this activity. The process of growing up as a qualified specialist of the future and living as a person fit for society and the state depends on having a hard-working upbringing. In the modern era of technical progress, increasing the role of electronic and information technologies and increasing competition in a market economy, the subject "Technology" contributes to the development of technological thinking of secondary school students, the formation of technological skills, knowledge and skills in the later stages of education. serve. This is because at a time when resources and information are being put forward to serve the interests of the people, it is important that students acquire technological knowledge and skills. It is an important task for them to be able to use them purposefully in their activities. The teaching of "technology" as a subject in secondary schools, the first kind of body arises from this need, and is of great importance in terms of instilling in students life skills.

There are a number of tasks facing labor education:

- to prepare the young generation for work psychologically;
- diligence, respect for workers and labor products, to form a responsible attitude to work;
- to form labor skills and habits, labor culture;
- to help the younger generation to choose a profession consciously.

These tasks facing labor education must be implemented in a complex manner and in a certain system in the educational space. In today's rapidly changing and globalizing world, education, while the special weight of the educated society is unequivocally accepted, at the same time, the essence and goals of education are approached from a different perspective in accordance with the requirements of the time. It is not enough for a modern man, operating in the conditions of unbearable competition created by technological progress, to acquire only theoretical knowledge, he must first of all apply the acquired knowledge, solve problems quickly and so on.

Labor is a key driver of creating and increasing all the wealth that exists in life. All the things necessary for human life and development in society are created by labor. Therefore, labor is the basis of human life. In order for the love of work and labor education to be highly effective, it must be

organized on the basis of a number of pedagogical requirements in teaching and extracurricular activities. Scientific pedagogy recommends that students' labor education be carried out on the basis of logical requirements. (5; 305)

We consider it expedient to include the following in the list of these requirements:

1. Student work must serve educational purposes and be closely linked with ideological, political and moral education.
2. Labor education should be carried out regularly and systematically.
3. Labor should be diverse and collective labor should be preferred.
4. Labor should be appropriate to the age, strength and psycho-physiological characteristics of children.
5. Independence, initiative and personal creativity should be given a wide place in the labor process.
6. Safety requirements, sanitary and hygienic norms and rules must be strictly observed in the labor process. (4)

Attitude to work is the main criterion of human social dignity. Labor is a sacred duty of man, the foundation of a proper upbringing of the individual. In other words, labor activity is an indicator of the moral quality of a person.

In the process of labor training and education, students are expected to be psychologically prepared for work, to have a sincere attitude to workers and their professions, to work honestly for the benefit of society. When the social nature of the work is taken into account, when the essence of the work is explained to the students, they are satisfied with the result of their work, rejoice and have a creative attitude to the work.

The students sitting behind the desk today will act as the main productive force in all stages of society's development tomorrow. Starting from the first grade, children's labor education should be carried out in such a way that they understand that work is a vital necessity, a basic duty and a duty for everyone. In the modern world, the rapid development of science and technology, on the one hand, reduces the use of manual labor, simplifies production and makes it more accessible, allows more time and quality work, and on the other hand, a number of difficulties arise. These difficulties are a matter of preparing the existing human resources to meet the requirements of these technological innovations. If we can systematically adapt our human resources to these technological innovations through education, we will see that this problem will disappear over time. For this purpose, starting from the general education period, it is necessary to educate students in the spirit of love for work, to acquaint them with a number of new professions and their fields of application. It is possible to get acquainted with the technologies of the new era professions and acquire new skills through project-based modules in the STEAM laboratories currently operating in schools or STEAM centers opened in different regions. The Career Coordinator will work with the nearby STEAM Center (Laboratory) to familiarize students with new professions and their applications. (11-14) At a time when economic reforms are being carried out in all spheres of the independent Azerbaijan Republic, it is very important for children and adolescents to be brought up in the spirit of diligence and to get acquainted with various professions. For this reason, in the 2019-2020 academic year, by the decision of the Ministry of Education, vocational classes were established in many urban and rural schools of Azerbaijan. The purpose of creating vocational-oriented classes for students of X-XI grades is to provide students with basic knowledge and skills in various professions on the basis of general secondary education, to prepare them for the labor market, as well as vocational education by informing them about their specialties. Inculcating basic entrepreneurial skills in students, One of the main goals of the project is to provide the labor market with professionally trained and able-bodied people. One of the main goals of the project is to instill in students the basic entrepreneurial skills, to provide the labor market with professionally trained and able-bodied people. One of the main goals is to guide students to choose the appropriate specialty, profession in accordance with their interests, skills, abilities, personal qualities, to provide them with professional advice. (1)

Training at the level of full secondary education in vocational-oriented classes is organized on the basis of orientation in accordance with the curriculum and module specifications approved by the Ministry of Education, giving priority to relevant subjects, according to the tendencies, interests and abilities of students.

According to the decision of the Minister of Education of the Republic of Azerbaijan dated 29.07.21, it is envisaged to select coordinators for the organization of vocational guidance services in all general education institutions and to act on the basis of a model action plan approved by the ministry. (7) Coordinators have already been selected in all schools and are operating according to a plan. Coordinators V-IX grades also hold talks in the field of profession and vocational guidance, respect for labor and workers, organize excursions to various areas of production, hold meetings with workers.

All this shows that our state always focuses on secondary schools, supports their various professions in the future and sets important tasks for the education system to create human capital with high professional skills.

Scientific novelty of the research. In order to regulate the environment of successful and conscious career choice of students, the theoretical and technological aspects of the arguments that need to be kept in focus and the possibilities of the teaching process (or some special subjects in terms of solving this problem) are activated at different levels of general education.

Practical significance of the research. A practical educator based on the interpretation of theoretical and technological aspects of the arguments that are important to keep in focus in order to regulate the successful and conscious career choice of students and the possibilities of the teaching process (or some special subjects in terms of solving this problem) at different levels of general education has the opportunity to increase the level of efficiency of its activities.

The result. There are arguments that need to be kept in focus in order to regulate the environment for students to make successful and conscious career choices, which are conditioned by the challenges that shape the educational space; In order to activate the possibilities of the teaching process (or some subjects distinguished in terms of solving this problem) at different levels of general education, its theoretical and technological directions should be determined and kept in the center of attention in the real pedagogical process.

References

1. Akhundov N..Technology (textbook for IX-grade) -2020
2. Ahmadov B.A, Rzayev A.G Lecture notes on pedagogy. Baku, Maarif, 1983, 352 p.
3. Ibrahimov F.N, Huseynzade R.L Pedagogy (Textbook) II Volume. Baku, Translator, 2013, 548 p.
4. Ilyasov M. Profession, choice of specialty (Scientific-methodical aids for teenagers and youth) - 2015
5. Kazimov N.M, Hashimov A.Sh. Pedagogy (Textbook) Baku, Maarif, 1996,416 p.
6. Gasimova L. Labor is an important tool in educating a person. "Azerbaijan school",?? 5, 2014.
7. Nazarov I.G, Baylarov EB Organization of vocational services in general education institutions (Methodical aids) - 2021
8. Pashayev A.X., Rustamov F.A. Pedagogy. Baku Science and Education, 2017, 464 p.
9. Sadigov F.B. Pedagogy (textbook) Baku, Adiloglu, 2009, 600 p.
10. Subject curricula for I-IV grades of general education schools. Baku, Education 2008, 489 p.
11. <https://ikisahil.az/post/steam-nedir-ve-azerbaycanda-steam-tehsilin-meqsedleri>
12. <https://www.stemart.az/en/newsd/9-stem-steam-haqqinda-bilmak-istadiklariniz>
13. <https://www.britannica.com/topic/STEM-education/STEM-education#ref330962>
14. <https://tehsil.biz/news/en/3362/STEAM-glcyin-thsil-modelidir>

Göndərib: 10.01.2022

Qəbul edilib: 09.02.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/84-90>

Nigar Fikrət qızı Misirova
Azərbaycan Dillər Universiteti
müəllimə
misirovanigar@gmail.com

KOREYA VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ HAL ŞƏKİLÇİLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Dil fəaliyyətinin əsas vahididir. Əsasən, mübtəda və xəbərdən ibarət olur. Azərbaycan və Koreya dili eyni mənşəli dillərdir. Hər iki dil iltisacı dillər qrupuna aiddir və eyni zamanda Altay dil qrupunun üzvləridir. Məhz bu cəhətdən hər iki dil arasında bir çox ortaq xüsusiyyətlər mövcuddur. Koreya və Azərbaycan dili morfoloji cəhətdən aqqlütinativ, sintaktik cəhətdən isə mübtəda, tamamlıq, xəbər quruluşuna malikdir. Buna baxmayaraq iki dil arasında hal şəkilçiləri baxımından bir sıra fərqli cəhətlər ilə qarşılaşmaq mümkündür.

Koreya dilində hal şəkilçilərinin təsnifatı müxtəlif olduğu kimi şəkilçilər də özlüyündə müxtəlif mənalara malikdir. Bitmiş fikri bildirmək üçün cümlənin xəbərinə uyğun olaraq isimlər müxtəlif hallara salınaraq onunla qrammatik səviyyədə sintaktik əlaqəyə girir ki, bu vəziyyəti də şəkilçi tamamlıq vəzifəsini yerinə yetirərkən müşahidə edirik

Açar sözlər: *hal şəkilçisi, iltisacı dillər, qrammatik şəkilçilər, isim, koreya dili*

Nigar Fikrət Misirova

Comparative analysis of correspondents in Korea and Azerbaijan Summary

Sentences are the basic unit of language activity. It consists mainly of principles and news. Azerbaijani and Korean are languages of the same origin. Both languages belong to the Altaic language group and are also members of the Altaic language group. In this regard, there are many common features between the two languages. The Korean and Azerbaijani languages are morphologically agglutinative, and syntactically have a principle, completeness, and news structure. However, it is possible to encounter a number of differences between the two languages in terms of case suffixes.

Just as the classification of case suffixes in Korean is different, suffixes have different meanings in themselves. In order to express the finished idea, according to the message of the sentence, the nouns are put in different situations and enter into a grammatical syntactic connection with it, which we also observe when performing the function of suffix completeness.

Key words: *case suffix, inflammatory languages, grammatical suffixes, noun, Korea*

Giriş

Azərbaycan dilində ümumi qrammatik kateqoriyalara daxil olan hal şəkilçiləri kateqoriyası hallana bilən sözləri əhatə edir. Hallana bilən sözlər söz birləşməsi və cümlə daxilində feil, qoşma və adların (ismin, sifətin, sayın, əvəzliyin, o cümlədən zərfin) tələbinə görə müxtəlif formalara düşür. İsmi hal dəyişmələri çox qədim tarixi prosesdir. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, indiki hal şəkilçiləri bir neçə min il əvvəl qədim şumer dilində də işlənmişdir (2, s.151). 1924-cü ildə "Türkcə-sərf-nəhv" kitabında qoşmalar sırasına daxil olan üçün və ilə qoşması ilə yaranan sözlər hallar sisteminə daxil edilmiş və ismin 8 halı olduğu göstərilmişdir. 1944-cü ildən sonra ismin müasir hakl sabitləşərək dildə 6 hal şəkilçisi olduğu öz təsdiqini tapmışdır.

Bu kateqoriya əsasən isimlərə aid edilsə də eyni zamanda zərflərlə, feili isimlərlə, məsdərlə, substantivləşmiş feili sifətlər ilə də əlaqəli olur. Hal şəkilçiləri qəbul edən sözlər isimləşdiyi zmana hal kateqoriyasının morfoloji əlamətlərini qəbul edirlər. Hal kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri başqa sözlə desək, şəkilçiləri sözdəyişdirici şəkilçiləridir. Hal kateqoriyası morfoloji-sintaktik

kateqoriyadır və bu kateqoriya üzrə dəyişən sözlər formaca morfoloji, vəzifəcə sintaktik tələblərdən irəli gəlir. İsimlərlə fellər arasında cümlə daxilində əlaqənin yaranması daha çox ismin hal dəyişmələrinə əsaslanaraq yaranır. Beləki isimlər ilkin nominativ formada felləri və adları uzlaşma yolu ilə özünə tabe edir. Təsirlik halda olan təsirli fellər mübtədə ilə əlaqəyə girərək obyektı bildirir. Yiyəlik halda isə sahib şəxsi təmsil edir. Hal şəkilçiləri sözdəyişdirici şəkilçilərdir və vurğuludur. Qoşmalar hal şəkilçiləri ilə funksiya baxımından çox yaxındır.

Koreya dilində leksik və qrammatik şəkilçilərə çox inkişaf etmişdir, xüsusilə də tamamlıqların yaradılmasında iştirak edən şəkilçilər və yer mənası ifadə edən şəkilçilər çox inkişaf etmişdir. Bu hal Azərbaycan dilində olan “dan², a²” şəkilçiləri ilə müqayisə edilərək yalnız yer məkan mənasında deyil eyni zamanda digər mənalarda da istifadə oluna (12, s.43). Koreya dilində də ismin cümlədəki qrammatik funksiyası hal şəkilçiləri ilə təyin olunur. Hər iki dildə hal şəkilçisi olmadan cümlənin mənasını konkret anlamaq mümkün deyil. Koreya və Azərbaycan dilində sintaktik cəhətdən söz sırası (mübtədə, tamamlıq, xəbər) formasında olsa da isimlərə qoşulan hal şəkilçiləri arasında müəyyən qədər fərqli xüsusiyyətlər var. (1, s. 56) Hal şəkilçiləri yer və məkanlarla eləcə də, şəxslərlə əlaqəlidir. Eyni zamanda Koreya dilində cansız və canlı məfhumlara əsasən hal şəkilçilərinin müəyyən kateqoriyaları mövcuddur. Eyni zamanda bəzi hal şəkilçiləri omonimlik xüsusiyyətinə malik olaraq müəyyən məqamlarda başqa mənalara ifadə edə bilər. Eyni zamanda Koreya dilində təsirlik hal şəkilçisini qəbul edən hər hansı feil Azərbaycan dilində yönlük hal şəkilçisini tələb edir. Koreya dilini öyrənərkən azərbaycanlıların tez-tez səhv etdiyi məqamlar yerlik və çıxışlıq hal, adlıq hal və qüvvələndirici ədatlar arasındakı fərqlərdir və bütün bunlar da iki dildəki hal şəkilçilərinin fərqli istifadəsindən irəli gəlir. On görə tədqiqatda əsas məqsəd Koreya dilini öyrənən azərbaycanlılar üçün öz ana dilləri ilə Koreya dilindəki hal şəkilçilərinin əsas xüsusiyyət və istifadə qaydalarını müqayisə etməklə onların oxşar və fərqli cəhətlərini tapmaqdan ibarətdir. Tədqiqatın azərbaycanlılar üçün Koreya dilinin tədrisi metodologiyası və üsullarının mənbə kimi istifadə oluna bilməsi cəhətdən əhəmiyyəti böyükdür.

Hal şəkilçilərinin oxşar və fərqli cəhətləri

Koreya və Azərbaycan dilində hal şəkilçilərinin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin təhlili üçün müqayisəli-tarixi təhlil üsulundan istifadə edilmişdir. Müqayisəli-tarixi metod iki və daha artıq dilin fonetik, leksik, qrammatik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini müqayisə etməklə həmin dillərin xüsusiyyətlərini öyrənən, bu dillərin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirən metodlardır. Koreya dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində şəkilçilər nitq hissəsi deyil, qrammatik vahiddir. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan dilində şəkilçini izah etməkdən ötrü şəkilçi anlayışını onun nə olduğunu daha dəqiq izah etmək lazımdır. Koreya dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq Koreya dilinin qrammatikasında şəkilçilərin nitq hissəsi kimi başa düşülür. Hal şəkilçiləri Koreya dilində çox zəngindir və onlar arasında xüsusilə yer bildirən hal şəkilçilərini vurğulaya bilərik. İki dil arasında müqayisə apardıqda Koreya dilinin qrammatikasında hal şəkilçiləri əsas götürülərək uyğun şəkildə Azərbaycan dilinin hal şəkilçiləri müqayisə edilmişdir.

Sözlər başqa sözlərlə əlaqəyə girərək dəyişir və qrammatik cəhətdən eyni eyni xüsusiyyətə malik söz qrupları meydana gəlir. Azərbaycan dilində hal kateqoriyası halla bilən sözləri əhatə edir. Halla bilən sözlər söz birləşməsi və cümlə daxilində feil, qoşma və adların (ismin, sifətin, sayın, əvəzliyin, o cümlədən zərfin) tələbinə görə müxtəlif formalara düşür. Hal kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri sözdəyişdirici şəkilçilərdir (11,s.78). Hal şəkilçiləri nəinki hallanan sözlərin sonuna qoşulur hətta sözdüzəldici və cəm şəkilçilərindən sonra da istifadə oluna bilər. Həmin söz qrupları nitq hissələri deyildir. Azərbaycan dilində morfoloji vahidlər söz və şəkilçidir. Sözlün həm leksik həm də qrammatik mənası olur. Azərbaycan dilində sözlər 11 qrammatik məna üzrə qruplaşaraq nitq hissələrini meydana gətirir və onlarda əsas və köməkçi nitq hissələri olmaqla iki qrupa bölünür (Azərbaycan dilində)

Koreya dilində müstəqil sözlərə qoşularaq həmin sözün hak formasını müəyyən edən şəkilçiyə 조사 - {cosa} deyilir. Cosanın ənənəvi qrammatika üç növü yəni, hal, köməkçi, bağlayıcı kimi növləri vardır. Jo Il Yoem öz tədqiqatında hal şəkilçilərini iki növə bölmüşdür. Qrammatik hal şəkilçilər yəni adlıq hal - 이/가 {i/qa} ; təsirlik - 을/를 {il/rl} ; yiyəlik hal - 의 {e} [4]

Əsas nitq hissələri	Köməkçi nitq hissələri
İsim (명사)	Qoşma (후치사)
Sifət (관형사)	Ədat (접사)
Feil (동작 동사)	Bağlayıcı (접속사)
Say (수사)	Modal sözlər (양상사)
Zərf (부사)	Nida (감탄사)
Əvəzlik (대명사)	

Azərbaycan dilinin qrammatikasındakı köməkçi nitq hissələri Koreya dilinin qrammatikasındakı köməkçi şəkilçilərə uyğun gəlir.

Koreya dili yerlik və çıxışlıq hal şəkilçisi Azərbaycan dilindəki kimi bir- birinə zidd mənalarda istifadə olunur. Həmin şəkilçilərdən “으로 / 로, 에” {*iro / ro; e*} şəkilçilərini nümunə göstərmək olar. ‘Yəni “에” {*e*} şəkilçisi cümlənin sonunda gələn feil və bəzi ifadələrə əsasən həm yerlik “da²” həm çıxışlıq hal şəkilçisi kimi “dan²” mənalarında istifadə oluna bilər. Bundan başqa “으로/로” {*iro / ro*} şəkilçisi yön, metod, istiqamət və.s mənalarda istifadə oluna bilər’ (7, s.24). Yəni, bu hal şəkilçisi “a², ilə” mənalarında istifadə oluna bilər. Ümumiyyətlə Koreya dilindəki bəzi hal şəkilçiləri təkə hal şəkilçisini deyil, həm də başqa mənaları ifadə edə bilər. Eyni paradoksa biz Azərbaycan dilində də rast gələ bilərik. Məsələn, tamamlığın suallarına daxil olan “harada?, haradan?, haraya?” suallarını bəzən zərfliyə də verə bilərik. Bu hala “Bakıda evimiz var” və “Qonşumuz yuxarıda səs-küy salır.” cümlələrindəki “Bakıda” və “yuxarıda” sözlərinə sual verərək cümlədəki qrammatik rolunu təyin edəndə rast gəlirik (3, s.55).

Koreya dilində adlıq hal şəkilçisi eyni bir cümlə daxilində bir neçə dəfə təkrar olursa da Azərbaycan dilində isə bu vəziyyət söz birləşməsi və ya yiyəlik hal ilə ifadə oluna bilər.

Hal şəkilçilərinin təsnifatı

Əsas nitq hissələrindən olan isim Koreya dilində də mübtəda və tamamlıq rolunda çıxış edə bilər. Azərbaycan dilində hal şəkilçiləri vurğu qəbul etdiyi halda Koreya dilində belə bir hal ilə qarşılaşmaq mümkün deyil. Koreya dilində hal şəkilçiləri qrammatik hal şəkilçiləri və xüsusi mənaya malikdir. Azərbaycan dilinin əksinə olaraq Koreya dilində adlıq hal şəkilçisi mövcuddur. ‘Bunlar O|가 {*i / qa*}, 께서 {*q`eso*}, 께서 {*q`eobso*} kimi şəkilçilərdir. Xüsusi mənaları yoxdur. Hətta bu şəkilçilər də sözün saitlə bitib bitməməsinə görə təsnif olunur’ (P.Sells, Korean and Japanese Morphology from a Lexical Perspective, s-71)

Hal şəkilçisi	Forma	Nümunə
이/가	h/f	민수가 가게에 간다
께서		할머니께서 진지를 드신다
께서		왕께서 오셨다

Adlıq halın işlənmə məqamına diqqət yetirsək görə bilərik ki adlıq hal şəkilçisi Koreya dilində bir növ adlıq hala işarə edən simvoldur.

1. 민수 (가) 학교에 간다 {*Minsuqa haq`yoe qanda*}- Minsu (민수) məktəbə gedir
2. 민수는 학교에 간다 {*Minsunun haq`yoe qanda*} – Minsu (민수) məktəbə gedir

Birinci cümlədə mübtədəyə “이/가 {i / qa}” adlıq hal şəkilçisi artırıldığı halda ikinci cümlədə mübtədəyə köməkçi qüvvətləndirici hissəcik “은/는 {in / nun}” şəkilçisi əlavə olunmuşdur. Azərbaycan dilində olduğu kimi sözün saitle və ya samitlə bitməsinə əsasən şəkilçilər iki formada yazılır. İkinci cümlədəki qüvvətləndirici şəkilçi müqayisəvi məna göstərməkdən ötrü istifadə olunub. Ümumiyyətlə “은/는 {in / nun}” köməkçi sonluğu fikri xüsusi şəkildə ifadə etmək və ya müqayisə etmək üçün istifadə olunur (6, s.89). Digər köməkçi hissəcik formasında istifadə olunan şəkilçilər aşağıdakı kimi müqayisə, xüsusi vurğulanma və təkliyi bildirməkdən ötrü istifadə oluna bilər. Ancaq tərcümə zamanı xüsusi məna daşımır.

민수가 야채는 먹었다 {Minsuqa yaçenun moqod`a} – Minsu (은) tərəvəz yeyir.

민수가 야채만 먹었다 {Minsuqa yaçeman moqod`a} – Minsu (은) yalnız tərəvəz yeyir.

민수가 야채도 먹었다 {Minsuqa yaçedo moqod`a} – Minsu (은) tərəvəz də yeyir.

Yuxarıdakı müqayisələrə nəzər yetirsək görə bilərik ki, birinci cümlədəki mübtədə rolunda çıxış edən Minsu sözü adlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş, tamamlıq rolunda çıxış edən “yaçə (tərəvəz) sözü təsirlik hal şəkilçisi deyil qüvvətləndirici ədat (kim, nə, hara sualına cavab verən isimlərlə işlənən bilən ədat) ilə birləşmişdir. İkinci və üçüncü cümlələrdə isə tamamlıq hal şəkilçisi qüvvətləndirici ədatlardan olan “만 {man} – təkcə” “도 {do} da, də” qüvvətləndirici ədatı ilə əvəz olunmuşdur. Bu fərqlə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Koreya dilində təsirlik hal şəkilçisini qüvvətləndirici ədatlar da əvəz edə bilər.

İndi isə Azərbaycan dilində ifadə olunan cümlələrin Koreya dilində tərcüməsinə nəzər yetirək:

Мən (kim ?) məktəbə getdim

나 은 학교에 갔다 {na haqqyoe qad`da }

Bütün tələbələr məktəbdə toplaşılar

모든 학생들 은 학교에 모였다 {modın haqsenqdıl hqgyoe moyod`da}

Qeyd olunan işarənin əvəzinə Koreya dilində adlıq hal şəkilçisi qeyd edilsə də Azərbaycan dilində adlıq hal şəkilçisi olmadığına görə həmin yer boş saxlanılaraq fərqi görmək mümkün olmuşdur. Yəni, Azərbaycan dilində xüsusi adlıq halda işlənən söz cümlədə mübtədə rolunda çıxış etməklə bərabər həmin sözün hansı şəxsə işlənməsindən asılı olaraq mübtədə ilə xəbərin uzlaşmasına zəmin yaradır.

Koreya və Azərbaycan dillərində adlıq halın digər fərqli cəhəti isə Azərbaycan dilində sifət, say, məsdər və feili sifətlərin də adlıq halda işlənməklə cümlədə mübtədə rolunda çıxış edə bilmə xüsusiyyətinə malik olmasıdır

1. Pis dost qədri bilməz

나쁜 - 은 친구들의 의미를 모른다 {nabbın çinqudire uimirıl morında }

2. Çox oxuyan çox bilər

공부를 많이 한- 은 많은 것을 안다 {qonqburıl mani han manın qosıl anda}

Yuxarıda qeyd edilən nümunələrdə Koreya dilindəki ifadə olan yaman - 나쁜 {nabbın} sifət, çox oxuyan - 공부를 많이 하는 { qonburıl mani hanın } isə budaq cümlədir. Azərbaycan dilində hər iki ifadə substantivləşərək adlıq halda işlənməmişdir.

Koreya dilindəki adlıq hal şəkilçisi məna etibarı ilə qüvvətləndirici şəkilçi rolunda oynayan “은/는 {in / nun}” şəkilçisi ilə ekvivalent ola bilər. Burada tək fərqləndirici faktor cüzi də olsa istifadə məqamıdır. Əşyanın əlamətini bildirən nitq hissəsi olan sifət cümlədə, əsasən, təyin rolunda çıxış edir. ‘Koreya dilinin qrammatikasında yalnız təyin kimi çıxış edən sifət Azərbaycan dilinin qrammatikasında təyin vəzifəsindən başqa həm də mübtədə, tamamlıq, xəbər və zərflik vəzifələrində də işlənir’ (3, s. 54).

Bacım təzə maşın aldı

언니는 새 (təyin) 차를 샀다 {onninin se çarıl sad`a}

Fel əşyanın hərəkətini bildiren nitq hissəsi olmaqla cümlədə əsasə xəbər vəzifəsində işlənir

Eyni zamanda Koreya dilində sadə cümlələrin tərkibində hal şəkilçilərinin təkrarən istifadə olunduğu hallar da olur. Xüsusilə də bu şəkilçilər arasında adlıq və təsirlik hal şəkilçisi eyni cümlə tərkibində təkrarən istifadə oluna bilər. Koreya dilində bəzi hal şəkilçiləri ixtisar da oluna bilər (Kvon Ce İl 1996, Korean Cae-Making Postpositional particle, s,76)

우리 아이가 키가 크다 {uri aiqa kiqa kida} – Uşağın boyu hündürdür.

한국어가 쓰기가 어렵다 {hanquqoqa s`iqiqa oryobda} – Koreya dilində yazı yazma çətindir

Yuxarıdakı iki cümləni müqayisəli təhlilindən göründüyü kimi Azərbaycan dilində adlıq hal şəkilçisi olmadığı halda, Koreya dilində adlıq hal şəkilçisi, hətta bu şəkilçinin hörmətli forması olan 께서 {q`eso}, 께옵서{q`obso}da mövcuddur. Əvvəlki nümunələrdə qeyd edildiyi kimi xüsusi məna ifadə etməsə də Koreya dilində kim, nə, hara suallarına cavab verən sözlərə mütləq hal şəkilçiləri artırılmalıdır. Hər iki dildəki hal şəkilçisi sintaktik funksiya yerinə yetirir və isim cümlədə mübtədə rolunda çıxış edir (8, s.29). Eyni zamanda, Koreya dilində köməkçi sonluqlar da adlıq hal şəkilçisini əvəz edə bilər və bu halda xüsusi vurğulama, müqayisə mənasını bildirir. Bu da dili leksik səviyyədə zənginləşdirir. Ancaq Azərbaycan dilində belə hala təsadüf olunmur.

Koreya dilində hal şəkilçilərindən əlavə sözlərin də şəkilçilərlə asosiyasının rolu bölükdür. Koreya dilində bəzən sözdə hal şəkilçiləri işlənməyə də bilər. Azərbaycan dilində bu hadisə qeyri-müəyyən hallara uyğundur. Koreya dilində qeyri-müəyyən yiyəlik hal şəkilçisini bəzən yiyəlik hal adı altında deyil, adlıq hal adı altında istifadə edirlər.

영어 수업이 재미있다 {yonqo suobi cemiid`a} - İngilis dili dərsi maraqlıdır.

오빠가 키가 크다 {ob`aqa kiqa kida} - Qardaşımın boyu hündürdür.

Koreya dilində “qardaşımın boyu “ söz birləşməsi 오/가 { i/qa } adlıq hal şəkilçisi ifadə olunur Azərbaycan dilində isə yiyəlik hal şəkilçisini özü istifadə olunur. Koreya dilində əsasən yiyəlik hal şəkilçisi əsas nitq hissələrinə (say, əvəzlilik, isim) qoşulur. Beləki, Koreya dilində yiyəlik hal şəkilçisi bəzən ixtisar oluna bəzən isə adlıq hal şəkilçisi altında verilə bilər. Koreya dilinin morfoloji formasına görə demək olar ki, “의 {e}” şəkilçisi bir sözün başqa sözə mənsubluğunu, istiqamətini bildirə bilər. Eyni zamanda da yiyəlik halda da istifadə oluna bilər. Azərbaycan dilində yiyəlik halda gələn söz özündən sonra gələn söz ilə əlaqəyə girərək üçüncü növ ismi birləşməsinə əmələ gətirir. Sintaksisin tədqiqat hədəfi üçüncü növ təyini söz birləşməsidir. Üçüncü növ söz birləşməsinin birinci tərəfi söz-forma kimi müəyyən edilir. Morfologiyada üçüncü növ ismi birləşmə deyil, onun birinci tərəfi tədqiq olunan hissədir (1, s.153). Yəni, bu fikirlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, üçüncü növ ismi birləşmənin tərəfləri müstəqil söz kimi öyrənilir. Yiyəlik halda olan sözlər mənsubiyyət kateqoriyasının birinci tərəfi kimi işlənir sahiblik əlamətini vurğulayır. Bu halın əlaqəyə girdiyi ikinci tərəf fellərlə işlənmir. Buna baxmayaraq Azərbaycan dilində yiyəlik hal felin təsriflənən formaları ilə əlaqəyə girmədiyi halda, felin təsriflənməyən formaları ilə əlaqəyə girə bilər. Koreya dilində isə yiyəlik hal aşağıdakı anlamlarında istifadə oluna bilər.

Yiyəlik hal: 언니의 친구 {onnie çinqu} - bacımın dostu

Əlaqə: 나의 선생님 {nae sonsenqnim}- Mənim müəlliməm

Məqsəd, hədəf: 조사의 대사 {cosae desa} – sorğunun hədəfi

Mübtədə rolunda: 나의 결정 {nae qyolconq} Mənim qərarım

Mənsubiyyət: 우리 그룹의 대표가 되었다 {uri qurube deopyoqa dveod`da} – bizim qrupun təmsilçisi oldu

Yuxarıdakı nümunələrdə verildi kimi müxtəli məqsədlərə əsasən dəyişə bilər. Koreya dilində də yiyəlik hal mənsubluq bildirir və müəyyən, qeyri-müəyyən yiyəlik hal formasında işlənə bilər. Azərbaycan dilində ən vacib amil Koreya dilindən fərqli olaraq yiyəlik halda işlənən sözün özündən

sonra hökmən mənsubiyyət şəkilçili söz tələb etməsi olsa da, Koreya dilində isə bir çox hallarda mənsubiyyət şəkilçisi adlıq halda istifadə olunan $이 / 가$ { *i/qa* } şəkilçisi ilə bərgə istifadə olunur.

눈-의 빛 $빚빚빚빚$ 이다 {*nune biçi b`anc`aqb`anc`aqida*} gözlərinin işıltısı par-par parıldayırdı.

음식 – 의 양이 많아서 많이 남아 있다 {*ımçiqe yanqi manaso mani nama id`da*} – yeməyin miqdarı çox olduğuna görə artıq qaldı.

Yuxarıdakı nümunələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki yiyəlik hal şəkilçili söz Azərbaycan dilində yiyəlik hal şəkilçili söz özündən sonra mənsubiyyət hal tələb edir və həmin söz ilə birlikdə bir cümlə üzvu vəzifəsində və ya ayrılıqda xəbər vəzifəsində işlənir. Ancaq Koreya dilində yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş söz cümlə tərkibində yalnız təyin vəzifəsində işlənir (9, s.78).

Koreya dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi qeyri-müəyyən yiyəlik hal adlıq hala uyğun gəlir. Belə ki, qeyri-müəyyənlik bildirən isim ikinci növ ismi birləşmənin birinci tərəfində işlənir və adlıq hala bənzəsə də qeyri müəyyən yiyəlik halı bildirir.

방 창문이 열려 있다 {*banq çanqmun i yollyo id`da*} – otaq pəncərəsi açıqdır

집 문이 까맣다 {*cib muni qamata*} – ev qapısı qara rəngdədir.

Qeyri-müəyyən yiyəlik halla adlıq hal arasındakı aşağıdakı fərqlər vardır:

1. Azərbaycan dilində adlıq hal müstəqil işləndiyi halda, qeyri-müəyyən yiyəlik hal hökmən özündən sonra mənsubiyyət şəkilçisi tələb edir

2. Koreya dilində qeyri-müəyyən yiyəlik hal özündən sonra adlıq hal şəkilçisi tələb edir.

Lakin hər iki dildə olan qeyri-müəyyən yiyəlik haldakı sözü asanlıqla müəyyən hala salmaq olar.

3. Azərbaycan dilində bu cür mürəkkəb sözlərdə isim+isim quruluşuna daha çox təsadüf olunur

낮(의) 빛 {*nae bid*}

4. Lakin Azərbaycan dilində cümlədə ikinci dərəcəli üzvlər iştirak etdiyi halda yiyəlik halın ixtisarı mümkündür.

저는 아제르바이잔 언어 대학교 한국어학과에서 공부한다 {*conun acerbaican ono dehaqqyo hanquqohaqqvaeso qonqbuhand*}

Mən Azərbaycan Dillər Universiteti Koreya tərcümə fakültəsində təhsil alıram

Nəticə

Beləliklə, biz Koreya və Azərbaycan dilində olan hal şəkilçilərini həm nəzəri cəhətdən həm də müqayisələr əsasında təhlil etdik. Nümunələr əsasında hal şəkilçiləri arasında fərqli və oxşar cəhətlər il tanış olduq. Bu təhlillər əsasında alınana nəticələr aşağıdakı kimidir.

1. Azərbaycan və Koreya dilində olan hal şəkilçiləri həm eyni həm müxtəlif mənaları ifadə edə bilər

2. Azərbaycan dilində yer bildirən hal şəkilçisi bir cümlə daxilində əksər hallarda bir formada ifadə olunsa da, Koreya dilində həmin şəkilçi bir neçə dəfə müxtəlif mənalarda istifadə oluna bilər.

3. Hər iki dildə bəzi hal şəkilçiləri ixtisar olunaraq istifadə oluna bilər.

4. Azərbaycan dilində hal şəkilçisi həm canlı həm cansız məhfuma aid olduğu təqdirdə Koreya dilindəki bəzi hal şəkilçilər canlı və ya cansız məhfumlara əsasən qruplara bölünür.

5. Koreya dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq həm adlıq hal şəkilçisi mövcuddur eyni zamanda onu əvəz edən qüvvətləndirici ədat da mövcuddur

Ədəbiyyat

1. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, Elm, 1997, 190 s.
2. Xəlilov B. Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı: Elm, 2016, 187s.
3. Zeynalov S. Azərbaycan Dili morfoloqiyasının tədqiqi tarixi. Bakı, Təhsil, 2018
4. Jo İl Yeom “Gapless Adnominal clauses in Korean and their interpretations <http://www.hawaii.edu/korean/archive/lit/KoSukJoo.diss.pdf>
5. A Proposal of Korean Conjunction System and its Application to Morphological Analysis Seon Yang, Paclit-1996

6. Modality in the Korean suffix-keyss, Myung -Chul Koo, Language Research 46, 2010,
7. Kvon Ce İl Korean Case-Making Postpositional particle. 1996
8. Acquiring Rules Reducing Morphological Ambiguity from POS Tagged Corpus in Korean Jae-Hoon Kim, Byung-Gyu Jang H-C. 1997
9. The Early Acquisition of Korean Morphology: A Case Study, Sue Young Kim, Doctoral dissertation University of Kansas, 1993, s-14
10. O' Grady.W. (1993)Functional categories and maturation: Data from Korean. Harvard Studies in Korean Linguistics V, p.111
11. Lee H.S (1993) Cognitive constraints on expressing newly perceived information,with re-ference toepistemic modal suffixes in Korean, Cognitive Linguistics, 4, 135-167
12. Kim Y. (1995b) Verb lexicalization patterns in Korean – with a focus on motion conflation in verb constructions. Paper presented at the Sixth Annual Japanese/Korean Linguistics Conference, The University of Hawaii at Manoa

İnternet resursları

1. https://www.korean.go.kr/front/onlineQna/onlineQnaView.do?mn_id=216&qna_seq=137106
2. http://www.riss.kr/search/download/FullTextDownload.do?control_no=677377237a8fe67affe0bd3ef48d419&p_mat_type=be54d9b8bc7cdb09&p_submat_type=f1a8c7a1de0e08b8&fulltext_kind=a8cb3aaead67ab5b&t_gubun=undefined&DDODFlag=&redirectURL=%2Fsearch%2Fdownload%2FFullTextDownload.do&loginFlag=1&url_type=&query=%EA%B2%A9%ED%91%9C%EC%A7%80+%EB%8C%80%EC%A1%B0&content_page=&mingan_org_storage=

Rəyçi: prof. A.Məmmədov

Göndərib: 02.01.2022

Qəbul edilib: 30.01.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/91-97>

Fidan Knyaz qızı Babayeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
assistent-müəllim
babayevafidan2013@gmail.com

İSTEHLAK BAZARI VƏ ONUN TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Bazar şəraitinə keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün bütövlükdə ictimai iqtisadi yüksəliş göstəricilərini məhdudlaşdıran, ticarət əlaqələrinin möhkəmlənməsini əngəlləməyə başlayan istehlak əmtəə və xidmətləri bazarının kifayət qədər kompleksli şəkildə inkişafa nail olmamış sistem xarakterikdir. Belə ki, məhz istehlak əmtəə və xidmətləri bazarı – milli iqtisadi sistemin sosial-iqtisadi əsasıdır və buna əsasən bildirmək olar ki, kommersiya fəaliyyətinin bünövrəsi bu sferada formalaşır. İstehlak bazarının öyrənilməsi istənilən iqtisadi qurumdan, həm bilavasitə əmtəə iehsalçılarından, ticarət vasitəçilərindən, çeviklik, obyektiv bazar şərtlərinə uyğunlaşmaq imkanları və qabiliyyəti, eyni zamanda, müxtəlif kompleksli tədqiqat metodlarının tətbiqi vasitəsilə onlara məqsədli şəkildə təsir mexanizmlərinin axtarışını tələb edir.

Açar sözlər: İstehlak bazarı, pul, maliyyə, kreditləşmə, fiskal siyasət, demoqrafik vəziyyət, kommersiya

Fidan Knyaz Babayeva

Consumer market and problems of its regulation

Summary

The transition to a market economy is characterized by an underdeveloped system of consumer goods and services, which limits the indicators of socio-economic growth as a whole and begins to hinder the strengthening of trade relations. Thus, the market of consumer goods and services is the socio-economic basis of the national economic system, and based on this, it can be said that the foundation of commercial activity is formed in this area. The study of the consumer market requires any economic entity, as well as direct producers of goods, trade intermediaries, agility, ability to adapt to objective market conditions, as well as the search for mechanisms to influence them through the application of various complex research methods.

Key words: Consumer market, money, finance, lending, fiscal policy, demographic situation, commercial

Giriş

İqtisadi təcrübəyə əsasən, müasir istehlak əmtəə və xidmətləri bazarı maliyyə sisteminin dayanıqlı şəkildə möhkəmlənməsinə və istehsalçı fəaliyyətinin yüksəldilməsinə müsbət şəkildə təsir göstərir. Bu həm istehsal prosesləri, həm də xeyli dərəcədə istehlak xarakterli və məzmunlu tələbatı ödəyir. Kommersiya firmaları və şirkətləri yeni innovasiya texnologiyalarının aktiv şəkildə tətbiqi və tədavül sferası xərclərinin aşağı salınması vasitəsilə daha çox keyfiyyətli istehlak malları və əmtəələri istehsal edə bilirlər. İstehlak bazarının tədqiqinin çətinliyi həm də ondan ibarət olur ki, son dövrlər bazarın ümumi anlayışının formalaşmasına dair diskussiyalar dərinləşməkdədir. Belə ki, N.B.Baqrovanın fikrinə görə, bazar iqtisadiyyatı münasibətlər sistemi kimi aktiv şəkildə çıxış edir, məhsulların, kapitalların, işçi heyətin və s. alqı-satqı prosesləri mexanizmləri ilə istehsal və istehlak sferalarının qarşılıqlı əlaqələrini təmin etməlidir. Bazar, bundan başqa, yüksək məhsuldarlıqla effektiv əməyə iqtisadi məcburiyyət kimi, təşəbbüskarlığın həvəsləndirilməsi, eyni zamanda elm və texniki sferalarda yeniliklərə cəhd göstərilməsi kompleksi və sistemi kimi çıxış etməlidir.

Əsas hissə

Tənzimləmə dedikdə, mövcud sosial və iqtisadi struktur, ictimai formalar nəzərə alınaraq bütöv siyasi və ictimai sistemin təkrar istehsalına dəstək verən mexanizmlərin əlaqələndirilməsi nəzərdə tutulur. Tənzimləmə nəzəriyyəsi klassik ideyalardan imtina edir, çünki bu ideyalara görə optimal təşkilatlanma həmişə sabit iqtisadi inkişafa zəmanət verməli və hesab edilməkdədir ki, iqtisadi strukturların requlyasiya üsulları vaxta və məkana görə fərqlənə bilərlər. Tənzimləmə nəzəriyyəsi müəlliflərinin qiymətləndirmələrinə əsasən kəskinləşən beynəlxalq rəqabət yüksək texnologiyaların yayılmasına, makroiqtisadiyyatla bağlı artan qeyri-müəyyənlik trendlərinə daha böyük həcmdə reaksiya verməyə dövlət menecmentinin və bazar mexanizmlərinin effektiv əlaqələndirilməsinin təşkilati formalarını inkişaf etdirən sistemlər malik olurlar. Tənzimlənmə və bazar mexanizmlərinin inteqrasiya səmərəliliyi isə xeyli səviyyədə ayrı-ayrı sistemlərin və ölkələrin bazarlarının inkişafı sahəsində və mühitində yeni informasiya tutumlu iqtisadiyyatla müəyyən edilməlidir. Bazar şəraitinə keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün bütövlükdə ictimai-iqtisadi yüksəliş göstəricilərini məhdudlaşdıran, ticarət əlaqələrinin möhkəmlənməsini əngəlləməyə başlayan istehlak əmtəə və xidmətləri bazarının kifayət qədər kompleksli şəkildə inkişafa nail olmamış sistem xarakterikdir. Belə ki, məhz istehlak əmtəə və xidmətləri bazarı – milli iqtisadi sistemin sosial-iqtisadi əsasıdır və buna əsasən bildirmək olar ki, kommertiya fəaliyyətinin bünövrəsi bu sferada formalaşır.(1) İstehlak bazarının öyrənilməsi istənilən iqtisadi qurumdan, həm bilavasitə əmtəə ihsalçılarından, ticarət vasitəçilərindən, çeviklik, obyektiv bazar şərtlərinə uyğunlaşmaq imkanları və qabiliyyəti, eyni zamanda, müxtəlif kompleksli tədqiqat metodlarının tətbiqi vasitəsilə onlara məqsədli şəkildə təsir mexanizmlərinin axtarışını tələb edir. İqtisadi ədəbiyyata əsasən, istehlak əmtəələri bazarı əsas bazar amillərinə – tələb sferasına və təklifə bölünən kifayət qədər mürəkkəb iqtisadi sistemli kateqoriya kimi təqdim olunur. İstehlak məhsulları bazarının tədqiqatlarında adətən və əksər hallarda kompleksli və sistemli yanaşma prinsiplərindən istifadə edilir. Bununla da qeyd edə bilərik ki, istehlak bazarı mürəkkəb strukturlu iyerarxik sistem kimi sayıla bilər. Bütün bunlar, həmçinin onu deməyə əsas verir ki, istehlak əmtəələri bazarı, onu təşkil etməkdə olan sistemformalaşdırıcı element və kateqoriyalarla bir yerdə, dərin və elm tutumlu tədqiqatların aparılmasını zəruri edir. Həm iqtisadi nəzəriyyə üzrə ixtisaslaşmış klassikləri, həm də hazırda fəaliyyət göstərən müasir alimlər tərəfindən istehlak malları və xidmətləri bazarını təkcə iqtisadi araşdırma kateqoriyası kimi deyil, həm də hüquqi tədqiqat subyekti kimi qəbul etmək və tədqiq etmək lazımdır. Bu müddəə onun əsasında formalaşır ki, istehlak əmtəələri bazarı mal mübadiləsi meydanıdır və o həm istehsalçı, həm də istehlakçıların iqtisadi və hüquqi əlaqələrində geniş ifadə olunur. (2) Bununla yanaşı, istehlak bazarı təsərrüfatının və əmək sferasındakı bölgünün inkişaf etdirilməsi, alqı-satqı əməliyyat proseslərinin, bazar qiymətlərinin, həmçinin iqtisadi, eyni zamanda hüquqi əlaqələrin və digər proseslərinin sərbəst şəkildə yaradılması ilə bağlı olan dövrü və ardıcıl xarakter daşıyır. Klassik iqtisadi nəzəriyyəyə əsasən istehlak bazarı çərçivəsində tələb və təklifin qəbul edilmiş obyektiv iqtisadi qanunlara, dəyər və zamana qənaət qanunlarına və digərlərə. əsaslanır. Son zamanlar alimlər belə bir qənaət üzərində dayanmağa üstünlük verirlər ki, müasir istehlak malları bazarında həm iqtisadi, həm hüquqi istiqamətdə, hər şeydən öncə, tələb və təklifin balanslaşdırılmasına əsaslanmalıdır ki, bu isə həm məhsul istehsalçıların, həm də istehlakçı qruplarının xərclərinin ixtisarına və mümkün ola bilən itkilərinin azalmasına xeyli dərəcədə xidmət edə bilər. İstehlak əmtəə və xidmətləri bazarında tarazlaşdırılmış şəkildə formalaşan tələb və təklif, eyni zamanda, sahə və ərazi aspekt çərçivəsində istehsal prosesinin proporsional qaydada inkişafına səbəb olmalıdır. Bununla bərabər, istehlak məhsulları istehsalı və istehlakı prizmalarında bir çox bazar prosesləri tənzimlənməlidir.

İstehlak əmtəə və xidmətləri bazarının və ticarətin infrastrukturunu ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların və kommersiyalaşma prosesinin təsiri altında formalaşmışdır. Ticarətdəki investisiya aktivliyi ölkədə ən yüksək dərəcədə olanlardan biri olmuşdur. Bazar islahatları ərzində daxili ticarət köklü islahatlara məruz qalmış, əsasən istehlak bazarı ilə və digər kommersiya xidmətlərinin göstərilməsi sferasında məşğul olan biznes münasibətlərilə bağlı, eyni zamanda dövlət tənzimlənməsinin strateji və xüsusi tədbirləri istiqamətində öz fəaliyyətini reallaşdıran strukturların toplusu formalaşdıra bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırkı iqtisadi vəziyyətdə bazar iqtisadiyyatında

dövlətin ümumi iqtisadi proseslərdə, o cümlədən istehlak əmtəələri və xidmətləri bazarında iştirakının həcmi və strukturu məsələsi istehlak bazarının inkişafının əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsində sistemtərəfə amil şəklində çıxış edir və bu istiqamətdə qəbul edilmiş qərarların nə dərəcədə uğurlu olması bir çox hallarda istehlak bazarlarında həlledici olur. İstehlak bazarının idarə edilməsində dövlət siyasətinin ən mühüm məqamlarından biri məhz bir tərəfdən istehlakçıların maraqlarının qorunması baxımından, digər tərəfdən isə bazar iştirakçılarının qalan hissəsinin maraqlarının qorunması üçün şəraitin yaradılması kimi mürəkkəb prosesdə lazımı balansın tapılmasındadır. (3) Bu istiqamətdə dövlət siyasəti dəqiqlik, eyni zamanda çeviklik və operativlik tələb edir. Bununla yanaşı, istehlak bazarında yerli əmtəə və xidmətlərlə idxal edilmiş əmtəə və xidmətlərin optimal balansının müəyyən edilməsi də dövlət qurumlarının bilavasitə funksional öhdəliklərinə aid edilməlidir. İdxalın əvəz edilməsi siyasəti bu istiqamətdə dövlətin tətbiq edə biləcəyi mümkün tədbirlərdən biridir. İstehlak əmtəə və xidmətləri bazarının kompleksli tədqiqat üsulları aparıcı iqtisadi-riyazi üsulları özündə əks etdirməli, bununla yanaşı tədqiqatlar kəmiyyət göstəriciləri ilə bərabər həm də keyfiyyət göstəricilərini də əhatə etməlidir. Bura həm empirik tədqiqatlar, həm də anketlər, testlər, sorğular, seqmentləşmə, tipoloji qruplaşdırma və digər kompleksli metodlar aid edilməlidir. Bunların hamısının istehlak bazarının mürəkkəb və sistemliliyini nəzərə alaraq sistemli şəkildə həyata keçirilməsinin zəruriliyi də mütləq qeyd olunmalıdır. İstehlak əmtəə və xidmətləri bazarının proqnozlaşdırılması elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış, sistemli təhlili özündə cəmləndirmiş və sözsüz ki, kompleksli şəkildə həyata keçirilməlidir. İstehlak bazarında aparılan tədqiqatlarda bu amil mütləq nəzərə alınmalıdır. Müvafiq təcrübəyə əsasən, iqtisadi qurumlar arasında hər hansı biznes sistemi üçün spesifik olan münaqişə mümkün ola bilər. Onlar təsərrüfat resurslarının məşğulluğunun mühüm hissəsidir. Həmin resursların hər bir sistemdə məhdudluğu və nadirliyi təsərrüfatçılıq qurumlarının onları əldə etmək məqsədi ilə çalışmağa məcbur edir. Bununla belə, əmələ gələn mübarizə növləri müxtəlif iqtisadi proseslər üçün müxtəlifdir. Bazar iqtisadiyyatı sistemində münaqişənin prinsipə müasir sayıla biləcək növü – rəqabət sistemi xarakterik ola bilər. Burada konflikt məkanı kimi bazar qəbul olunur. Rəqabət mühitinin istehsal sferasındakı proseslərdə ticarət firmaları arasında, texnoloji və innovativ proseslər tətbiq edilən sferalarda, əmtəələrin və xidmət sferasına aid edilə biləcək seqmentlərdə satış prosesində məqsədli bazarlarda iqtisadi cəhətdən fayda götürmək məqsədini özündə cəmləşdirməkdədir. Firmalarla bərabər dövlət də öz növbəsində bilavasitə bazar rəqabətində mövcud ola bilər, ancaq dövlət idarəetmə orqanlarının iştirakı ilə yox, bazar subyekti şəkilində, yəni əmtəə və xidmətlərin alıcısı və ya satıcısı kimi iştirakı mümkün hesab olunur. Bütövlükdə qeyd etmək lazımdır ki, rəqabət əmtəə və xidmətlərin istehlakçıları üçün istehsalçıların mübarizə aparması bazarlarda müşahidə olunur. (4) Müasir iqtisadiyyata izibati idarəetmə sistemindən irs qalmış ciddi inhisarlaşma dərəcəsi bazar rəqabətini azaltmaqda davam edir. Bu, inhisar subyektlərinin qeyri-effektivliyi ilə bağlıdır. Çünki effektivlik göstəriciləri son hədd xərclərindən artıq formalaşdırılır, istehlakçı qrupları isə onları son hədd xərclərindən xeyli artıq, inhisarçı qiymətindən isə xeyli aşağı qiymətləndirərək almaqdan imtina etməyə məcbur vəziyyətdə qalırlar. Yaranmış şəraitdə səmərəli biznes fəaliyyətinin rəqabətinin mühüm dinamika amili məqsədyönlü antiinhisar tədbirlərinin aparılması hesab olunmalıdır. Sistemli antiinhisar siyasəti sərhədlərində iki əsas istiqaməti səciyyələndirmək olar: deininhisarçılıq və sahibkarlıq inhisarlarının siyasətinin tənzimlənməsi. Demonopolizasiya fəaliyyəti bazar inhisarçılığı dərəcəsinin endirilməsinə istiqamətləndirilməlidir. Onun müasir iqtisadi çərçivələrdə səmərəli qaydada həyata keçirilməsi aşağıdakıları nəzərdə tutmalıdır: əvvəla inhisarlaşma səviyyəsinin əhəmiyyətli artırılmasına və rəqabətin məhdudlaşdırılmasına doğru birləşmələrə və digər qurumlararası müqavilələrə məhdudiyyətlər sisteminin formalaşdırılması, ikincisi, yaradılmış sahibkarlıq inhisarlarının təmərküzləşməsinin profilaktikası, üçüncü, inhisar sahələrində rəqabətə köməklik edilməsi. (5) Təbii inhisarlar rəqabət aparan firmalarla müqayisədə miqyasın səmərəsi böyük olanda bir firma bütün məqsədli bazarları təchiz etdikdə və məhsul vahidlərinə çəkilən xərclər daha az olduqda təbii inhisarlar güclənir. Rəqabətin mövcud olmaması təbii inhisarların siyasətinin tənzimlənməsində bazar mexanizmlərinin tətbiqini səmərəsiz edir. Buna görə dövlət tənzimlənməsi bu kontekstdə əsas əlaqələndirmə forması

sayıla bilər. Bu faktiki olaraq planlı iqtisadiyyatda tənzimlənmə prinsipləri üzərində qurulmuşdur - dövlət idarəetmə orqanları qiymət siyasətini və tarifləri, habelə təklif olunan əmtəə və xidmətlərin həcmi və çeşidini xarakterizə edə biləcək əsas parametrləri müəyyən etməkdədirlər. Digər prinsiplərə gəldikdə bunlar rəqabət bazarlarında fəaliyyətdə olan inhisarların tənzimlənməsinin əsasında durmalıdır. Məsələn, oliqopolist sistemli sahələrdə belə mənzərə müşahidə olunur. Burada dövlət idarəetməsini dəyişməməyə, rəqabət tutumlu bazar mexanizminin müdafiəsinə ciddi çağırışlar mövcuddur və bu trendlər intensivləşməkdədir. Ümumiyyətlə milli iqtisadi sistemlərdə rəqabət artan zaman dövlət qurumları bir qrup mürəkkəb bazar tənzimləmə mexanizmlərini təkmilləşdirməlidirlər. Bu onunla izah olunur ki, rəqabət mühiti güclənərək tənzimləmə mexanizmləri liberallaşmalı, işgüzar fəaliyyətin stimullaşdırılmasına dair tədbirlər intensivləşməlidir. Ticarət – hər bir ölkə iqtisadiyyatının mühüm tərkib hissəsidir. Qədim dövrlərdən ticarət yolları ölkə və şəhərləri birləşdirmiş, müxtəlif xalqların mədəniyyət, elm və mütərəqqi ideyalarını yaxınlaşdırmışdır. (6) Məhz ticarət sahəsinin şirkətləri xidmətlər infrastrukturunun inkişafını təmin edir, onun sonrakı inkişafı üçün əlverişli şərtlərin yaradılmasına əhəmiyyətli töhfə verir. Ticarət – həm onda məşğul olan insanların sayı, həm də fəaliyyət həcmi və ümumi iqtisadi potensialda sərmayə baxımından hər bir ölkə iqtisadiyyatının iri sahələrindən biridir. Dünya ticarət bazarının formalaşması üçün şərait nəqliyyatın texniki və elmi tərəqqisini təmin etdi, bununla da ticarət münasibətlərinə uyğun olaraq dünyanı vahid iqtisadi məkana çevirdilər. Ticarət – resursların istehsalçısı, əmtəə, istehlakçı-alıcı arasında zəncivari əlaqədir ki, “pul-əmtəəpul” transformasiya istehsal zəncirini təmin edir. İstehsalçı öz məhsulunu heç də həmişə son istehlakçıya çatdırmaqda həm fiziki, həm də iqtisadi imkana malik olmur. Eyni zamanda istehsalçılar sonrakı istehsal məqsədilə resursların istehlakçısına çevrilirlər, buna görə elə özləri alıcı olurlar və resurs - əmtəəni təkcə istehsalçıdan deyil, əksər hallarda ticarət topdansatış şəbəkəsi vasitəsilə əldə edirlər. Ticarət istehsalın inkişafına mühüm təsir göstərir, belə ki, ölkənin iqtisadi və siyasi vəziyyətində hər hansı dəyişikliklərə daha səmərəli reaksiya göstərir. İqtisadiyyatın bir sahəsi olmaqla son istehlakçıya daha çox yaxınlıq sayəsində ticarət bir tərəfdən buraxılan məhsulun həcmi və çeşidi sahəsində istehsal prosesini tənzimləyir, digər tərəfdən istehlakçı arzu və imkanlarının strukturunu, həmçinin əhalinin yaşayış səviyyəsinin dinamikasını təhlil etməyə imkan verir. (7) Xüsusilə, əmtəənin qiymətini ölkədə iqtisadi inkişaf və inflyasiya proseslərinin dinamikası əsasında mühakimə etmək olar. Bundan əlavə, ticarət - əhalinin yüksək məşğulluq səviyyəsinin bir sahəsidir və çətin keçid dövründə istehsalın tənəzzülü və bir sıra şirkət və təşkilatların kütləvi bağlanması ilə əlaqədar işsiz qalmış əməkqabiliyyətli əhalinin böyük hissəsini işçi yerləri ilə təmin etmişdir. Bundan əlavə, təxminən yarım milyon fərdi sahibkarlar ticarətə cəlb olunmuşlar. Beləliklə, ticarət dövriyyəsi forması kimi ticarətin mahiyyətinin təhlili bazar iqtisadiyyatı sistemində onun yerini müəyyən etməyə imkan verir. Belə ki, ticarət istehsalı şəraitində istehsal və şəxsi istehlak arasında birbaşa əlaqə əmtəə-pul mübadiləsi və bazar vasitəsilə həyata keçirilir, ticarət isə istehsal prosesində əlaqələndirici bənd rolunu oynayır. Ticarət sahəsinin öz daxilində də inteqrasiyaya yönəlmiş güclü motivlər formalaşmışdır. Onların arasında həlledicisi rəqabətin güclənməsidir. Ölkənin istehlak bazarında inteqrasiya proseslərinin müasir inkişaf tendensiyalarının analizi onu göstərir ki, bu hərəkət tamamilə ənənəvi sxem üzrə baş verir – sadə tək-sənaye birliklərindən mürəkkəb kross-sənayeyə kimi iqtisadi münasibətlər sisteminin həm şaquli, həm də üfüqi realizəsi ilə. İnteqrasiya olunmuş ticarət proseslərinin xüsusiyyəti subsektoral ticarətin diktə etdiyi böyük keyfiyyət müxtəlifliyidir. (8) Ticarətdə inteqrasiya prosesləri ticarət təşkilatları zənciri, ticarət strukturlarının kooperativ birlikləri, könüllü topdan-pərakəndə zəncir kimi birlik növlərinin yaranması fonunda baş verir. Zəncivari ticarət şəbəkəsi prinsipal planda könüllü birlik növü kimi ticarətin həm topdan, həm də pərakəndə əlaqələrində formalaşa bilər. Lakin daha çox xarakterik struktur baxımından onlar pərakəndə əlaqə üçün olmalıdırlar. Bu birliyin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, nəhəng ticarət şirkəti öz şirkətlərinin zəncivari şəbəkəsini yaradır və ya kiçik və orta ticarət strukturları ilə müqavilə bağlayır ki, onun əsasında sonuncular filial kimi baş şirkətin ticarət markası altında konkret ticarət bazarında müəyyən ticarət növlərinin realizəsinə hüquq qazanır (françayzing sistemi). Ticarətdə kommersiya fəaliyyəti ümumi qəbul olunmuş iş etikası qaydalarına əsaslanma-

lıdır. Uğurlu tacir öz biznesinə inanır, ona yaradıcı şəkildə, hətta məhəbbətlə yanaşır. Sahibkar bazar rəqabətinin zəruriliyini qəbul etməklə (söhbət sağlam rəqabətdən gedir, qadağan olunmuş və ya şübhəli metodlardan yox) əməkdaşlığın qeyd-şərtsiz zəruriliyini dərk edir. Kommersant ticarət sahəsində özünə inanmalı, digərlərinin fikrini nəzərə almalı, öz ticarət təşkilatının səriştə və peşəkarlığına hörmət etməlidir. Hazırkı şəraitdə ticarət təşkilatı və şirkətinin kommersiya fəaliyyəti bütün ticarət şəriklərinin bərabərhüquqlu prinsipləri, müqavilə öhdəliklərində qəbul etdikləri çərçivədə razılığa gəlmiş tərəflərin ciddi maliyyə və maddi məsuliyyəti əsasında qurulur.(9) Dünyanın iqtisadi inkişafı ölkələrinin əksəriyyətində azad sahibkarlıq sistemi müstəqillik, azadlıq və bütün iqtisadi subyektlərin məsuliyyətinə əsaslanır. Bu durum ticarət şirkətlərinin kommersiya şöbələri qarşısında bir sıra mühüm vəzifələr qoyur. Onlar qarşılıqlı mənfəətli şərtlər əsasında mal dövriyyəsinə istehsalçıların hazır məhsulunu cəlb etməklə şəriklərlə, o cümlədən fərdi sahibkarlarla münasibətlər (müqavilə münasibətləri) yaratmalıdırlar. Bu, xarici malsatanlara da aiddir. Eyni zamanda malsaxlayanlarla müqavilə münasibətlərini genişləndirmək və dərinləşdirmək, malın çatdırılması ilə bağlı müqavilələrin fəaliyyət və effektivliyini artırmaq, üzərlərinə götürülmüş öhdəliklərin dəqiq yerinə yetirilməsi mənasında müqavilə disiplinəsini tam yaxşılaşdırmaq, müəyyən mal saxlayanlarla uzunmüddətli iqtisadi münasibətlərin inkişafını ciddi vurğulamaq lazımdır. Alıcı və satıcılar arasında mal mübadiləsi prosesində müəyyən iqtisadi əlaqələr yaranır ki, bu da biznes ortaqları arasında yaranan təşkilati, hüquqi, istisadi münasibətlər kompleksini təqdim edir. Rasional iqtisadi əlaqələr topdansatış ticarətin dinamik inkişafının və tələb-təklif balanslaşdırılmasının şərti sayılır. Topdansatış ticarətin inkişaf sferasında yeri olan müasir hadisələr ondan xəbər verir ki, topdansatış müəssisələrin konsentrasiyası daha intensiv şəkildə baş verir. Bu sahədə fəaliyyət böyük alışları yerinə yetirmək, malların anbarlaşdırılma və anbarların tikilmə xərclərini üzərinə götürmək, nəqliyyat vasitələri və texnikasının əldə edilməsi, yükləmə-boşaltma işlərinin həyata keçirilməsi zərurəti üçün böyük sərmayə qoyuluşunu tələb edir. (10)Yalnız kifayət qədər böyük müəssisələr belə sərmayə qoyuluşunu həyata keçirə və bununla yüksək rentabellik səviyyəsinə nail ola bilərlər. Buna görə güclü bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə, xüsusilə qida məhsullarının satışı sahəsində kiçik topdansatış müəssisələrinin aradan getməsi müşahidə olunur. Halbuki keçmişdə onların sayı xeyli çox idi. Bununla eyni zamanda nəhəng müəssisələrin sayının artımı baş verir. Bununla eyni zamanda böyük müəssisələrin sayının artması baş verir. Bundan əlavə, çoxlu müstəqil topdansatışçılar güclü alış birliklərinə daxil olaraq malsatanlarla danışıqlarda öz mövqelərini möhkəmləndirir və öz işlərinin aparılmasında mərkəzlərin müəyyən xidmətlərindən istifadə edirlər. İstehsalçıdan istehlakçıya malın hərəkəti prosesində sonuncu bənd pərakəndə ticarətdir. Pərakəndə ticarətdə material mənbələr istehlakçının mülkiyyətinə çevrilir. Pərakəndəsətış ticarəti satışı əhəlinin şəxsi istehlak mallarını, təşkilat, müəssisə və idarələrin kollektiv istehlak və ya iqtisadi ehtiyaclar üçün mallarını daxil edir. Mallar əsasən pərakəndə ticarət müəssisəsi və ictimai qidalanma müəssisəsi tərəfindən satılır. İstehlak mallarının satışı istehsal müəssisəsi, vasitəçi müəssisə, firma mağazaları, qablaşdırma məntəqələrin anbarlarından həyata keçirilir. Pərakəndəsətışin həcm və keyfiyyətini xarakterizə edən göstərici mal dövriyyəsidir. Pərakəndə mal dövriyyəsi – malların pul mənasında realizəsinin həcmidir. Bu məhsulun dövriyyə sferasından istehlak sferasına hərəkətinin sonuncu mərhələsini xarakterizə edir, ictimai məhsulun hissələrinin konkret mal növləri formasında istehlak dəyəri və qiymətinin ictimai qəbulunu ifadə edir, istehsal və istehlak, tələb və təklif, realizə və pul dövriyyəsi, mal şəbəkəsinin həcm və strukturu, maddi və əmək resursları arasında proporsiyaları əks etdirir. Pərakəndəsətış şəbəkəsinin daimi inkişafı və yenilənməsi, onun strukturunun təkmilləşməsi satış müəssisələrinin rasional yerləşməsinə tələb edir. Onlar bacardıqca əhaliyə yaxın ərazidə yerləşməli, yüksək kapital qoyulunun səmərəliliyini təmin etməlidirlər. İqtisadi kateqoriya kimi mal hərəkəti müəssisənin idarəçilik konsepsiyası kimi marketinqin yaranması ilə inkişaf etməyə başladı. Bununla əlaqədar olaraq mal hərəkətinin inkişaf mərhələləri marketinqin inkişafı ilə eyni zamanda baş verirdi.(11)

İstehlakçıların istehlakının birincidərəcəli əhəmiyyəti haqqında ilk dəfə J.Sey demişdir: “Əvvəllər güman edirdilər ki, ticarətin mahiyyəti mübadilədən ibarətdir, həqiqətən bu belədir ki, məhsul istehlakçı üçün əlçatan olmalıdır”. Bu konsepsiyanın yaranışı F.Kotlerin yaratdığı mal hərəkətinin yeni anlamı ilə şərtləndi: “Mal hərəkəti – materiallar və hazır məhsulların fiziki

yerləşdirilməsi üzərində planlaşdırma, icra və nəzarət fəaliyyətidir ki, istehlakçıların istehlakını razı salmaq və iqtisadi gəlir əldə etmək məqsədilə istehlakçıdan son istehlakçıya kimi ötürülməsidir.”

Marketing idarəçiliyi elmi istiqamət və təhsil disiplinidir. Marketing idarəçiliyinin predmetini bazarda müəssisənin vəziyyətinin idarəçiliyi üzrə marketing sisteminin fəaliyyəti təşkil edir. Daha dəqiq desək, marketing qərarlarının işlənmə və realizəsi, həmçinin marketing idarəçilik sisteminin formalaşması və fəaliyyətinin təmini üzrə marketing fəaliyyətidir. Sonrakı mərhələdə prinsipal məsələ budur ki, marketing əks-əlaqə ilə açıq idarəçilik sistemidir. Bu yanaşmadan menecmentdə geniş istifadə olunur. Sistemli yanaşma üçün aşağıdakı təyinatları təklif etmək olar. Marketing əks-əlaqələrlə idarəçiliyin açıq sistemin prinsipləri ilə müəssisənin bazar məqsədlərinə çatması üçün fəaliyyətdir ki, müəssisənin bazar məqsədlərinə çatmasına, istehlakçıya kompleks təsir nəticəsində tələblərin öyrənilməsi və razı salınması əsasında onun vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmişdir və marketing kompleksinin tələblər səviyyəsinin bərqərar edilməsi vasitəsilə müəssisənin tələbi göstərilir. Marketing fəaliyyəti marketing subyektini tərəfindən həyata keçirilir ki ki, o bazarın iştirakçısı, təklifi formalaşdırandır. Beləliklə, o marketing konsepsiyasını öyrənib marketing obyektinə istiqamətlənir. Marketing fəaliyyətinin icrası zamanı məqsədlərə çatmağa mane olan problemin daimi axtarışı ilə yanaşı bu problemlərin həllinin axtarışı da nəzərə alınmalıdır. Məsələn, mal siyasətində yeni malların yaranma imkanlarının ardıcıl, sistemli axtarışı zəruridir. Müəssisənin məqsədlərinə çatmaqda cari və mümkün problemlərin axtarışı müəssisə menecer və marketoloqlarının mühüm funksiyasıdır. Müasir zəruri informasiya müşahidə, sorğu və eksperiment nəticəsində əldə olunmuş informasiyaya əsaslanan monitoring nəticəsində daxil ola bilər.(12)

İstehlak əmtəə və xidmətləri bazarının kompleksli tədqiqat üsulları aparıcı iqtisadi-riyazi üsulları özündə əks etdirməli, bununla yanaşı tədqiqatlar kəmiyyət göstəriciləri ilə bərabər həm də keyfiyyət göstəricilərini də əhatə etməlidir. Bura həm empirik tədqiqatlar, həm də anketlər, testlər, sorğular, seqmentləşmə, tipoloji qruplaşdırma və digər kompleksli metodlar aid edilməlidir. Bunların hamısının istehlak bazarının mürəkkəb və sistemliliyini nəzərə alaraq sistemli şəkildə həyata keçirilməsinin zəruriliyi də mütləq qeyd olunmalıdır.(13) Kəmiyyət metodlarına gəldikdə iqtisadi-riyazi, ekonometrik üsulların tətbiqi ilə istehlak bazarının ümumi həcmi, strukturunun tədqiqi, rəqabət və risklərin idarə edilməsi, bazılaşdırma, infrastruktur və nəqliyyat, optimallaşdırma, proqnozlaşdırma, eyni zamanda proqnoz göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi problemləri, marketing kompleksinin təşkili, effektivlik, məhsuldarlıq kimi mühüm iqtisadi göstəriciləri nəzərdə tutmalıdır. Keyfiyyət göstəricilərinə gəldikdə, testlər, sorğular və anketlər müəssisə və digər bazar subyektlərinin müvafiq səlahiyyətli struktur bölmələri tərəfindən həyata keçirilir. Bu proseslər həyata keçirilməmiş onların məqsədi ali menecment tərəfindən müəyyən olunmalıdır və həmin struktur bölmələrə texniki tapşırıq şəklində təqdim edilməlidir. Seqmentləşmə iqtisadi subyektlərin hədəflərini, məqsədli bazarlarını müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulan marketing metodudur. Seqmentləşmə nəticəsində həmin qurumlar məqsədli bazarlarını, hədəflərini və “fokus qruplarını” müəyyən etmiş olurlar. Seqmentləşmə demoqrafik, istehlakçıların bazarlara çıxarılan təklifə münasibətə görə, demoqrafik, istehlakçıların maddi durumuna və digər aspektlərə əsasən iqtisadi qurumlar tərəfindən həyata keçirilir. Tipoloji qruplaşdırma istehlakçıların hər hansı bir obyektiv və subyektiv meyarlar əsasında qruplaşdırılmasına deyilir. Adətən tipoloji qruplaşdırma iri qurumlar tərəfindən tətbiq edilir.

Nəticə

Bazarlarda struktur təhlil həm tələbat sferasının, həm təklif sferasının, həm də onların qarşılıqlı əlaqələr sisteminin kompleksli təhlilini nəzərdə tutmalıdır. Tələbat sferasının struktur diaqnozunun işlənilməsi müəyyən olunmuş gəlir səviyyəli ev təsərrüfatlarının hər nəfərinə hesablanmış tələbat həcmi dinamikası, eyni zamanda müqayisəli şəkildə təhlilini özündə ehtiva etməlidir. Proqnozlaşdırmanın, ümumiyyətlə, əsas prioritet istiqamətlərinə gəldikdə bunlar sözsüz ki istehlak bazarında digər sahələrdə mövcud olan iqtisadi proqnozlaşdırma prosesi ilə önəmli dərəcədə oxşardır. Bununla yanaşı sözsüz ki, istehlak əmtəə və xidmətləri bazarında proqnozlaşdırma siyasətinin öz spesifik element və mexanizmləri tətbiq edilə bilər ki, bunlar da ilk növbədə istehlakçı qruplarının təklif sferasının bazara çıxardığı təklifə münasibətdə müxtəlif zamanlarda

irrasional reaksiyaları və bütövlükdə istehlakçı davranışı kateqoriyasının mürəkkəbliyi ilə izah oluna bilər. Bundan başqa, istehlak bazarının ümumiyyətlə mürəkkəb və sistemli kateqoriya olması, şübhəsiz ki, bu sahənin proqnozlaşdırılmasını xeyli dərəcədə mürəkkəbləşdirir və bu həmin prosesin kompleksli şəkildə aparılmasınının zəruriliyini artıraraq bunu diktə edir. Yuxarıda qeyd edilənlər əminliklə söyləməyə əsas verir ki, istehlak əmtəə və xidmətləri bazarının proqnozlaşdırılması elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış, sistemli təhlili özündə cəmləndirmiş və sözsüz ki, kompleksli şəkildə həyata keçirilməlidir. İstehlak bazarında aparılan tədqiqatlarda bu amil mütləq nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2004, 48 s.
2. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu. 1995-2007-ci illər.
3. Bayramov Ə.İ. İnhisarizm. Bakı: Elm, 2002.
4. Qafarov Ş.S. Müasir iqtisadi qloballaşma. Bakı, 2005.
5. Məmmədov T.C. Ticarətin təşkili və texnologiyası. Bakı: Elm, 2006, 628 s.
6. Feyzullabəyli İ. Ə. Real bazara doğru. Bakı: Azərneşr 1993, 173 s.
7. Elşad Məmmədov. İstehlak bazarının idarə edilməsi. Dərslik Bakı – 2019
8. Albekova N.P. və s. Qosudersvennaya ekonomičeskaya politika, opit perexoda k rınu, M.: Delo i servis, 1998, s. 268-269.
9. Avdaşeva S.B., Rozanova N.M. Teoriya orqanizasii otraslevıx rınkov. M. Maqistr, 1998, s. 39-46.
10. Afanasyev V.N. və s. Ekonometrika. M.: Finansı i statistika, 2006, s. 179-192.
11. Anurin V., Muromkina İ. Markentinqoviye issledovaniya potrebitelskoqo rınga. SPB, 2004, 67 s.
12. Abryutina M.S. Ekonomičeskiy M.S. Ekonomičeskiy analiz torqovoy deyatelnosti. M.: Delo i servis, 2000, 512 s.
13. Aaker D. Strateqičeskoye rınoçnoye upravleniye. SPB, Piter, 2007, 30-31 s.

Rəyçi: dos. R.Cəfərova

Göndərib: 03.01.2022

Qəbul edilib: 02.01.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/98-103>

Günel Xanlar qızı Yunusova
Azerbaijan University of Languages
senior teacher
yunusovagunel7gmail.com

ANTROPONİMİK LƏQƏBLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə ingilis dilində işlənən ləqəblərin -(nicknames) üslubi xüsusiyyətləri təhlil olunur. İngilis dilində geniş yayılmış ləqəblərdən bir çoxu bu dili tədqiq edən araşdırıcıların diqqət mərkəzindədir, çünki gündəlik məişətdə insanlar arasında ünsiyyət zamanı özünü göstərən ləqəblərin tədqiqi bunlardan istifadə edən insan qrupunun, cəmiyyətin həyat və məişətini, tarixini, adət və ənənələrini, insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin xüsusiyyətlərini və i.a. öyrənmək üçün də mühüm amil hesab edilir. Ləqəblər arasında ən geniş yayılmış iki qrupu müəyyənləşdirmək olar: a) insanlara aid edilən ləqəblər; b) coğrafi obyektlərə aid edilən ləqəblər.

Açar sözlər: *antroponimik ləqəblər, qrup ləqəblər, ləqəblərin emosional yükü, köməkçi adlardan olan ləqəblər, toponim ləqəblər*

Gunel Khanlar Yunusova

Stylistic features of anthroponymic nicknames

Summary

This article analyzes the stylistic features of nicknames used in English. Many of the common nicknames in English are the focus of researchers who study the language, because the study of nicknames that manifest themselves in everyday communication between people reveals the life and way of life of a group of people, society, history, customs and traditions, characteristics of human relations and so on. It is also considered an important factor for learning. Among the nicknames, the two most common groups can be identified: a) nicknames related to people; b) nicknames related to geographical objects.

Key words: *anthroponymic nicknames, group nicknames, emotional burden of nicknames, nicknames with auxiliary names, toponymic nicknames*

Antroponimlər kimi mühüm lüğət təbəqəsinin - insanların xüsusi adlarının tədqiqi ondan ibarətdir ki, onlar tək-cə filoloqları deyil, digər bilik sahələrinin alimlərini - tarixçiləri, etnoqrafları, psixoloqları, sosioloqları da elmi cəhətdən maraqlandırır. Bu, antroponimlərin öz mahiyyətinə görə ikili olması ilə izah olunur: onlar linqvistik və təbii ki, sosial planı birləşdirir (12, səh.65).

Xüsusi adlar təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərə daim reaksiya verir və mətnlərin xronotopları rolunu oynaya bilər. Xüsusi adların xüsusi mühafizəkarlığına görə, onlar dilin daha köhnə vəziyyətinə dair məlumatları qoruyaraq yaradıldıkları dövrdən linqvistik və ekstralingvistik məlumatları ehtiva edir. Bu, xüsusilə antroponimlərdə özünü büruzə verir (8, səh.98).

Xüsusi ad bir sözdür. Və söz kimi dil sisteminə daxil olur, dilin qanunauyğunluqları ilə formalaşır, nitqdə müəyyən qaydalara uyğun həyata keçirilir. O, insanın nitq fəaliyyətinin müxtəlif formalarında "yaşayır". Əslində, adlar və başlıqlar əsərin formasının tərkib elementi, yazıçı üslubunun tərkib hissəsi, obraz yaradan vasitələrdən biridir. Onlar açıq-aşkar semantik yük daşıya və gizli assosiativ fona malik ola bilər. Adlar və başlıqlar milli və yerli kolorit ötürə bilər, romanın, povestinin hərəkətinin aid olduğu tarixi dövrü əks etdirir, sosial xarakter daşıyır (9, səh.72).

Antroponimlər rəsmi və qeyri-rəsmi bölgüyə malikdir.

Rəsmi ad -rəsmi istifadədə qəbul edilmiş ad (və ya onun xüsusi forması) kimi başa düşülür.

Qeyri-rəsmi ad isə -rəsmi olaraq müəyyən edilməmiş, təsdiq edilməmiş xüsusi ad və ya qeyri-rəsmi formada olan ad deməkdir (10, səh. 192).

Ləqəb dedikdə, insanın xarici görünüşünə, xarakterinə, vərdişlərinə, müəyyən xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq başqaları tərəfindən ona verilən əlavə qeyri-rəsmi adı, həyat hadisələri, davranış və s., həmçinin dəyişdirilmiş şəxsi adlar və soyadlar, onimlərdən fərqlənən, əsasən emosional ifadəli və qeyri-rəsmi sferada fəaliyyət göstərən mehriban və istehzal adların rəbitəsi başa düşülür.

Ləqəblər ən qədim onomastik kateqoriya, digər növ şəxsi adların genetik mənbəyidir. Qədimdə hər hansı bir sözlə çağırılan insan ətrafındakılar tərəfindən onun şəxsi adı kimi qəbul edilirdi. Yəni şəxs adlarının tarixi mənbəyi müəyyən şəxslərə müraciət etmək üçün ləqəb kimi istifadə olunan ümumi isimlərdir (7, səh.94).

Antroponimlərin xüsusi qrupunun yaranmasına alimlərin baxışları fərqlidir, lakin "ləqəblər ləqəb sahibinin meliorativ və aşağılayıcı xüsusiyyətləri ilə yanaşı (bu, şəxsin çatışmazlıqları haqqında zarafat, istehza ilə ola bilər) ehtiva edən nominasiyaları əhatə edir. Tez-tez belə bir ad sahibinin istehzalı, oynaq, bəlkə də kinayəli, ironik xarakteristikası ləqəbin şərhinə daxil edilmiş zəruri komponentin əsaslandığı əlamətdir (1, səh.124).

Bədii nəsr üslubu emosional cəhətdən, məzmunca zəngin və ifadəli bədii diskurs yaratmaq üçün müəllifin istifadə etdiyi müxtəlif dil resurslarının öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Bu dil vasitələri arasında onomastik lüğət də əsas yer tutur. Müasir tədqiqatçıların fikrincə, "bədi adlar bədii əsərin şifahi palitrasında xüsusi yer tutur" (2, s. 104).

Ədəbi əsərdə xüsusi adlar mətnin onomastik məkanını təşkil edir. Xüsusi adlar bədii əsərin antroponimik, toponimik, zoonimik sahəsini əhatə edir. Bədii mətnlərdə adlarla müqayisədə ləqəblərin roluna maraqlı yanaşma təhlili M.M.Baxtin tərəfindən aparılmışdır. Baxtin hesab edir ki, "hər hansı bir xüsusi adın mahiyyəti (insan, şəhər, ölkə və s.) xeyir-dua və tərifdir. Addan fərqli olaraq, ləqəb sui-istifadəyə, dil həyatının lənət dirəyinə meyillidir. Əsl ləqəb birmənalı deyil, lakin onun mənasını ifşəedici element üstünlük təşkil edir" (3, səh. 134-165).

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, istər real nitq praktikasında, istərsə də ədəbi əsərlərdə ləqəblər həmişə və yalnız mənfi xarakter daşımır. Ləqəblər bəzən rəğbət, incəlik hissi, ləqəb verilmiş obyektə bağlılıq ifadə etmək üsuludur. M.M.Baxtin əbəs yerə ləqəblərin birmənalı olmadığını aydınlaşdırmır. Buna görə də ləqəblər danışan antroponimlər kimi emosional qiymətləndirmə funksiyasını yerinə yetirir. Soyadlardan fərqli olaraq, onlar həmişə ifadəlidirlər, çünki bədii mətnə, real nitq təcrübəsində olduğu kimi, bu və ya digər şəkildə xarakterikdirlər.

Bədii əsərin struktur-semantik təşkilinin elementi kimi ləqəblər müəllifin müəyyən personajlara münasibətini aktualaşdırdığı üçün onun bədii dünyasını dərk etməyə və qiymətləndirməyə imkan verən çoxşaxəli hadisədir.

Bədii ədəbiyyata mühüm töhfələr vermiş akademik V.V.Vinoqradov yazırdı: "Bədii ədəbiyyatda adların, soyadların, ləqəblərin seçilməsi məsələsi, onların müxtəlif janr və üslublarda struktur xüsusiyyətləri, nümunələri, xarakterik funksiyaları haqqında və s. bir neçə misalla izah etmək mümkün deyil" (4, səh.360).

Ləqəbin müasir anlayışını E.F.Danilina belə verir: "Ləqəblər həyatlarının müxtəlif dövrlərində insanlara verilən qeyri-rəsmi qiymətləndirici adlardır" (13, səh. 281). E.O.Qavrikovanın fikrincə: "Ləqəb üçüncü şəxs haqqında söhbətdə işlənən əlavə nominal sözdür" (5, səh. 81)

İnsanlara aid edilən ləqəblər antroponimlərin bir növüdür. Onlar əsasən həmin adamın xarakterinə, həyat tərzinə uyğun və ya başqa bir səbəbdən ona verilən qondarma addır. Müəllif ləqəbləri (kollektiv) ləqəblər, məktəbli ləqəbləri, kiçiltmə ləqəblər, gülməli ləqəblər, öyünmə ilə bağlı ləqəblər, alçaldıcı ləqəblər və i.a. kimi qruplara bölünür.

Qrup ləqəblər (yaxud kollektiv ləqəblər) müəyyən etnik qrupa aid adamlara verilir. Məsələn, *John Bull* (*Con Bul*) ingilislərin ümumiləşmiş adıdır (bu ləqəb XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış ingilis publisisti C. Arbetnotun "The history of John Bull" əsərinin personajının adıdır). Bu ləqəbə həm dövrü mətbuatda, həm də bədii əsərlərdə tez-tez təsadüf edilir. *Jock*, *Jock* əksər şotlandların ləqəbidir, *Sandy* də şotlandların ləqəbidir, *Taffy -Uels* sakinlərinin ləqəbidir, *Mick*, *Raddy* irlandların ləqəbidir, *Limey* ABŞ - da ingilis dənizçilərinə verilmiş saymazyana qarşı ləqəb olmuş, sonradan bütün ingilislərə aid edilmiş ləqəbidir. *Yankee* ABŞ-da yaşayan əhalinin ümumişdirilmiş ləqəbidir. Bu da diqqət çəkən faktdır ki, Amerikanın hər bir ştatının sakinlərinin ənənəvi, ümumiləşdirilmiş ləqəbi mövcuddur. Məsələn,

Badgers (porsuqlar) Viskonsin ştatında yaşayanların ləqəbi, *Hoosiers (nataraz, yekəpər adam)* İndiana sakinlərinin ləqəbidir (11, səh.16).

Məktəblilər arasında yayılmış ləqəblərə də tez-tez təsadüf edilir. Çox zaman da uşaqlıqda verilmiş ləqəbi insanlar həyatının sonuna kimi daşılmalı olur. Məsələn, ingilis qadın yazıçısı *D.Sayersin (D. Sayers)* məktəbdə ləqəbi *Swanny (ceyran boynu)*, yazıçı *Ç.Kinqslinin (Ch. Kingsley)* məktəbdə ləqəbi *Cave (mağara – ağzının böyüklüyünə görə verilmişdir)* olmuşdur. Məktəbli ləqəblərinin əksəriyyəti aşkar və ya gizli istehza mahiyyətlidir. Kökbədənli məktəblilərə *Baloon, Tubby, Tubs, Tank, Cannonball* kimi ləqəblər verilməsi adi haldır. *Ariq bədənli oğlanlara* da daha çox ənənəvi olaraq *Bag o Bones, Broomstick, Matchy, Needles, Skinny, Lanky, Lanky-Panky* ləqəbləri verilir.

Sonuncu ləqəb haqqında qeyd etmək lazımdır ki, belə qafiyələnən və ya eyni səs və ya hecaların təkrarlanması ilə yaranan, ikinci hissəsi mənə kəsb etməyən sözdən düzəlmiş “*cıratma*”- ləqəblər hazırda da İngiltərədə həddən artıq yayılmışdır (məsələn, ingilis uşaq folklorunda geniş yayılmış qafiyələnən ləqəblər və i.a.). *Hündürboylu məktəblilərə* verilən *Lofty* ləqəbinə də çox tez-tez təsadüf edilir. *Tiny, Shorty* və yaxud *Tiny Tim* kimi hündürboylu məktəbli ləqəbləri də geniş yayılmış ləqəblərdəndir. Alçaqboylu məktəblilər də bəzən sonuncu ləqəblə çağırılır. *Boyca alçaq* məktəblilərə verilən ləqəblərə *Dumpy, Flea, Junior, Kipper, Microbe, Shrimp* kimi ləqəbləri də aid etmək olar. *Saçının kürən olması* ilə əlaqədar müvafiq *Carrots, Fire Head, Foxy, Ginger, Red Thatch, Rusty* ləqəbləri verilir. İngilis məktəbliləri də öz müəllimlərinə bir mükafat kimi müəyyən xüsusiyyətlərə, xarakterinə, görünüşünə görə ləqəblər verirlər. Saçı tökülmüş müəllimin başı holland pendiri ilə müqayisə edilərək ona *Baldy, Curly, Dutchy* kimi ləqəblər, həmçinin *Skating Rink (Skates), Cue-Ball* ləqəblər verilir. Bəzi ingilis soyadları və şəxs adlarını daşıyanların da ənənəvi ləqəbləri olur. Məsələn, məktəbdə *Charlie* adına hökmən *Chuck, Derek Dekker, Maurice – Mogga, Michael- Spike* ləqəbi verilir. *Miller* soyadını daşıyan şəxsə *Dusty* ləqəbi (*üst – başı una bulaşmış dəyirmançı* deməkdir) verilir, *Murphy –Spud* (*Murphy* soyadı İrlandiyada çox geniş yayılmışdır, burda *Murphy* soyad kimi saxlanılmışdır, *Spud* ləqəbi isə çox geniş yayılmış *tərəvəzin – kartofun* adından götürülmüşdür), *White- Chalky, Webb- Spider (hörüncək toru* sözüdür). Bu cür halları diqqətə çatdıran tədqiqatçı *E.Patric* belə ləqəbləri bütöv, ayrılması qeyri-mümkün olan inseparable nicknames ləqəblər adlandırır (16, səh 521).

Analoji nümunələrə *Q.L.Menkenin* əsgərlərin ənənəvi ləqəbləri ilə bağlı tədqiqatlarında da rast gəlinir [1, səh. 168-183]. *Smith* soyadı daşıyanlara *Darky və Smudge, Murphy –Spud, Dusty- Miller, Pedlar-Palmer* (çox ehtimal ki, *boksyor Palmerin adı* ilə əlaqədardır), *Gray* soyadı daşıyanlara *Dolly* (məşhur “*Dolly Gray*” mahnısı ilə əlaqədardır) ləqəbi verilir. *Q.L.Menken* yazır: “Mən uşaq olanda atası həkim olanları *Doc...* çağırırdılar. *Smith* soyadı daşıyanlar *Smitty* olurdular. *Ariq uşaqları Slim, kök uşaqları Fats, alçaq boyluları isə Shortie* ləqəbi ilə cımadırdılar. Bizim dəstəməzdə həddən artıq *gonbul uşağın* ləqəbi *Barrel* idi (6, səh.168-183).

İngilis dilində insanların müəyyən cizgilərini, xidmətlərini, yaxşı və ya naqis cəhətlərini əks etdirmək üçün işlədilmiş ləqəblər çoxəsrlik tarixə malikdir. Bununla əlaqədar ingilis krallarının həddən artıq tərif edilməsi və ya alçaldıcı ləqəblərini yada salmaq kifayətdir: *Alfred the Great, Edward the Martyr, Edward the Confessor, William the Bastard, Richard the Lion-Hearted, John the Lackland, Richard the Coxcomb, Richard the Boar, Farmer George (kral III Georqun ləqəbi)* və s.

Hazırda istər İngiltərədə, istərsə də ABŞ-da keçmişdə yaşamış məşhur şəxsiyyətlərin, ictimai və siyasi xadimlərin əsil adları ilə yanaşı ləqəbləri də məşhurdur. Məsələn, 1853-1856-cı illərdə Krım hərbi yürüşü zamanı Böyük Britaniyada xəstəxana xidmətinin əsasını qoymuş tibb bacısı *Florens Naytingeyl* verilmiş (*Florence Nightingale*), *Lady with the lamp* ləqəbi də belələrindəndir. Ləqəb və ayamaların ifadəliliyindən bəhs edərkən *İ.R.Qalperin* göstərirdi: “Ləqəblərin özündə çox güclü emosional yük daşması məlumdur. O, hər hansı bir təsadüfi, lakin xarakterik xüsusiyyət nəzərə alınmaqla insanın adına qoşulur, bəzən hətta əsil adla belə rəqabət aparmaq iqtidarında da olur” (15, səh.95).

Müasir ingilis və Amerika mətbuatında, xüsusilə də kütləvi dövrü mətbuat kimi qələmə verilən mətbuat vasitələrində geniş yer almış bir çox siyasi xadimlərin ləqəblərindən istifadə geniş yayılmış ekspressiv üsullardandır (20, səh.108). Nəzəri cəlb edən bu cür ləqəbə meyllilik mətbuat vasitələrinin küçə adamına, kütləyə yaxın olmaq, onun dilində danışmaq, digər tərəfdən isə məntiqi nəticələri

açıqlamadan qəzetin insanı və ya ideyanı dəstəkləmək və yaxud da əksinə, nüfuzdan, gözdən salmaq niyyətindən irəli gəlir.

Q.Vilson hökumətində maliyyə naziri vəzifəsini tutmuş *Denis Hili* (Denis Healey) *Dismal Denis* (*Qaşqabaqlı Denis*) ləqəbini qazanmışdı, bu da həmin dövrdə ingilis mətbuatında Böyük Britaniyada maliyyə durumunun böhran həddində olduğuna açıq-aşkar eyham idi. Böyük Britaniyanın mühafizəkar hökumətinin baş naziri olmuş *Marqaret Tetçer* (Margaret Thatcher) kimi məşhur idi. *Marqaret Tetçerə* jurnalistlər sonuncu *Peggy Thatcher, Iron Lady (of British Politics), Cold War Witch, Thatcher the Snatcher* ləqəbinə ona görə “layiq görülmüşdü” ki, *Edvard Hisin* (E. Heath) baş nazir olduğu hökumətdə təhsil naziri işləyərkən o, *məktəblilərə dərslər vaxtı pulsuz suda verilməsi ilə bağlı qərarı ləğv etmişdi* (19, səh.72).

Öz mühafizəkarlığı ilə tanınan Böyük Britaniyanın keçmiş baş naziri Edvard Hisin də bir neçə ləqəbi məlum idi: *True-Blue* (*mühafizəkar partiyanın simvolu sayılan mavi rəng*), *Skipper, Skipper Heath, Captain* (bu ləqəblər baş nazirin yaxtalara olan marağını əks etdirirdi), *The Grocer* (xüsusilə Böyük Britaniyanın ümumi bazara daxil olması ilə əlaqədar danışıqlar apardığı dövrdə) və s. *Marqaret Tetçerin* bir ləqəbi *The Grocer's Daughter* də bununla əlaqədar idi. Bu ləqəbi eyni zamanda onun sosial mənşəyinə açıq eyham kimi də anlamaq olar.

E.Hisin başçılıq etdiyi hökumətdə maliyyə naziri vəzifəsini tutmuş *R.Cenkinsin* (R.Jenkins) ləqəbi *Jenkins the Purse, Promarketeer Jenkins* idi (sonuncu ləqəb Böyük Britaniyanın ümumi bazara daxil olması ideyalarını dəstəkləməsinə bir işarə idi). Böyük Britaniyanın baş naziri *H.Makmillian* (H.Macmillian) 1962-ci ildə kabinetdə böyük təmizlik işləri apardıqdan sonra *yeddi naziri bir vaxtda istefa verməyə məcbur etmişdi* ki, bununla əlaqədar *Mac the Knife* (B.Brextin Üç qəpiklik opera əsərinin surətinin ləqəbidir) ləqəbini qazanmışdı. *Prezident Ruzvelt* də (*The New Dealer*) onun siyasətindən narazı olanlar arasında *The Raw Dealer, Kangaroosevelt və ya A Traitor to His Class* ləqəbləri ilə məşhur idi.

Antroponimlərin (ən çox da soyadların) formal olaraq şəklini dəyişdiyi antroponimik ləqəblər də köməkçi adlardan olan ləqəblər sırasında xüsusi bir qrup təşkil edir. Antroponimik ləqəblərin yaranması soyadların qısaldılması (bəzən də *-u, -ie, -ey, -s* şəkilçələrinin əlavə edilməsi ilə) hesabına, məsələn, *Goldsmith* soyadından *Goldy*, *Rockefeller* soyadından *Rocky* olduğu kimi, yaxud da abbreviatura yolu ilə (çox zaman da baş hərflərin yazılışı) baş verir. Məsələn, *GBS* (*George Bernard Shaw*) və s. Bir qrup ləqəblər də var ki, mətbuatda sensasiya yaratmaqla populyarlığı təmin olunur. Bunlar *cinayət aləminin təmsilçiləri* olan müxtəlif cinayətkarların ləqəbləridir: *Scarface Al Capone, Jack the Ripper, Charlie Chopper, The Boston Strangler* (17, səh.39).

Tomaxhin G.D yazır ki, Amerika polisinin əlində yüz əlli minə yaxın cinayətkar ləqəbindən ibarət sənəd və materiallar olan dosye (*Nickname File*) var (20, səh.95). Onlardan *Gold Tooth Frenchy, Clothesline Slim, Wild Cat Alma, Iron Tooth Florence, Fire Alarm Brown, Step Ladder Lewis, Vincent (Mad Dog) Delucia, Nathan (Kid Dropper) Kaplan, (Machine Gun) Lou Butera, (Eat 'Em Up) Jack MacManus* və b. (18, səh.90).

Amerika idmanı ilə yaxından tanış olan hər kəs aşağıdakı ləqəblər arasında kimin kim olduğunu aydın dərk edəcəkdir: *the Ice Man, the Yankee Clipper, Shoeless Joe, Dizzy, Slats, Scooter, Magic, Night Train, Broadway Joe, Crazy Legs, Pistol Pete, Rocket, Sugar Ray, Pit Bull, Pistol, Mudcat, Twoton, the Twin Towers, Tark the Shark, the Surgeon, Shaker Mo*.

Ləqəblərin bir qismini də toponim ləqəblər təşkil edir. Bunlara coğrafi obyektlərlə əlaqədar ləqəblər də deyilir. Coğrafi obyektin mövcud olan rəsmi adı ilə yanaşı toponim ləqəblər əsasən həmin obyektlərin əlavə adı hesab edilir. Eyni obyektə adlandırmaqla toponim ləqəblər və rəsmi adlar istifadəsinə görə müxtəlif sferalara aiddir və bir-birindən emosional çalarlılığına görə fərqlənir. İngilisdilli ölkələrdə, xüsusən ABŞ-da belə ləqəblər həddən artıq geniş yayılmışdır. Burda ölkənin şəhərləri və ya inzibati ərazi bölgüləri haqqında olan nəşrlərdə (həmçinin coğrafiya ilə, ölkəşünaslıqla əlaqədar dərslərdə və s.) tez-tez həmin yerlərə aid məşhur toponim ləqəblərin adlarına rast gəlinir. Bir yer, sahə haqqında söhbət gedirsə, mütəq onun ləqəbi də verilir. Toponim ləqəbləri iki yerə ayırmaq mümkündür:

a) danışıqda işlənən, qeyri-rəsmi toponim ləqəblər;

b) kitab dilli -bədi, xüsusən də jurnalistikada ənənəvi olaraq istifadə edilən toponim ləqəblər.

Qeyri-rəsmi toponim ləqəblər müəyyən dairəyə aid adamlar üçün aydın ola bilər, həm də əksinə, geniş dairədə yayılaraq hamıya məlum ola bilər. Məsələn, Amerikada *Grahamstown* şəhərini həmin şəhərin bir hissəsində olan məktəbdə oxuyanlar *Grimtown* (*qaranlıq şəhər*) adlandırır. *Orchard Valley* şəhərinə həddən artıq gülməli olan *Torture Valley* (*işgəncələr vadisi*) ləqəbi verilmişdir. *Somerville-Slumville* (*xarabalıqlar şəhəri*), *Louisville-Louseville* (*çirkli, xəbis şəhər*) kimi bəzi şəhərlərin ləqəbi vardır (14, səh.49).

50-ci illərdən mərkəzi küçə sayılan *Edinburqun* ləqəbləri *The Monkey Walk* və ya *The Talent Walk* (*veyil-veyil gəzən gənclərə eyham* kimi) idi. Böyük Britaniya və ABŞ-ın şəhər və qəsəbələrinin sakinləri arasında da belə toponim ləqəblər çox işlənməsinə baxmayaraq ölkə xaricinə çıxmır. Digər bir tərəfdən də *Auld Reekie* (şotland danışq dilində: *köhnə baca tüstüsü Edinburq*), *Big Windy* (*Çikaqo*), *Beantown* (*Boston*), *Big Apple* (*Nyu-York*), *Big "D"* (*Dallas*), *The Potteries* (danışqda: *dulusçular- Stouk-Trent* şəhərinin ləqəbi, *İngiltərə*) ingilis dilli ölkələrin hamısında geniş yayılmışdır.

Kitab dilli-bədi toponim-ləqəblərə Amerika ştatlarının ənənəvi ləqəblərini göstərmək olar. Onların rəsmi adlardan fərqi obyekt barədə həddən artıq çox, həmçinin ideoloji və emosional cəhətdən daha maraqlı məlumatın olmasındadır. Məsələn, *Virginia-Old Dominion*, *New York State -Empire State*, *Pennsylvania-Keystone State*, *Massachusetts-Bay State*. Jurnalistikada ənənəvi olaraq Böyük Britaniya və ABŞ şəhərlərinin ləqəbləri də müntəzəm işlənir. *Edinburgh-Athens of the North*, *Oxford-City of Dreaming Spires*, *Birmingham-City of a Thousand Trades*, *Detroit -Motor Capital of the World*, *Plymouth -America's Home Town*, *Reno — Divorce Capital of the World*, *Portsmouth-Pompey* və i.a.

Eyni bir coğrafi obyektin bir vaxtda bir neçə ləqəbinin olması da mümkündür. Məsələn, *Nyu York Bigg Apple* ləqəbindən başqa *Metropolis* və *Gotham* kimi də adlandırılırlar. Sonuncu dəfə *Nyu York* şəhərinə *acı ləqəbini* yazıçı *Vaşinqton İrvinq* vermişdir. *Boston* şəhərini *the Hub*, *Beantown*, *the City of Baked Beans*, *the City of Beaneaters*, *the Home of Baked Beans* adlandırılırlar (*bostonluların ənənəvi yeməyi lobyaya eyhamla*).

İnsanlara və coğrafi obyektlərə verilən ləqəblərdən başqa *futbol komandalarının* ləqəblərini (*Arsenal-the Gunners*), *hərbi bölmələrin* ləqəblərini (*The 11th Hussars-the Cherry-pickers or Cherubims*), *qəzetlərin* ləqəblərini (*The Times-The Thunderer*), *dükən ləqəblərini* (*Marks & Spencer-Marks & Sparks*), *dəmir yolların ləqəblərini* (*Somerset & Dorset-Slow & Dirty*) və i.a. göstərmək olar.

Nəticə

Ad vermə funksiyasında olan ləqəblər də soyadlar kimi insanları və onların münasibətlərini real şəkildə təsvir etmək üçün ümumi məqsədə xidmət edir. Soyadlar və şəxsi adlar kimi, onlar informativdir, yəni. xarakterin identifikasiyası funksiyasını yerinə yetirir. Lakin soyad və şəxsi adlardan fərqli olaraq, onlar keçmiş onlar təzyiqlidirlər, çünki demək olar ki, həmişə bu və ya digər şəkildə ya ləqəbin daşıyıcısını, ya da digər personajların ona münasibətini xarakterizə edirlər.

Beləliklə, qənaətimiz budur ki, ləqəblərdə nəinki insanın real xüsusiyyətlərini əks etdirməyə, yaxud coğrafi obyektlərin xarakterik cizgilərini ifadə etməyə təşəbbüs göstərilir, həm də onlara müəyyən emosional və ya sosial (bəzən də gülməli) münasibət bildirir. Ləqəblərin müxtəlif növlərinin araşdırılması yəqin ki, Böyük Britaniya və ABŞ xalqlarının həyatı, tarixi, adət və ənənələri barədə biliklərimizin daha da genişlənməsinə səbəb olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. 2 cildə, I cild, Bakı: Nurlan, 2004, s. 10
2. Hüseynova M.Ə., Yunusova G.X. English Stylistics (Lectures, Exercises and Glossary) Bakı 2019, "Elm və Təhsil", 300 səh.
3. Baxtin M.M Dopolneniya i izmeniya k Rable Voprosı filosofi 1992. № 1. s. 134-165
4. Vinoqradov V.V İzbranniye trudi. O xudojestvennoy proze M. Nauka , 1980. s. 360
5. Qavrikova E.O Sovremenniyе prozvişа v reçi detey Materialı mejdunarodnoy nauçno praktičeskoy konferensii, posvyaşennoy qodu Ukrayna v Rossi -Tumeni:2003.-S.81-85

6. Qenri Menken i problema svabodı slova v SŞA // Jurnalistika i filoloqiçeskoqo fakulteta RUDN, №5.M.İzdatełstvo RUDN, 2004S 168-183
7. Denisova T.T. Prozbişa kak vid antroponimov i ix funkcionirovaniye v sovremonnoy reçevoy kommnukasi :avtoref .dis.kand.filol.nauk.T.T Denisova Smolensk ,2007
8. Karpenko Yu.Aimya sobstvennoye v xudojestvennoy literatura FN.1986 №4
9. Mixayılov V.N. Spesifika sobstvennix imen v xudojestvennom tekste FN.1984. №6
10. Podolskaya H.V Slovarı pusskoy onomastiçeskoje terminoloqii . M.: Nauka,1988, 192 s.
11. Rıbavkin A.İ .Slovarı anqliskix liçnix imen .M.2000, s.16.
12. Fonyakova O.İ .İmya sobstvennoe v xudojestvennom tekste, Leninqrad
13. Danilina E.F. Nicknames in modern Russian language, 1979, Elsdon Smith C. (Elsdon Coles), story of our names. New York, Harper, 1996
14. Ekwall E. The Concise Oxford Dictionary of English Place Names. Oxford, 1964.
15. İ.R.Qalperin English Stylistics, Moscow, 2017,
16. Partridge E. A Short Etymologicaj Dictionary of Modern English. 2008. P. 972.
17. Reaney P.N. A Dictionary of British Surnames. London, 1958.
18. Simon F. Horrid Henry's Evil Enemies. London: Orion Children's Books, 2006, 90 p.
19. Sorensen N.S. The Meaning of Proper Names in Moden English. Corenhagen, 1963.
20. Tomaxhin G.D. Across the United States of America. Teacher's Guide. M., 1980.

Rəyçi: dos.M.Hüseynova

Göndərilib: 05.01.2022

Qəbul edilib: 07.02.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/104-111>

Natiq Elxan oğlu Huseynov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
doktorant
Natiq_huseynov@unec.edu.az
ORCID No: <https://orcid.org/0000-0003-1635-5511>

SÜNI İNTELLEKTİLƏ DƏSTƏKLƏNƏN İNTELLEKTUAL QƏRARVERMƏ SİSTEMLƏRİ

Xülasə

Bu məqalə biznesin proqnozlaşdırılması prosesi üçün Süni İntellekt tərəfindən dəstəklənən qərar dəstək sistemi (DSS) metodunu təqdim edir. Neyron şəbəkə modeli ilə biznes məlumatlarının proqnozlaşdırılmasının effektivliyində ən yaxşı təlim yanaşması müəyyən edilir. Bu tədqiqat neyron şəbəkələrə və öyrənmə yanaşmalarına əsaslanan birgə proqnozlaşdırma prosesi yaradır. Əlaqə öyrənmə modeli müəyyən edilmiş irəli gizli təbəqə şəbəkəsində istifadə olunur, logistik funksiya isə müvafiq olaraq çıxış və gizli təbəqə ötürmə funksiyası kimi istifadə olunur. Bu model DSS məhsulunun istehsalçısı üçün şərti məlumatlar üzərində işləyir. Verilənlər bazasından istifadə etməklə, qrafiklər və hesabatlar əldə etməklə və təhlil aparmaqla proqnoz menecerlərinə kömək edən istifadəçi dostu bir modeldir.

Açar sözlər: *Qərarlara Dəstək Sistemləri, biznes zəkası, maşın öyrənmə*

Natiq Elkhan Huseynov

Supported by artificial intelligence intellectual decision systems

Summary

This article introduces the Decision Support System (DSS) method supported by Artificial Intelligence for the business forecasting process. The neural network model identifies the best training approach to the effectiveness of business data forecasting. This research creates a collaborative prediction process based on neural networks and learning approaches. The communication learning model is used in a defined forward secret layer network, and the logistics function is used as an output and hidden layer transfer function, respectively. This model works on the conditional data for the manufacturer of the DSS product. It is a user-friendly model that helps forecast managers use databases, obtain graphs and reports, and analyze.

Key words: *Decision Support Systems, business intelligence, machine learning*

Giriş

Proqnozlaşdırma, təşkilatın fəaliyyətinə kəskin şəkildə təsir edəcək gələcək hadisələri təxmin etmək üçün sisteməlik bir üsuldur. Biznesin proqnozlaşdırılması gələcək biznes mühiti meylləri haqqında ipucu əldə etmək üçün tarixi və indiki vəziyyətlərin öyrənilməsinə aiddir. Təşkilatlar müxtəlif səbəblərdən, o cümlədən qərar qəbul etmə prosesini dəstəkləmək, əhəmiyyətli əlavə dəyər əldə etmək, xarici qüvvə itkilərindən qaçmaq və s. üçün proqnozlaşdırma təcrübəsindən istifadə edirlər. Bir neçə dəyişən bazarda faktiki tələbatə təsir göstərir. Gələcək satışları artırmaq və ya azaltmaq üçün cavabdeh olan hər bir faktorun təsir dərəcəsini qiymətləndirmək o qədər də asan deyil, çünki tələbə təsir edən faktorun dəqiq xarakteri yoxdur. Onların təsirinin dəyişkənliyi nəzərə alınmalıdır. Bu dəyişkənlik ətraf mühitin dəyişməsindən asılı olaraq zamanla baş verən dəyişilmələrdən asılıdır. Proqnozlaşdırıcı analitika, birja strateqindən tutmuş yüngül satışa qədər strateji qərarlar qəbul etmək üçün satışın tarixi məlumatlarından istifadə etməklə gələcək satılmalardan təxmin edilməsidir. Problemi müəyyən etmək, məlumat toplamaq, məlumatları filtrləmək və tapmaq, modeli qurmaq, modeli qiymətləndirmək, suala cavab vermək və qərar ağacları kəmiyyət dəyərini davamlı olaraq təhlil etmək üçün neyron şəbəkə üsulları vardır. Ənənəvi proqnoz modelləri bu qeyri-müəyyənliyi nəzərə almır və buna görə də daha möhkəm və dəqiq, öz-özünə öyrənən

modelin qurulması çox vacibdir. Proqnozlaşdırma alqoritmi verilənləri təmsil edən kəmiyyət testləri üçün ən uyğundur. Adi təsnifat alqoritminin ikinci növü, giriş məlumatlarını müəyyən etmək üçün xüsusi qaydalar toplusundan istifadə edir. Qərarlara Dəstək Sistemi (DSS) korporativ və ya biznes qərarlarını, mühakimələri və fəaliyyət kurslarını dəstəkləmək üçün istifadə olunan kompüterləşdirilmiş sistemdir. Qərarlara dəstək sistemi böyük həcmdə məlumatı axtarır, qiymətləndirir və problemin həlli və qərar qəbulu məqsədləri üçün hərtərəfli məlumat toplayır. Qərarlara dəstək sistemləri müstəqil qərarlar qəbul etməyə, problemin tez və effektiv həllinə, həmçinin sualların və əməliyyat fəaliyyətlərinin idarə edilməsində, planların hazırlanmasında və hətta strategiya planlaşdırılmasında səmərəliliyin artırılmasına imkan verir. DSS məlumat və bilik toplaya və onları idarə etmə və digər təşkilat planlaşdırma bölmələri üçün təşkilati kəşfiyyətə sintez edə bilər. Orta/yuxarı səviyyəli menecment əsasən bu sistemlərdən istifadə edir. Qərarlara Dəstək Sistemi (DSS) korporativ və fərdi seçimləri, qərarları və siyasət variantlarını dəstəkləmək üçün istifadə edilən kompüterləşdirilmiş proqramdır. DSS böyük miqdarda məlumatları skan edir, təhlil edir və problemin həlli və qərar qəbulu məqsədləri üçün dəqiq məlumat toplayır. İşçilərin dövrüyyəsi, məhsul tələbi, dağıtım tələbləri, pul vəsaitləri, işçi qüvvəsi inventarları kimi proqnozlaşdırmanın gücləndirilməsinə mühüm öhdəliyi olan müasir süni intellekt nəslə yaranmışdır. Bu süni intellekt proqramları iki şərti proqnozlaşdırma metodu arasındakı fərqi aradan qaldırmaq üçün nəzərdə tutulub: idarəetmə və kəmiyyət.

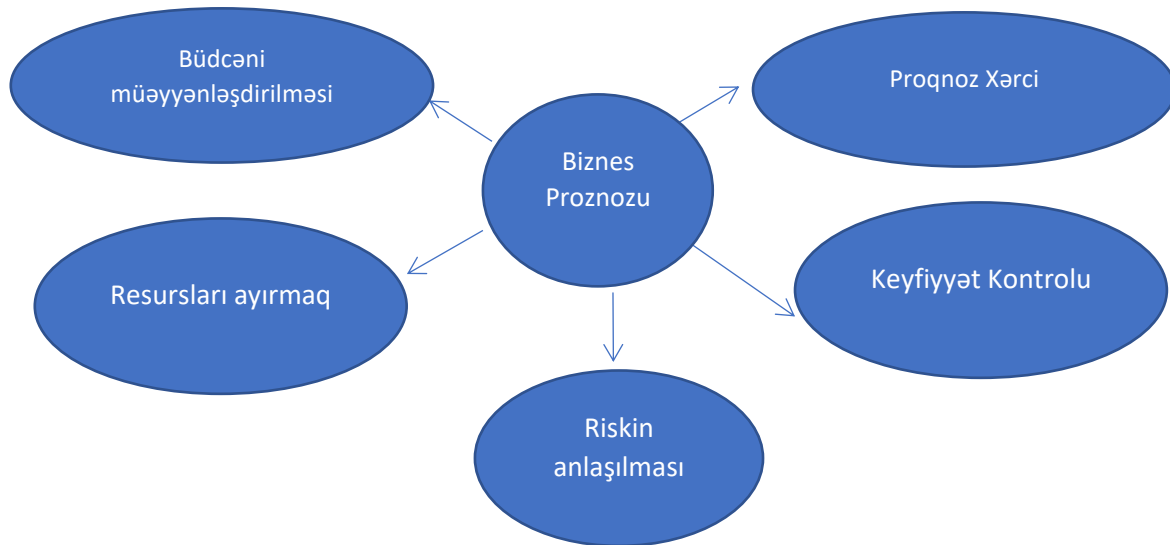
Texnologiyalar və arxitektura xam, fərqli məlumatları mənalı, möhkəm, dərin məlumatlara çevirir. Bu məlumatlar yeni planların formalaşmasına kömək edir, operativ mükəmməlliyə, əməliyyat perspektivlərinə və biznesin potensial istiqamətləri üzrə düzgün qərar qəbul etməyə imkan verir. Biznes məlumatları ümumi qiymətləndirmə məlumatlarında, rəy yazılarında, romanlarda, müraciətlərdə, onlayn xidmətlərdə və şirkətin öz əməliyyatlarını planlaşdırmaq, idarə etmək və qiymətləndirmək üçün istifadə edə biləcəyi daxili qeydlərdə təqdim olunur. Bu məlumatlar ortaqlar, potensial müştərilər, tərəfdaşlar və satıcılar tərəfindən təmin edilir. Analitika biznes mühitində bir çox mənbədən məlumat nümayiş etdirməklə müəssisələrə daha yaxşı seçimlər etməyə kömək edə bilər. Daha sürətli və daha səmərəli təşkilatı təmin etmək üçün mütəxəssislər səmərəlilik və benchmarking üçün biznes intellektindən istifadə edə bilərlər.

Bütün sənayeləri əhatə edən bütün növ şirkətlərdə analitika və sağlam qərar qəbul etmək üçün biznes intellekti (BI) qaçınılmazdır. Bu, firmanın məhsuldarlığını və səmərəliliyini artırır, riskləri və itkiləri azaldır. Biznes analitikləri korporativ inkişafı izləmək, yüksək səviyyəli hadisələri proqnozlaşdırmaq və təşkilat daxilində məlumat vasitəsilə baş verənlərin dəqiq təhlilini əldə etmək üçün lazımdır. Mexanizmlər optimallaşdırılmalı, gəlirlilik artırılmalı, davamlı kontrol yaradılmalı və təşkilatın strateji düşüncəsi təkmilləşdirilməlidir. Bu, müştəriləri saxlamağa, gəliri və bir çox digər kritik göstəriciləri artırmağa kömək edir. Gələcək sənaye dinamikası biznes intellekti (BI) tərəfindən proqnozlaşdırılır. Müştəri sədaqəti təşkilatdakı hər kəsin keyfiyyətini yaxşılaşdırır və mənəvi mənfəətləri artırır. Bu, hətta yaxşı müştəri əlaqələri yaratmağa kömək edir. Onlar işə etibar etməlidirlər, çünki bu mübadilə biznesə mənəvi fayda verəcəkdir. Müştəriləri ağıllı üsullarla qane etmək üçün analitika ağıllı qərarlar verir, yeni çətinliklərin öhdəsindən gəlməyi təklif edir, işçi qüvvəsi hesabatları verir, təhlil alətlərini daim yeniləyir və effektiv təhlillər verir.

Maşın öyrənməsi, müəyyən bir şirkət üçün bir platforma və texnologiya kimi tələbin proqnozlaşdırılmasından istifadə edərək bazar intellekti (BI) konsepsiyasını həyata keçirmək üçün istifadə olunur. Bazarın proqnozlaşdırılması statistik tədqiqat bölməsidir və zaman keçdikcə məlum olur. Ənənəvi olaraq tələbin proqnozlaşdırılmasının iki fundamental metodundan istifadə olunur. Birincisi keyfiyyət qiymətləndirməsi, ikincisi isə kəmiyyət qiymətləndirməsidir. Keyfiyyətli proqnozlaşdırma kəmiyyətlə ölçülə bilməyən məlumatlara əsaslanır, çünki o, çoxlu sayda subyektiv qiymətləndirməni ehtiva edir. Kəmiyyət proqnozlaşdırması qiymətləndiriləcək və istifadə olunacaq statistik məlumatlara və verilənlərə daxil edilmiş nümunələri proqnozlaşdırmaq üçün hesablama yanaşmasından istifadə edərək müvafiq tədbirlərə əsaslanır. Kəmiyyət modelində üç növ metodologiya var: statistik təhlil, səbəb ardıcılığı və virtual dünya.

Bu üsullar əlavə növlərdə genişləndirilir və zaman keçdikcə ideyaları və birləşmələri modelləşdirmək üçün bir neçə başqa üsullar tətbiq edilmişdir. Bazar proqnozu cari və onun tarixi məlumatlarına və çoxsaylı sənaye ölçülərinə əsaslanan gözlənilən məhsul/xidmət tələbidir. Sənayedəki potensial müştərilərin sayına uyğun hər bir satıcı üçün orta satış toplanılır. Bu vəziyyətdə, hər bir kateqoriya üzrə istifadəçilərin orta sayı 5 illik proqnozlar da nəzərə alınaraq götürülür və orta alıcı vasitəsilə bazar qiymətini ölçmək üçün artırılır. Proqnoz bu xətti regressiya və ya stoxastik analizlərdən hər hansı birini istifadə etməklə həyata keçiriləcək. Şirkətlər qeyri-müəyyən gələcəklə üzləşdiyindən, məhsullara gələcək tələbat haqqında çox az şey bilir. Buna görə də, keçmiş məlumatları və cari bazar məlumatlarını təhlil edərək və qısa müddətdə ən çox tələb edilən məhsulları istehsal edərək gələcək tələbi proqnozlaşdırma bilirik. Müvafiq olaraq, şirkətlər bazardan gələn istəklərə görə, lazımi məhsulları əvvəlcədən istehsal edə bilirlər. Biznesin istehsal etməli olduğu məhsullara əlavə olaraq, bir şirkətin gələcək müştəriləri müəyyən edilir. Əgər fərziyyələrə əsaslanan müvafiq ölçülər düzgün əldə olunarsa, insanların qərar vermə alışqanlıqlarını proqnozlaşdırmaq bacarığı daha vacib olardı. Məlumat analitikası texnologiyası xüsusi olaraq hər bir mikro-müştəri segmenti üçün investisiya qiymətləndirməsini müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. İstər-istəməz, dəqiq proqnoz şirkəti gəlirliliyə gətirib çıxaracaq. Başqa sözlə, tələbin proqnozlaşdırılması səmərəli və effektiv idarəetmə planının vacib tamamlayıcısıdır. Tələb ehtiyacının dəqiq olmadığı inkişaf etmiş ölkələrdə tələb proqnozları daha faydalıdır. Cədvəl 3 biznes proqnoz addımlarını göstərir. Proqnozlaşdırmada ilk addım iqtisadi vəziyyətin, bazarın və malların sistemli şəkildə öyrənilməsidir. Bu araşdırmanın nəticələri gələcək gəlir və ümumi əməliyyatların təxminlərinin əsasını təşkil edəcəkdir. Proqnozlaşdırma prosesində ilk addım mövcud iqtisadi proqnozdur. İkinci mərhələ şərtlərin və gələcək sənaye hadisələrinin müəyyənləşdirilməsini əhatə edir. Gələcək biznes fəaliyyəti sorğu zamanı əldə edilən məlumatlar əsasında hesablanır. Müxtəlif amillərə əsaslanaraq gələcək miqyas üçün kəmiyyət hesablamaları aparılır. Proqnozlar cari nəticələrlə müqayisə edilir ki, istənilən fərqlər hesablanarsa bilsin. Onun dəyişikliklərinin səbəbləri gələcəkdə düzəldici addımlar atmaq üçün müəyyən edilir. Proqnozlar və faktiki performans arasında fərqlər müəyyən edildikdə, proqnozlaşdırma prosesində təkmilləşdirmələr aparılır.

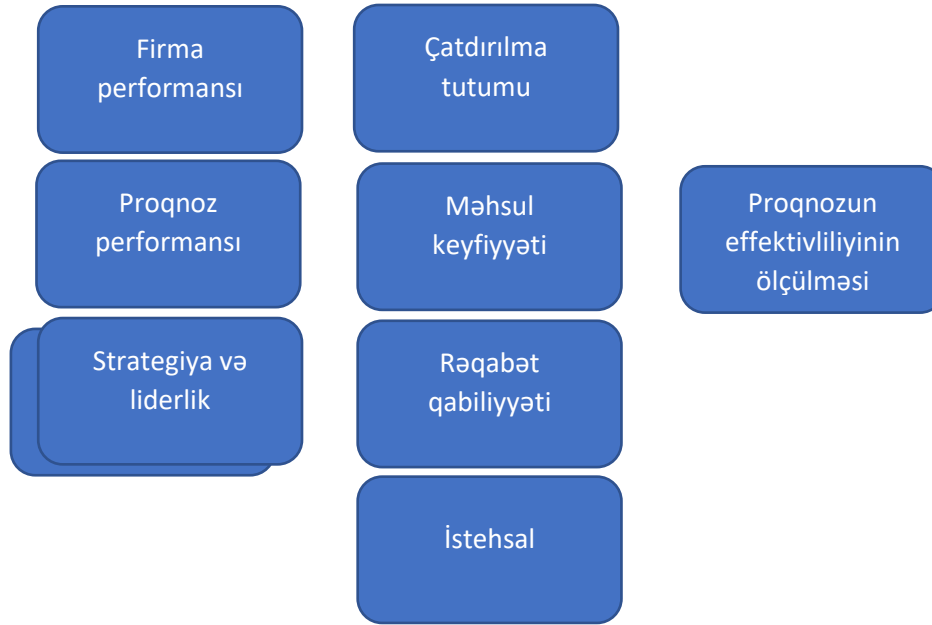
Cədvəl 1.

Cədvəl 2 proqnozlaşdırma modelini göstərir. Bu cədvəl proqnozlaşdırma prosesindəki əlaqələrin başa düşülməsinə kömək edir. Bu assosiasiyaları başa düşmək, menecerlərə daha yaxşı qərar verməyə imkan verəcək təkmilləşdirilmiş proqnoza gətirib çıxara bilər. Dəstək sistemləri kimi giriş amilləri üzərində çoxlu araşdırma aparılmışdır. Çərçivə, proqnozlaşdırmanı, qərar və interaktiv proqnozlar üçün dəstək sistemlərini, hadisə məlumatlarının informasiyanın inteqrasiya olunmuş idarəçiliyinə inteqrasiyasını və proqnozlaşdırma üçün dəstək sistemini tələb edir. Proqnozlaşdırma giriş

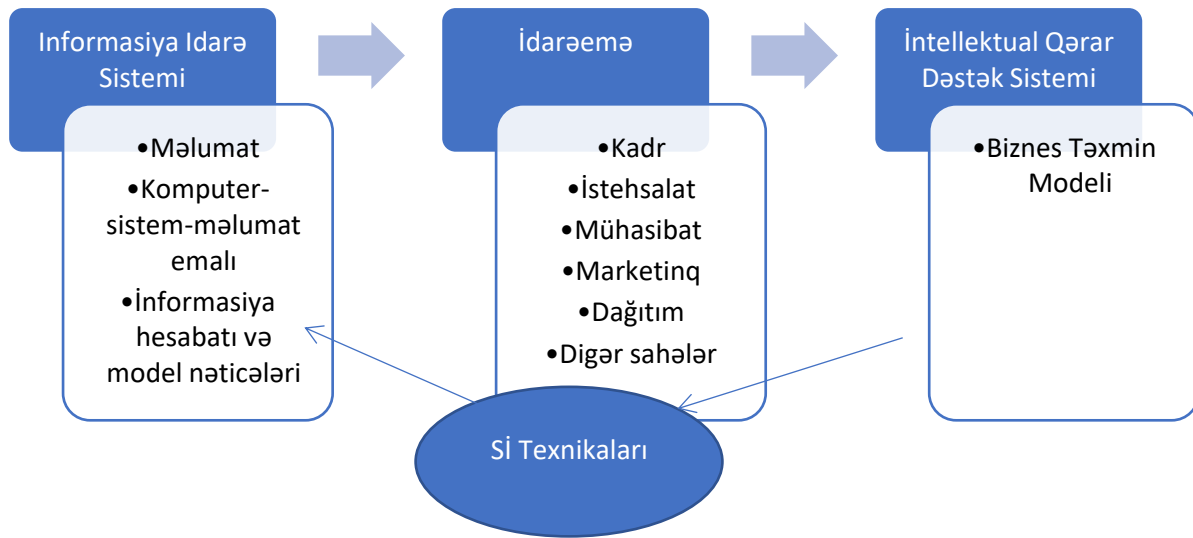
elementlərinə erkən töhfə, proqnozlaşdırma performansını, liderlik və strategiya və firma performansını daxildir. Rəqabət üstünlüyü məhsulun keyfiyyəti, çatdırılma qabiliyyəti, istehsal və rəqabət qabiliyyətlərini əhatə edir. Proqnozlaşdırmanın effektivliyinə qərəz və dəqiqlik, qeyri-müəyyənlik, həssaslıq və təxmin kimi elementlər təsir edir.

Cədvəl 2. Proqnozlaşdırma Modeli

Cədvəl 3. təklif olunan AIIDSS modelini göstərir. Qərarlara dəstək sistemləri hesablanmış bazar məlumatlarını təhlil edən və qərarın kritik olub-olmamasından asılı olmayaraq menecerlərə qərarlar qəbul etməyə kömək etmək üçün inteqrasiya olunmuş mühiti təmin edən kompüter əsaslı informasiya sistemləridir. Bu sistemlər qərarın qəbul edilməsinə kömək edir, çünki məsələ qəbul edilən qərarın tətbiq olunduğu dərəcədə tanınır. Bu sistemlər qərar qəbul edənlərin şəxsi seçimlərindən, ixtisaslaşmış verilənlər bazalarından və kompüter əsaslı analitik qərar qəbul edənlərin seçimlərindən istifadə edir. Bu proqramlar, tənəzzülün başlanğıcında bank zəmanəti kimi qərarların daha sürətli qəbul edilməli olduğu vaxtlara nisbətən indi gündəlik işlərdə daha çox lazımdır. İllər ərzində insanların qərar qəbuluna reaksiyası iyirmi birinci əsrdən başlayaraq şirkətlər üçün kifayət qədər ləng hesab olunmağa başlamışdır, çünki indi kompüterlər hər şeyi çox sürətli şəkildə edir. Bəzi hallarda kompüterlər insan beynindən daha sürətli işləyir. Maşın öyrənməsi (ML) istehsal olunan məhsulları, şəxsi məlumatları, biznes modelləri və sənədləri toplayaraq rəhbərliyə təcili qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Menecerlərin tapıntıları müştərilərin qərar qəbul etmə prosesini təşviq etməlidir. Hər bir qərar vermə mərhələsində müştərilər, onların istək və üstünlükləri nəzərə alınmalıdır. Müxtəlif ölkələrdə müştərilərin ehtiyacları və tələbləri mahiyyətcə fərqlidir. Süni intellekt üçün artan dəstək məlumatların paylanması koordinasiya, proqnozlaşdırıcı analitika meylləri, məlumatların proqnozlaşdırılması, məlumatların ardıcılığının yaxşılaşdırılması, qeyri-müəyyənliyin ölçülməsi, müştərinin məlumat ehtiyacları barədə bilgilənmə, istifadəçi fikirləri və fəaliyyət üçün tövsiyələr kimi alətlərlə dəstəklənir və gücləndirilir. Qərar qəbul edənlərə real vaxt və stresli siyasət məsələlərini seçməkdə kömək etmək üçün süni intellektdən istifadə edilir. İnformasiyanın həddən artıq yüklənməsi minimuma endirilir və aktual məlumatlar işə salınır; ağıllı agentlər dinamik cavablardır; kollektiv seçimlər üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən əməkdaşlıq mövcuddur və gözlənilməz qərarların qəbulu ilə məşğul olur.

Cədvəl 3.

Burada əvvəlki bölmələrdə bəhs edilən süni neyron şəbəkəsi modelindən istifadə edilmişdir. Süni neyron şəbəkəsinin üstünlüyü çıxış və giriş parametrlərinin əlaqəsinin öyrənilməsinə əsaslanır; neyron arxitekturası üç qatdan ibarətdir: giriş qatı, gizli qat və çıxış qatı. Şəbəkə funksiyası aşağıdakı kimi müəyyən edilir. Ümumi süni neyron və çoxqatlı neyron şəbəkəsinin modelləşdirilməsi y_1, \dots, y_m girişlərindən gələn siqnal axınında nümayiş etdirilir, neyronun çıxış siqnal axını (P) kimi oxlarla işarələnmiş bir istiqamətli olmaqla ölçülür. Aşağıdakı əlaqə neyron çıxış siqnalını verir P .

$$P = f(\text{net}) = f\left(\sum_{i=1}^m s_i y_i\right)$$

Tənlikdə göstəriləyi kimi burada s_i çəki vektorlarını ifadə edir və $f(\text{net})$ funksiyası transfer (aktivləşdirmə) funksiyası kimi qeyd olunur. Parametr şəbəkəsi çəki və giriş vektorunun skalyar hasilini kimi ifadə edilir,

$$\text{Net} = s_y^T = s_1 y_1 + \dots + s_m y_m$$

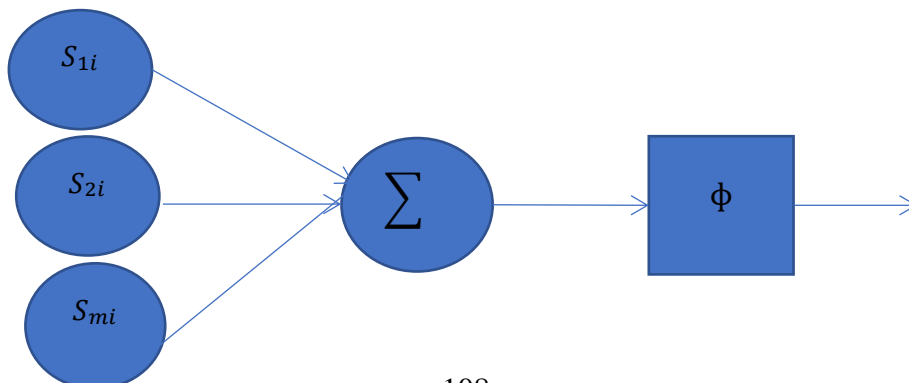
Tənlikdə görüldüyü kimi burada T matrisin transpozisiyasını bildirir və çıxış dəyəri P ilə hesablanır,

$$P = f(\text{net}) = \begin{cases} 1, & s_y^T \geq 0 \\ 0, & \text{əks halda} \end{cases}$$

Tənlikdə müzakirə edildiyi kimi, burada 0 hədd səviyyəsi kimi nəzərdə tutulur, bu tip qovşaq xətti limit vahidləri adlanır.

Cədvəl 4-də ANN modeli göstərilir. Müxtəlif növ neyron şəbəkələrində ən çox istifadə olunanlar irəli ötürülən xətanın geri yayılması neyron şəbəkələridir. Bu şəbəkələrdə fərdi komponent neyronları təbəqələrə əvvəlcədən təşkil edilir ki, ehtimal olunan təbəqə neyronlarından çıxış siqnalları növbəti təbəqənin hər bir neyronuna ötürülür. Buna görə də, sinir aktivləşdirmə axını bir istiqamətdə qat-qat irəliləyir. Qatların minimum sayı iki, xüsusilə çıxış və giriş qatlarıdır. Gizli təbəqələr adlanan digərləri məlumatlar arasında əlaqəyə kömək edə bilər, çıxış təbəqələri adekvat sayda gizli vahidi təmin edən neyron şəbəkələrinin hesablama gücünü yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir; neyron şəbəkələri universal bir yanaşma kimi işləyə bilər.

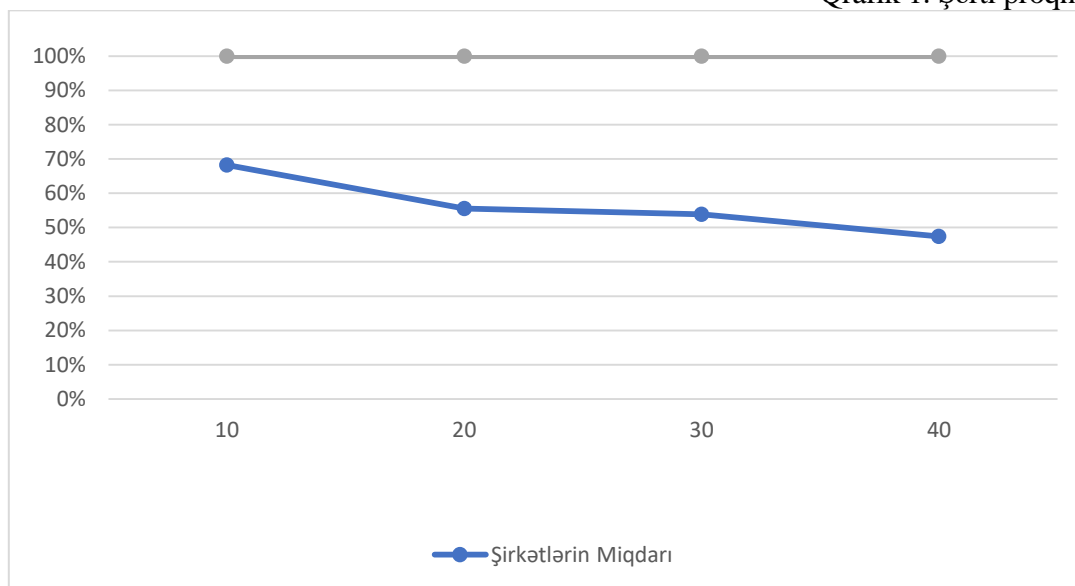
Cədvəl 4.

Girişlər
 y_1
Aktivasiya
Funksiyası
 P_i
 y_2
Aktivasiya
Transfer funksiyası
 y_m

Təklif olunan AIIDSS modeli təsadüfi olaraq bir neçə şirkət seçməklə təsdiq edilə bilər və onların biznesin proqnozlaşdırılması modeli proqnozlaşdırma nisbətindən, dəqiqlik nisbətindən, istehsal nisbətindən, tələbin təhlili nisbətindən və qərar qəbul etmənin effektivliyindən asılıdır. Əksər biznes investorları üçün qərara dəstək sisteminin kursunun proqnozu həmişə narahatlıq doğurmuşdur. Səhm qiymətlərinin proqnozlaşdırılması ilə əlaqəli biznes modelləri ilə bağlı onların proqnozlarını qiymətləndirmək və yoxlamaq çətin hesab olunurdu. Proqnoz nisbəti kimi tanınan daha sadə ümumi yanaşma, biznes məsələlərini həll etmək üçün biznes proqnozlaşdırma modelinin inventar nəticəsini müqayisə etmək və təsdiqləmək üçün ağıllı qərara dəstək sistemi əsasında qiymətləndirilir. AIIDSS-in şərti proqnoz nisbəti Qrafik 1-də göstərilmişdir.

Qrafik 1. Şərti proqnoz nisbəti

Biznesin proqnozlaşdırılması modelində statistik ardıcılıq dəyəri şirkətin faktiki müsbət nəticələrini əks etdirir. Bəzi hallarda test nəticələrinin dəqiqliyi müsbət və ya mənfi nəticələr kimi qəbul edilir. Bununla belə, həssaslıq və xüsusiyyətlər yüksək olsa da, dəqiqlik tənliyi o deməkdir ki, qərara dəstək sisteminin biznes üçün ən yüksək proqnoz faydasına malik olduğuna dair sübutlar var. Ardıcılıq çox vaxt həssaslıq və spesifiklikdən başqa, seçilmiş biznes modelində pozğunluğun yayılması ilə müəyyən edilir. AIIDSS-in dəqiqlik nisbəti də eyni qaydada yuxarıdakı qrafikdə olduğu kimi göstərilə bilər.

Bütün səviyyələrdə şirkətlər biznesin proqnozlaşdırılması üçün davamlı tədbirlər görürlər. Qərar qəbul etmək siyasət seçimlərindən tutmuş idarəetmə qərarlarına qədər dəyişir; qərara dəstək sisteminin cədvəlinin qurulması daha vacibdir. Təşkilati məsələlər üzrə qərarlar bazar məqsədlərinə çatmaq üçündür, biznes mülahizələri isə seçim və ya güzəştlərin seçilməsi ilə bağlıdır. Qərar vermənin effektivliyi və bütün şirkətin fəaliyyəti şərti datalardan istifadə edərək aşağıdakı cədvəldəki kimi göstərilə bilər.

Şirkətlərin Miqdarı	Qərarvermə%	Performans%
20	88,9	92
40	78	95
120	85	94
150	82	90

İstehsal əmsalları müəyyən bir əmtənin və ya elementin şirkətlərdə və hökumətdə necə fəaliyyət göstərdiyini nümayiş etdirmək üçün istifadə olunur. İstehsal nisbəti layihənin ömrünü, gələcək mənfəətlərini, iş yerlərini və s. qiymətləndirmək üçün biznes və dövlət idarələri üçün resursun potensial mövcudluğunu qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. AIIDSS resursun davamlı tədarükünü təmin etmək üçün əlavə təhlilin aparılmasının lazım olub-olmadığını proqnozlaşdırmaqdır. İllik resurs istehsalı adətən biznesin proqnozlaşdırılması ilə müəyyən bir məbləğə qədər qiymətləndirilə bilər. Bununla belə, mövcud biliklərə və onu müəyyən etmək üçün istifadə olunan üsullara əsaslanaraq, müxtəlif istehsal səviyyələrində ehtiyat məbləğlərini hesablamaq mümkün deyil. AIIDSS-in istehsal nisbəti də müəyyən datalara əsaslanaraq dəqiqlik nisbəti kimi qrafikdə göstərilə bilər.

Tələb təhlili nisbəti şirkətdəki müəyyən dəyişən ilə iş təşkilatının ehtiyac duyduğu işçilərin sayı arasındakı tarazlığı ölçməyə kömək edir. Bu, tez-tez böyümə ilə motivasiya ediləcək kadr ehtiyaclarını təxmin etməyə kömək edir. Təşkilatın biznes proqnozlaşdırma ehtiyaclarını müəyyən etmək və işçi qüvvəsinin diqqətli təlimi şirkətləri rəqiblərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirə bilər. Ən yaxşı istedadı sənayeyə cəlb etməklə, şirkət bu insanları işə götürə və saxlaya bildikdə, növbəti performans imkanları inkişaf etdirmək və ələ keçirməkdir. Təşkilat insan resurslarının idarə edilməsi ehtiyaclarını qiymətləndirmək üçün tələb təhlili nisbətindən istifadə edə bilər.

AIIDSS-in proqnozlaşdırma dərəcəsi və sifariş miqdarı dərəcəsi aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir. Valyuta proqnozu treydlərə və şirkətlərə itkiləri azaltmaq və biznes proqnozlaşdırma gəlirlərini optimallaşdırmaq üçün məlumat toplamağa imkan verə bilər.

Şirkətlərin Sayı	Proqnoz Nisbəti%	Sifariş miqdarı dərəcəsi%
50	89	92
60	79	96
90	86	91

Bir çox əmtəə birjası səviyyəsinin proqnozlaşdırılması seçimlərinə ehtiyac var. Daha çox yayılmış qərar sistemi üsulları alış gücündə paritet, nisbi maliyyə gücü və modelləşdirmə üsullarıdır. Qərar sistemindəki sifariş miqdarı nisbəti, sahiblik dəyəri, gecikmələr və sifariş xərcləri daxil olmaqla, məhsul xərclərini azaltmaq üçün biznesin ala biləcəyi sifarişin optimal miqdarıdır.

Nəticələr və Müzakirələr

Bu məqalə biznesin proqnozlaşdırılması prosesi üçün Sİ tərəfindən dəstəklənən DSS metodunu təqdim edir. Neyron şəbəkə modeli ilə biznes məlumatlarının proqnozlaşdırılmasının effektivliyində ən yaxşı təlim yanaşmasını müəyyən edir. Bu tədqiqat neyron şəbəkələrə və öyrənmə yanaşmalarına əsaslanan birgə proqnozlaşdırma prosesi yaradır. Əlaqə öyrənmə modeli müəyyən edilmiş irəli gizli təbəqə şəbəkəsində istifadə olunur və logistik funksiya müvafiq olaraq çıxış və gizli təbəqə ötürmə funksiyası kimi istifadə olunur. Bu model DSS istehlak məhsulunun istehsalçısı üçün şərti məlumatlar üzərində işləyir. Verilənlər bazasından istifadə etməklə, qrafiklər və hesabatlar əldə etməklə və təhlil aparmaqla proqnoz menecerlərinə kömək edən istifadəçi dostu bir modeldir.

Ədəbiyyat

1. He, G.; Marginson, D.; Dai, X.: Do voluntary disclosures of product and business expansion plans impact analyst coverage and forecasts? Account. Bus. Res. 49(7), 785–817 (2019)

2. Ortiz, C.J.I.; Marin, C.E.M.: Comparativo de tecnicas de inteligencia artificial aplicadas a pronosticos/ Benchmarking among artificial intelligence techniques applied to forecast. *Visión electrónica* 8(2), 55–67 (2014)
3. Sepasgozar S.M.; Hawken S.; Sargolzaei, S.; Foroozanfa, M.: Implementing citizen-centric technology in developing smart cities: a model for predicting the acceptance of urban technologies. *Technol. Forecast. Soc. Chang.* 142, 105–116 (2019)
4. Akbar, M.A.; Sang, J.; Khan, A.A.; Mahmood, S.; Qadri, S.F.; Hu.H.; Xiang, H.: Success factors influencing requirements to change management process in global software development. *J. Comput. Lang.* 51, 112–130 (2019)
5. Luhach, A.K.; Kempitiya, T.; Nguyen, S.; Alahakoon, D.; De Silva, D.; Chilamkurti, N.: Artificial intelligence based commuter behaviour profiling framework using internet of things for realtime decision-making. *Neural. Comput. Applic.* 32, 16057–16071 (2020)
6. Schaefer, S.E.; Sanchez, S.V.: Forecasting client retention—a machine-learning approach. *J. Retail. Consum. Serv.* 52, 101918 (2020)
7. Ali, Z.; Mahmood, T.: Complex neutrosophic generalized dice similarity measures and their application to decision making. *CAAI Trans. Intell. Technol.* 5(2), 78–87 (2020). <https://doi.org/10.1049/trit.2019.0084>
8. Chakraborty, A.; Mondal, S.P.; Alam, S.; Mahata, A.: Cylindrical neutrosophic single-valued number and its application in networking problem, multi-criterion group decision-making problem and graph theory. *CAAI Trans. Intell. Technol.* 5(2), 68–77 (2020). <https://doi.org/10.1049/trit.2019.0083>
9. Moshashai, D.; Leber, A.M.; Savage, J.D.: Saudi Arabia plans for its economic future: vision 2030, the National Transformation Plan, and Saudi fiscal reform. *Brit. J. Middle Eastern Stud.* 47(3), 381–401 (2020)
10. Haque, T.S.; Chakraborty, A.; Mondal, S.P.; Alam, S.: Approach to solve multi-criteria group decision-making problems by exponential operational law in generalised spherical fuzzy environment. *CAAI Trans. Intell. Technol.* 5(2), 106–114 (2020). <https://doi.org/10.1049/trit.2019.0078>
11. Robinson, J.; Harrison, P.; Shen, J.; Wu, F.: Financing urban development, three business models: Johannesburg, Shanghai, and London. *Progr. Plan.* 2020, 100513 (2020)
12. Wöhling T.; Burberry, L.: Eigenmodels to forecast groundwater levels in unconfined river-fed aquifers during fow recession. *Sci. Total Environ.* 747, 141220 (2020)
13. Bannister, F.; Connolly, R.: The future ain't what it used to be: Forecasting the impact of ICT on the public sphere. *Govern. Inf. Q.* 37(1), 101410 (2020)
14. Behmel, S.; Damour, M.; Ludwig, R.; Rodriguez, M. J.: Intelligent decision-support system to plan, manage and optimize water quality monitoring programs: design of a conceptual framework. *J. Environ. Plan. Manag.* 1, 1–31 (2020)
15. de Boer, M., Nouwt, B., van Bekkum, M. (2017). SUDS: system for uncertainty decision support. In: 2017 IEEE International Conference on Big Data (Big Data), pp.2795–2803. IEEE
16. Rodriguez, G.G.; Gonzalez-Cava, J.M.; Perez, J.A.M.: An intelligent decision support system for production planning based on machine learning. *J. Intell. Manuf.* 31, 1257–1273 (2020)

Rəyçi: dos.A.Hüseynli

Göndərib: 12.01.2022

Qəbul edilib: 10.02.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/112-116>

Elnarə Qoşqar qızı Rəsulova
Gəncə Dövlət Universiteti
dissertant
elnara.rasulova70@gmail.com

TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏTİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ XALQ YARADICILIĞI ÜZRƏ NƏZƏRİ BİLİKLƏRİN VERİLMƏSİ

Xülasə

Təsviri incəsənət fənninin tədrisində, sinif-dərs prosesində göstərilən istiqamətlərdə şagirdlərə müvafiq məlumatların verilməsi. Onların rəsmətmə fəaliyyəti ilə üzvi şəkildə əlaqələndirilməsi indiki dövrdə təsviri incəsənət tədrisi üzrə qarşıda duran və müntəzəm, sistemlə həyata keçirilən vəzifələrdən sayılır. Buna görə də V-IX siniflərin təsviri incəsənət dərslərində şagirdlərin bədii-estetik zövqünü, rəsmətmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün yeri gəldikcə xalq yaradıcılığının geniş yayılan nümunələrinə istinad edilməlidir. Müxtəlif formalı xalq yaradıcılığı nümunələri öz növbəsində müxtəlif qəbildən olan insanların estetik tələbatını ödəmək baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Belə ki, bədii tikmə, xalçaçılıq və s. vasitəsilə meydana çıxarılan sənət nümunələri əsrlərdən-əslərə, nəsillərdən-nəsillərə keçərək xalq sənətkarlarının peşə məharətini, bədii-estetik zövqünü nümayiş etdirmişdir. Belə bir mövqə eyni zamanda ayrı-ayrı növ və janrlardakı nümunələrin əsas mahiyyəti, ifadə vasitələri, xarakterik xüsusiyyətləri haqqında düzgün biliyə, təsəvvürə malik olmaq zərurətini qarşıya qoyur.

Açar sözlər: *təsviri incəsənət, incəsənət və sənətkarlıq, folklor nümunələri, növ və janrlar, bədii fəaliyyət, estetik hisslər*

Elnara Goshgar Rasulova

Providing theoretical knowledge on folk art in the process of teaching fine arts

Summary

To provide relevant information to students in the teaching of fine arts, in the areas indicated in the classroom. Organically linking them with drawing activities is one of the forthcoming and regular, systematic tasks in the teaching of fine arts. Therefore, in order to develop students' artistic and aesthetic taste and drawing skills in the fine arts classes of V-IX grades, it is necessary to refer to the widespread examples of folk art. Examples of different forms of folk art, in turn, were important in terms of meeting the aesthetic needs of different types of people. Thus, artistic embroidery, carpet weaving, etc. The works of art created by Such a position also emphasizes the need to have accurate knowledge and imagination about the essence, means of expression, characteristics of examples of different types and genres.

Key words: *fine art, arts and crafts, folklore patterns, look and genres, artistic activity, aesthetic feelings*

Giriş

Doğma Azərbaycanımızın mənafeyi üçün çalışan, öz ölkəsinin tarixini, mədəniyyətini yaxşı bilməyi qarşısına məqsəd qoyan hər bir yeniyetmə məktəbli eyni zamanda xalqımızın bədii yaradıcılıq ənənələrini də mükəmməl öyrənməlidir. Təsədüfi deyildir ki, Respublikamızın Prezidenti İlham Əliyev cənablarının 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunan "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın 4-cü "Təhsil sisteminin başlıca vəzifələri" bölməsində deyilir:

"...Məsuliyyətini dərk edən, demokratiya prinsiplərinə və xalqının milli ənənələrinə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edən, azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək;

-milli mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktik biliklərə yiyələnən müasir təkəkkürlü və rəqabətə nailiyyətli kadrlar hazırlamaq;

-sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsini və əlavə təhsili təmin etmək, təhsilalanların ictimai həyata və səmərəli əmək fəaliyyətinə hazırlamaq” (1; s.12).

Çox böyük mənəvi təsir qüvvəsinə malik olan bu sözlər ölkəmizdə yaşayan və böyüməkdə olan nəslin, o cümlədən orta ümumi təhsil məktəbi şagirdlərinin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olan müəllimləri də böyük Azərbaycançılıq ruhu ilə yaşamağa, milli zəmində daha ahəngdar şəkildə fəaliyyət göstərməyə səfərbər edir.

Qarşıya qoyulan bu mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsində ümumi təhsil məktəblərində tədris olunan fənlərin, o cümlədən “Təsviri incəsənət” fənninin mühüm rolu, təsir imkanları vardır.

Bədii-estetik fənlər sırasında xüsusi yer tutan təsviri incəsənət fənni məzmununa, inkişafetdirici xüsusiyyətlərinə görə də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də orta ümumi təhsil məktəblərində bu fənnin tədris səviyyəsinin yüksəlməsinə, əlverişli tədris materiallarına istinad olunmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Təsədüfi deyildir ki, ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatı prosesində bu fənn əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq I-IX siniflərdə, yəni natamam orta təhsil illərində tədris edilir. Belə bir mövqe ümumi təhsilin mühüm əhəmiyyət kəsb edən mərhələsində təsviri incəsənət fənninə xüsusi diqqət yetirilməsi ilə əlaqədardır. Təsviri incəsənətin idraki-tərbiyəvi əhəmiyyətinin təhsil sisteminin müxtəlif dövrləri əhatə edən inkişaf mərhələlərində diqqətə çatdırılması problemliyi ilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan xalq dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri, onların yaranma tarixi, bədii-estetik xüsusiyyətləri, ən çox inkişaf etdiyi bölgələr haqqında lazımi nəzəri məlumatı olmayan müəllimlər, dərnek rəhbərləri bu sənəti şagirdlərə sevdirməkdə müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırlar. Buna görə də xalq yaradıcılığının növ və janrları, bədii-estetik mahiyyəti haqqında mükəmməl məlumatı yiyələnmək üçün sənətşünas alimlərimizin müvafiq əsərləri ilə yaxından tanış olmalıdırlar.

Ümumi təhsil məktəblərində təsviri incəsənət fənninin müasir tələblər səviyyəsində tədrisi öz növbəsində fənn müəllimlərinin peşəkarlıq səviyyəsindən və metodik hazırlığından asılıdır. Buna görə də problemin bu iki mühüm cəhəti pedaqoq-metodist alimlərin, sahə mütəxəssislərinin həmişə diqqət mərkəzində olmuş, müvafiq metodik vəsaitlərin, tövsiyələrin hazırlanmasını, pedaqoji prosesə tətbiq olunmasını zəruri saymışlar. Lakin araşdırmalar göstərir ki, digər fənlərə nisbətən müxtəlif vaxtlarda “Rəsm”, “Təsviri sənət”, “Təsviri incəsənət” adlandırılan bu fənn üzrə metodik vəsaitlərin hazırlanması işinə keçən əsrin ikinci yarısından – 50-ci illərin əvvəlindən başlanılmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, ilk və o dövr üçün çox dəyərli, əhəmiyyətli sayılan vəsaitlərdən sonra rəsm-təsviri incəsənət dərslərinə, sinifdən xaric məşğələlərə diqqət artırılmış, müəllimlərin fəallığı xeyli artmış, metodik ustalıq səviyyəsi nəzərə çarpmışdır.

Maraqlı cəhət budur ki, həmin vəsaitlər milli dəyərlərimizi əks etdirən təsviri incəsənət üzrə Azərbaycan xalq yaradıcılığının mühüm bir sahəsi olan dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinə də xüsusi diqqət yetirilmiş, onların şagirdlərin rəsmə fəaliyyətinin inkişafındakı rolu işıqlandırılmışdır.

Ümumi təhsil məktəblərində təsviri incəsənətin tədrisi metodikası üzrə araşdırdığımız metodik vəsaitlər, tövsiyələr göstərdi ki, 1954-cü ildən başlayaraq bu fənnin tədrisi imkanlarının artırılması da diqqət mərkəzində olmuşdur. Müəyyən fəsilələrlə nəşr edilən vəsaitlərin demək olar ki, hamısında təsviri incəsənət üzrə Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələrinin, xüsusilə dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin əhəmiyyəti diqqətə çatdırılmışdır.

Məqalədə göstərilir ki, məhz bu vəsaitlərdən sonra pedaqoq alimlərin, sahə mütəxəssislərinin qələmə aldıkları vəsaitlərdə rəsm-təsviri incəsənət dərslərinin inkişafetdirici roluna, əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Professor Əliheydər Həşimovun hələ 1961-ci ildə çap etdirdiyi “Uşaqların estetik tərbiyəsi”, “I-IV sinif şagirdlərinin estetik tərbiyəsi” adlı metodik vəsaitlər də xüsusi maraq doğurur. O qeyd edir ki, məktəblilərin ümumi inkişafındakı rəsm dərslərinin rolu

böyükdür. Bu dərslər təsviri incəsənət vasitələri ilə bədii estetik inkişafın əsas vəzifələrini planlı surətdə yerinə yetirir (8; s.19).

Tədqiqata cəlb edilən metodik vəsaitlərdə təsviri incəsənət üzrə sinifdən xaric işlərin əhəmiyyəti qeyd olunsada, bu istiqamətdə konkret iş formaları göstərilməmişdir.

2009-cu ildən başlayaraq respublikamızın ümumi təhsil məktəblərində tədrisin fənn kurikulumları-proqramları əsasında aparılması yeni tədris komplekslərinin yaradılması zərurətini qarşıya qoydu. Kompleksə daxil olan dərslər, şagirdlər üçün iş dəftərləri, habelə müəllimlər üçün metodik vəsaitlər heç şübhəsiz, təhsilin modernləşdirilməsinə, müasir tələblər baxımından qurulmasına müsbət təsir göstərdi. Bununla belə etiraf edək ki, həmin tədris kompleksinin demək olar ki, əksəriyyətində “akademizm” meyl daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

Dərslərdə, şagirdlər üçün iş dəftərlərində, müəllimlər üçün metodik vəsaitlərdə həm şagirdlərin, həm də müəllimlərin çətinliklə qarşılaşdığı söz və terminlər öz əksini tapıb. Bu fikirləri I-IX siniflər üçün hazırlanan və müəllimlərin istifadəsinə verilən yeni nəsil metodik vəsaitlər haqqında da demək olar.

V-IX sinif şagirdləri ilə apardığımız müsahibə prosesində Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin çox geniş yayılan xalçalarımız və onları bütün dünyaya çatdıran Azərbaycan Xalça Muzeyi haqqında zəruri məlumat vermək imkanı yaranır. Müəllimlər bu imkanlardan istifadə edərək bu sənət məbədi haqqında şagirdlərə ətraflı məlumat verməyə çalışmalı, əlavə mənbələrdən də öz yerində, məqamında istifadə etməyə səy göstərməlidirlər.

Xalqımızın əsrlər boyu böyük məhəbbətlə yaratdığı xalça nümunələrinin təbliğində və qorunub saxlanmasında mühüm rol oynayan Azərbaycan Xalça Muzeyi zəngin eksponatları ilə tanınır, buraya gələnləri heyran edir. 1967-ci ildə təşkil edilən bu mədəniyyət mərkəzi buraya gələn çoxsaylı tamaşaçılarda bu müqəddəs və geniş yayılan sənətimiz haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Azərbaycan Xalça Muzeyində nümayiş etdirilən eksponatlar təkcə xalçalar və xalça məmulatları ilə məhdudlaşmır. Burada xalq sənətinin geniş yayılan bədii tikmə, bədii metal, kəlağayı nümunələri də nümayiş etdirilir ki, bu da xalq dekorativ-tətbiqi sənətinin geniş və əhatəliliyi haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Şagirdlərin nəzərinə çatdırmaq lazımdır ki, muzeyin fəaliyyəti respublikamızla məhdudlaşmır. Yarandığı vaxtdan indiyədək dünyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrində qədim xalq sənətimizin çox zəngin nümunələri olan xalçalarımızın dəyərini göstərən sərgilərin təşkilinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya və s. Ölkələrdə təşkil edilən sərgilərdə dekorativ-tətbiqi sənətimizin bu parlaq nümunələri məharətlə nümayiş etdirilmişdir.

Dünyanın əksər ölkələrində Azərbaycan xalçalarına göstərilən maraq təsadüfi deyil. Məhz belə bir mövqeyə görə də xalq sənətimizin qədim və zəngin məskənlərindən sayılan ölkəmizdə bu sənətin əsas mahiyyətini əks etdirən tədbirlər də həyata keçirilib. Bu cür tədbirlərdə bir daha nəzərə çatdırılır ki, xalça sənətinin yaranma tarixi bizim eradan əvvəllə V əsrdə bağlıdır. Belə bir fakt da xüsusi maraq doğurur ki, hələ keşən əsrdə Almaniyada, Avstriyada, Fransada nəşr olunan kitablarda və albomlarda xalçalarımızın bədii xüsusiyyətləri haqqında maraqlı bilgiler nəzərə çatdırılır. Qeyd olunur ki, Azərbaycan xalçaları bədiiliyi, naxış və ornamentləri ilə digər Şərqi xalqlarının sənət nümunələrindən xeyli fərqlənir. Əlbəttə, bütün bunlar məhz Azərbaycan Xalça Muzeyi əməkdaşlarının geniş, çoxcəhətli fəaliyyəti ilə mümkün olmuşdur. Muzeydəki eksponatlar Azərbaycan xalça sənətinin ayrı-ayrı nümunələrini təbii şəkildə, bütöv əlvanlığı ilə göstərir. Belə bir cəhəti də yaddan çıxarmaq olmaz ki, Azərbaycan Xalça Muzeyi dünyada sırf xalça sənətinə həsr edilən yeganə muzeydir.

Azərbaycan Xalça Muzeyi möhtəşəmliyi, rəngarəng tədbirləri ilə bütün dünyada məşhurdur. Təsədüfi deyildir ki, dünya xalqlarının mədəni irsinin geniş yayılmasında mühüm rol oynayan Beynəlxalq Təşkilatın – YUNESKO-nun dəstəyi ilə burada bir-birindən dəyərli tədbirlər həyata keçirilmiş, Azərbaycan xalçalarının özünəməxsusluğu parlaq şəkildə nəzərə çatdırılmışdır.

Təsviri incəsənət üzrə Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələri üzrə müsabibələrin təşkili problem dairəsində şagirdlərin biliklərini artırmaqda dəyərli iş formalarından sayılır. Bununla belə, şagirdlərin nəzəri biliklərini artırmaqda və rəsm etmə fəaliyyətini inkişaf etdirməkdə də mühüm rol

oynayır. Belə müsahibələrdə şagirdlər öyrənirlər ki, Azərbaycan xalça sənətinin qədimliyini və gözəlliyini dünyaya çatdırmaqda xalçaçı rəssam, dünya şöhrətli sənətkar Lətif Kərimovun böyük xidmətləri olub. Onun səyi, araşdırmaları nəticəsində məlum olub ki, xalqımıza şöhrət gətirən bu sənətin meydana çıxmasının əsas səbəbkarı ulu babamız Dədə Qorqud olmuşdur. Deyilənə görə Dədə Qorqudun nəvəsi Qantural günlərin birində oturduqları yerdəki gözəllikdən vəcdə gəlir:

-Yaz gedəcək, qış gələcək. Hara baxsaq kol-kos, saralıb-solan məkan görəcəyik. Bəs təbiət gözəlliklərini evimizə necə aparacaq?

Dədə Qorqud nəvəsinin həyəcanlığını, narahatlığını görərək deyir:

-Təbiətin qanununu pozmaq olmaz, oğul. Amma mən elimizə, insanlara elə bir iş, sənət deyəcəyəm ki, məhz həmin vasitələrlə evlərimizdə ilim dörd fəslində də gül-çiçək, göz oxşayan mənzərələr olacaq...

Bu gün inamla deməliyik ki, xalçanı kəşf edən Dədə Qorqud olub.İllər, əsrlər bir-birini əvəz etdikcə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində yaradılan xalça nümunələri maraqla qarşılanmış, zövq oxşamışdır. Qarabağ, Quba, Şirvan, Naxçıvan, Təbriz xalçaları daha geniş yayılmışdır. Xalçalarımızın müxtəlif qəbildən olan insanları heyretləndirən cəhətləri, ifadə vasitələri var. Xalçalarımızı gözəlləşdirən başlıca vasitələrdən biri də butalar-buta kolleksiyalarıdır.

“Palalı buta”, “Evli buta”, “Baba buta”, “Lələk buta”, “Qovuşan buta”, “Çiçəkli buta”, “Yanar buta” və s. Növlər üzrə mövcud olan butaların ayrı-ayrı xalça çeşnilərində əks etdirilməsi bu sənətin gözəlliyini daha da artırır.

Azərbaycan xalq yaradıcılığının ən geniş yayılan xalça sənəti haqqında aparılan müsahibələr prosesində verilən nəzəri məlumatlar şagirdlərin bilik səviyyələrinin, praktik bacarıq və qabiliyyətlərinin artmasına necə təsir göstərir?

Bu suala əhatəli şəkildə cavab tapmaq üçün digər bir sual da baş qaldırır. Lakin bu sual bilavasitə şagirdlərə ünvanlanır:

Müvafiq layihə üzrə xalçaçı rəssam olmaq istərdinizmi?

Bu sualla əlaqədar verilən cavablar gözlənilməyindən də çox oldu. Belə bir mövqə, vəziyyət iki mühüm istiqamətlə əlaqədardır.

Birinci istiqamətə hələ aşağı siniflərdən başlayaraq şagirdlərin bir-birindən gözəl xalçalarımıza daha çox maraq göstərmələri aiddir.

İkinci istiqamətə isə həyat və məişətdə - ailədə, habelə, mədəni-maarif ocaqlarında xalça və xalça məmulatlarına geniş yer verilməsi ilə bağlıdır.

Müsabiqənin şərtlərində əhatəliliyə, yəni dörd qrupa aid olan xalça nümunələri üzrə əl işlərini göstərməkdə sərbəst olduqları bildirildi. Quba, Şirvan, Gəncə-Qazax, Qarabağ qrupları üzrə şagirdlər özlərinə məxsus əl işlərini meydana çıxardılar. Maraqlı burasıdır ki, müsabiqədə iştirak edən 48 nəfər şagirdin xalça eskizlərində milli naxış və ornamentlər, əlvanlıqlı ilə, zövq oxşayan rəng əlaqələri ilə əks etdirilmişdir.

Bədii tikmələr xalq yaradıcılığının çox geniş yayılan növlərindən sayılır. Dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin bu növünün geniş yayılmasının mühüm bir səbəbi onunu gözəlliyi, zövq oxşamasıdır, digər bir səbəbi isə bu sənətin əhatə dairəsinin genişliyi ilə əlaqədardır.

Ev-məişət avadanlığının müxtəlif nümunələrində, habelə qadın və kişi paltarlarında əks etdirilən haşiyə və naxışlar da bədii tikmələr vasitəsilə nəzərə çatdırılır.

Müsahibə prosesində, ayrı-ayrı söhbətlərdə şagirdlərin nəzərinə çatdırmaq lazımdır ki, bədii tikmələr dekorativ-tətbiqi sənətin ən qədim və geniş yayılan sahələrindəndir. Müxtəlif parçalar, keçələr, dəri məmulatları üzərində rəngarəng saplarla salınan naxışlar əsrlərdən-əslərə, nəsillərdən-nəsillərə keçərək bizim günlərə çatmış, zövq oxşamışdır.

Bədii tikmənin ayrı-ayrı nümunələri hazırlanarkən pambıq, yun, ipək, habelə güləbətin adlanan qızılı-gümüşü saplardan, xırda, zərif muncuqlardan, qiymətli daşlardan, rəngli parça kəsiklərindən istifadə olunur ki, bu da sənətin bədii-estetik mahiyyətini daha parlaq şəkildə nəzərə çatdırır. Bu da məlumdur ki, bədii tikmələr insanların həyat və məişətinə uyğun olaraq müxtəlif çeşidlərdə inkişaf etmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, güləbətin tikmələr daha çox diqqəti cəlb etmişdir. Bakı, Şamaxı şəhərlərində, daha sonralar isə Gəncə, Şuşa qəzalarında daha geniş yayılmış, ayrı-ayrı şairlərin, el aşıqlarının şeirlərində tərənnüm olunmuşdur.

Bədii tikmə sənətinin gözəlliyi, geniş yayılması haqqında müsahibə prosesində şagirdlərə verilən bu cür məlumatlar onlarda xalça sənətinin ülviliyinə, əbədi yaşarlığına maraqlı, məhəbbət hissi oyadır, əməli fəaliyyətə ruhlandırır.

Təsviri incəsənət üzrə Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələrinin öyrədilməsi işinin səmərəliliyini artırmaq üçün dərsləndirən vaxtlarda həyata keçirilən məşğələlərin, tədbirlərin əhatəliliyinə, sistemli şəkildə aparılmasına böyük əhəmiyyət verilməlidir.

Təsviri incəsənət üzrə Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələri xalqın mənəvi zənginliyini göstərən möhtəşəm, həmişə tərəvətli sənət abidələridir. Bu abidələrlə müntəzəm tanış olmaq, təhsil və tərbiyəvi əhəmiyyətini üzə çıxarmaq milli və bəşəri mahiyyəti ilə diqqəti cəlb edən vəzifələrdən sayılmalıdır.

Nəticə

Təsviri incəsənətin tədrisində Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələrindən istifadə problemi üzrə tədqiqat göstərdi ki, milli və bəşəri mahiyyətinə görə diqqəti cəlb edən, əsrlərdən-əslərə, nəsillərdən-nəsillərə keçərək bu günümüzdə çatan sənət inciləri bədii fəaliyyətin, estetik zövqün inkişafı vasitəsi kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Təsviri sənət üzrə qədim və zəngin tarixə malik olan xalq yaradıcılığı nümunələri öz növbəsində ümumi təhsil məktəbi şagirdlərinin vətənpərvərlik tərbiyəsində, estetik hissənin, zövqün inkişafında ən təsirli vasitələr kimi dəyərləndirilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanda təhsil siyasəti (1998-2004) / Tər.ed.Faiq Şahbazlı-Bakı: Çarşıoğlu, -I cild, -2005, - 832 s.
2. Abbasov A.N. Pedagogika. Orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti /A.N.Abbasov. –Bakı: Mütərcim, - 2010. -344 s.
3. Ağayev Ə.Ə. Azərbaycan ictimai pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi / Ə.Ə.Ağayev, - Bakı: Avropa, - 2005, - 287 s.
4. Aslanov A.M. İncəsənət və tərbiyə / A.M.Aslanov, -Bakı: Gənclik, -1967, -190 s.
5. Atayev S.H. İbtidai siniflərdə təsviri sənətin tədrisi metodikası / S.H.Atayev, -Bakı: Nurlan, - 2001, -207 s.
6. Həşimov, Ə.Ş. I-IV sinif şagirdlərinin estetik tərbiyəsi / Ə.Ş.Həşimov. – Bakı: -1961, -98 s.
7. Xəlilov V.C. Ümumtəhsil məktəblərində estetik tərbiyənin inkişafı yolları / V.C.Xəlilov. – Bakı: Maarif. -1991, -176s.
8. Xəlilov V.C. Müəllimin estetik mədəniyyətinin yüksəldilməsi istiqamətləri / V.C.Xəlilov. – Bakı: Nərgiz. – 1997, -31s.
9. Məmmədov M.M. Şagirdlərin estetik tərbiyəsində Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrindən istifadə / M.M.Məmmədov. -Bakı: -1994, -22s.
10. Mustafayeva R.Ş. Təlim prosesində milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması / R.Ş.Mustafayeva. – Bakı: -1994, -19 s.
11. Sadıqov F.B. Ümumi pedaqogika / F.B.Sadıqov. –Bakı: Maarif, -2018, -852 s.
12. Seyidov F.Ə. Soykökümüzdən gələn pedaqoji fikir / F.Ə.Seyidov. –Bakı: 2004, -224 s.
13. Vəliyev Ş.Ş. Təsviri incəsənət üzrə ibtidai sinif şagirdlərinin əl işlərindən ibarət sərəgilərin təşkili yolları // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin xəbətləri, -2005, №1, -s. 174-178.
14. Zeynalov F. Təsviri incəsənət. V sinif üçün dərslik / F.Zeynalov. -Bakı:Təhsil, -2012, -96 s.

Rəyçi: prof. V.Xəlilov

Göndərib: 30.12.2021

Qəbul edilib: 28.01.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/117-122>

Ülvi Vüqar oğlu Qurbanzadə
Bakı Mühəndislik Universiteti
magistratura
ulvi.qurbanzade98@gmail.com

İCTİMAİYYƏTLƏ ƏLAQƏLƏRDƏ ƏSAS KOMMUNİKASIYA VASİTƏSİ KİMİ SOSIAL MEDIA

Xülasə

Bu məqalədə ictimaiyyətlə əlaqələrin əsas vasitələrindən olan sosial medianın istər təşkilat imicini qorumaqda, istərsə də, təşkilatın bazarda davamlı fəaliyyət göstərə bilməsi üçün nə qədər kritik əhəmiyyətə sahib olmasından bəhs edilmişdir. Araşdırmada gündəlik sosial mediadan istifadə edən kütlənin yaş ortalaması, ən çox istifadə edilən sosial şəbəkələr və ölkəmizdə sosial media ilə bağlı vəziyyət qeyd edilmişdir. Həmçinin statistik məlumatlar əsasında sosial media istifadəçiləri haqqında məlumatlara araşdırmada yer verilmişdir. İctimaiyyətlə əlaqələr ilk vaxtlar propaqanda vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur. Günümüzdə ictimaiyyətlə əlaqələr, qurumlarla ictimaiyyət arasında körpü rolunu oynamaqdadır. İctimaiyyətə əlçatanlığı isə sosial media təmin etməkdədir. Texnologiyanın irəliləməsi nəticəsində XX əsrin sonlarından qəzet və jurnalların yerlərini sosial media almaqdadır. Geniş kütləyə sahib olan sosial media nə qədər önəmli olduğunu göstərməkdədir.

Açar sözlər: *sosial media, ictimaiyyətlə əlaqələr, sosial şəbəkə, internet, facebook, twitter, bloqlar, instagram, YouTube*

Ulvi Vugar Gurbanzade

Social media as the main means of communication in public relations

Summary

This article discusses the critical importance of social media, one of the main means of public relations, both in maintaining the image of the organization and for the organization to be able to sustain itself in the market. The study noted the average age of the population using daily social media, the most used social networks and the situation with social media in our country. The study also included information on social media users based on statistics. Public relations was first used as a means of propaganda. Today, public relations plays the role of a bridge between institutions and the public. Social media provides access to the public. As a result of advances in technology, newspapers and magazines have been replaced by social media since the late twentieth century. Social media, which has a wide audience, shows how important it is.

Key words: *social media, public relations, social network, internet, facebook, twitter, blogs, instagram, YouTube*

Giriş

Əvvəlki illərlə müqayisədə dünya rəqəmsal dünyaya çevrilməkdədir. Təşkilatların öz fəaliyyətlərini davam etdirmələri üçün isə, bu mühitlə uyğunlaşmaları lazımdır. Məhz burada təşkilatların imicini qorumaq məqsədilə, önəmli rol kimi çıxış edən ictimaiyyətlə əlaqələr xüsusi bir əhəmiyyətə sahibdir. Həmçinin ictimaiyyətlə əlaqələrin səmərəli təşkil edilməsi üçün sosial medianın önəmi çox yüksəkdir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə insanların dünya baxışları dəyişir. Bir vaxtlar internet istifadəçiləri yalnız gənclər idisə, indi yaşlılar və uşaqlar, qadınlar və kişilər, bir sözlə, hər kəs internet istifadəçisinə çevrilib. Artıq həyatımızda “Sosial media” var. İlk sosial şəbəkə 1979-cu ildə “Usernet” adı altında yaradılsa da, populyarlıq qazana bilmədi. Sosial mediadan sonra insan həyatında bir çox şey dəyişməyə başladı. Sosial mediada mövcud olan məzmun istifadəçi tərəfindən yaradıldığından yaradıcılıq əhəmiyyət qazanmağa başladı və iştirak çağı doğuldu. Medianın məzmununu çıxaran və medianı izləyən arasındakı sərt ayrılıq ortadan qalxdı. Bu meydana gəlməyə bağlı olaraq dəyişmə sürəti atdı. İnsanlar üçün və yeniliklərdə başı çəkmək əhəmiyyət qazandı. Gerçəklər deyil fikirlər əhəmiyyət qazandı, obyektiv olmaq deyil içdən olmaq əhəmiyyətli hala gəldi.

İctimaiyyətlə əlaqələrdə əsas kommunikasiya vasitəsi kimi sosial media

İctimaiyyətlə əlaqələr bir çox qurumun həyata keçirdiyi və ya həyata keçirmək istədiyi önəmli fəaliyyət sahələrindən birini yaratmaqdadır. İctimaiyyəti əlaqələndirmək üçün quruluşların əllərində müxtəlif alternativlər mövcuddur. Bunlar xəbərlərdən başlayaraq, internet üzərindən məlumatların paylaşılmasına qədər geniş sahəni əhatə etməkdədir. Təşkilatlar bunlar arasından hədəflərinə ən uyğun olanı seçib istifadə etməkdədir. Bunlar arasından seçim professional şəkildə edilməlidir ki, əldə edilən məlumatlar ictimaiyyətlə paylaşmaq üçün yararlı olsun. Media əlaqələrinin ictimaiyyətlə əlaqələrin təşkilində mərkəzi rolu vardır. Çünki media, bir sosial sistem içərisində digər hədəf qruplara məlumat axışını idarə edən bir funksiyaya sahibdir. Media əlaqələri vəzifəsi də, ictimaiyyətlə əlaqələr mütəxəssisinin ənənəvi vəzifələrindən biridir. Media əlaqələrini sürdürmək, ictimaiyyətlə əlaqələr mütəxəssisinin vəzifələri arasında yer almaqdadır. Qazanc məqsədi güdən və ya güdməyən quruluşlar önəmli mesajlarını hədəf qruplarına çatdırmaq məqsədi ilə media əlaqələrinə güvənməkdədirlər (İstanbul 1999, səh 23). Grunig-ə görə, ictimaiyyətlə əlaqələr sadə şəkildə bir əlaqə qurmanın öncəsində, qərar alma hərəkətidir. İctimaiyyətlə əlaqələr müəssisələrdə qəbul ediləcək qərarlara, ictimaiyyətin baxış nöqtəsini əldə etməkdə böyük dəyərə malikdir (O.Ders, səh 17). Kompüter və telekommunikasiya şəbəkələri bütün dünyada yeni bir süni ünsiyyət mühiti yaratmışdır. İctimaiyyətlə əlaqələr mütəxəssisi tərəfindən media geniş kütlələri hədəfləyən, hədəf kütlənin bilməsi lazım olanları verən və onları təmsil edəndir. Bu səbəblə ictimaiyyətlə əlaqələr mütəxəssisləri bu gerçəklərdən hərəkət edərək, quruluşların çıxarları ilə media standartlarını tarazlaşdırmalıdırlar. Aronoffun etmiş olduğu bir təcrübədə, mediaçıların ictimaiyyətlə əlaqələr mütəxəssislərinə qarşı mənfi bir tərəf tutduğunu göstərir. Koloradoda “Media and Management Consultant”dan Dean Rotbartın 225 Amerikan mediaçısı üzərində edilən təcrübədə, mediaçıların 47%-nin ictimaiyyətlə əlaqələr mütəxəssislərini bəyənmədiklərini, 46%-nin isə ictimaiyyətlə əlaqələr mütəxəssislərinin doğrunu söyləmədiklərini bildirmişdirlər (İstanbul 2002, 25 səh). Sosial media məzmun və forma baxımından insanların həyatında böyük yer tutur. Sosial media bloqları, mikrobloqlar, sosial şəbəkələr, sosial əlfəcinlər, podkastlar, vikilər, videolar, paylaşım saytları və forumlar şəklində müxtəlif istifadə sahələri təklif edən bir platforma olaraq görünür. Bu formatlar insanlara məlumat və məzmunu bir-birləri ilə paylaşmağa kömək edir. İstifadəçilərin axtarıqları və maraqlandıqları məzmunu daxil ola bilmələrini təmin edir (Sosial Medya İnceleme 2020, səh 97).

Sosial media fərdlər və icmaların, istifadəçilərin istehsal etdiyi məzmunu paylaşıqları platformalar kimi tərif oluna bilər. Andreas Kaplan və Mikael Haynlayn sosial medianı veb 2.0 ideyası və texnologiyası əsasında hazırlamış və istifadəçiyə məzmunun yaradılmasında və paylanmasında iştirak imkanı verən internet alətləri toplusu kimi tərif edir. Sosial media insan münasibətlərinə yön verən sosial internet proqramlarıdır (AƏF, Sosial media təlim modulları 2013, səh 27). Sosial medianın bir çox alt başlığı var: Bloq, Mikro-bloq, Forum, Sosial şəbəkə, Podcast, Wiki və s. olaraq qeyd edilə bilər.

Bloq – Web log sözlərindən yaranan bloq bir növ internet saytıdır. Wilcox-un vurğuladığı kimi, İnternet saytdan fərqli olaraq yüksək interaktivdir və dialoq qurmaq üçün struktura malikdir. Milyonlarca bloq fəaliyyət göstərməkdədir. Bunları bir növ internet əsaslı “qəzet” adlandırmaq mümkündür. İctimaiyyətlə əlaqələr üçün önəmi buradan başlamaqdadır. Qəzətlərə bənzəyən yönlər mövcud olsa da, qəzətlərdən fərqli olaraq ümumiyyətlə tək tərəfli baxış ifadə etmələri “tərəfsiz” bir düşüncədən uzaq olmalarını sərgiləməkdədir (Selçuk İletişim 2011, səh 6).

Forum - Forum sahəsinə daxil olduqdan sonra müvafiq kateqoriya seçilir və bu kateqoriya əsasında yeni mövzu yaradılır. Digər istifadəçilər yaradılan mövzuya öz şərhlərini (cavablarını) yazaraq öz fikirlərini bildirirlər. Çox vaxt forumlarda idarəedici və/və ya moderator olur. İdarəedici, forumlarda ən yüksək səlahiyyət səviyyəsinə malik şəxsdir. Postları idarə etmək və üzvləri təsdiqləmək, yeni forumlar yaratmaq kimi səlahiyyətləri vardır. Başqa bir idarəçi isə moderatorur. Məktubları təsdiqləmək, köçürmək, silmək, redaktə etmək və ya istifadəçiləri bloklamaq kimi tapşırıqları mövcuddur (Selçuk İletişim 2011, səh 6).

Qlobal internet istifadəsi ilə müqayisədə sosial medianın ümumi populyarlığı gündən-günə artmaqdadır. 2021-ci ilin oktyabr ayında qlobal statistikaya əsasən hazırda dünyanın yarısından çoxu sosial mediadan istifadə edir. Dünyada 4,55 milyard insan sosial mediadan istifadə edir. Son 12 ayda 400 milyon yeni istifadəçi onlayn olmuşdur. OfCom (Böyük Britaniya) tərəfindən 2021-ci ildə nəşr olunan “Uşaqlar və valideynlər mediadan istifadə və münasibət hesabı”nda qeyd edilir ki, 8-

11 yaşlı uşaqların 44%-i sosial media proqramlarından/saytlarından istifadə edir ki, bu göstərici 12-15 yaşlı uşaqlarda sürətlə 87%-ə yüksəlir(<https://dataportal.com/social-media-users>).

2020 Dekabr-2021 Dekabr tarixlərində sosial media istifadəsi % ilə

Facebook-76.55%
Twitter-7.43%
Pinterest-6.47%
Instagram-4.04%
YouTube-3.85%
Reddit-0.71%

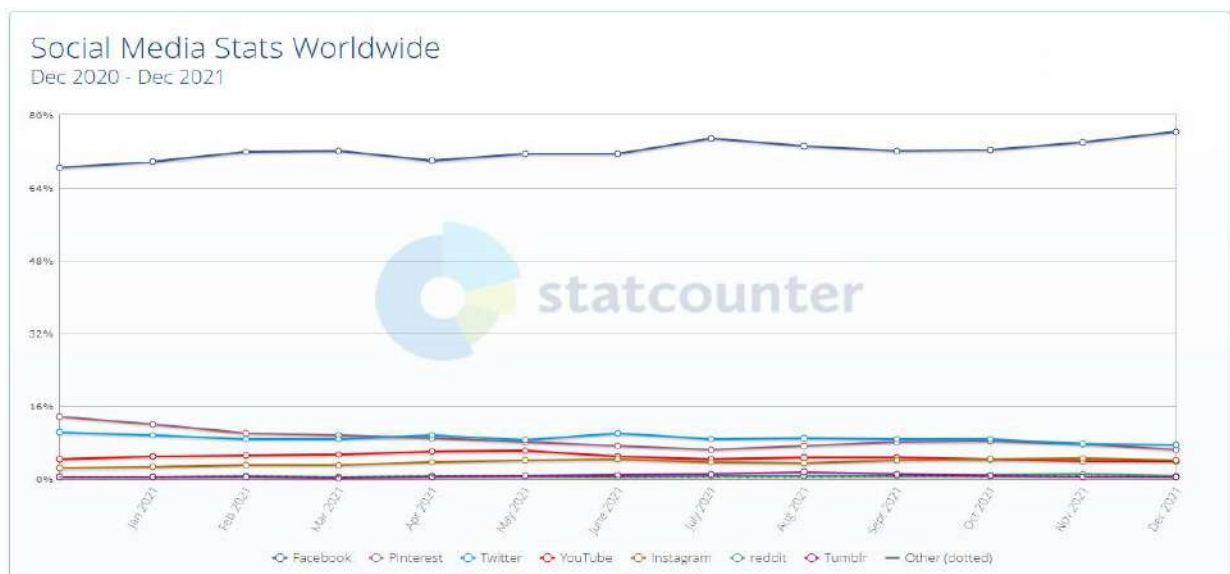
Mənbə: Qlobal statistika,<https://gs.statcounter.com/social-media-stats>

Bu gün qurumlar ünsiyyətdə daha az rola və məlumatı idarə etmək üçün daha az gücə malikdir. Artıq hədəf kütlə daha yüksək səsə malikdir və qurumların məhsul və xidmətləri haqqında daha çox məlumat tələb edirlər. Sosial media münasibətlərlə, yəni insanlarla əlaqəlidir. Əgər qurumlar mediaya əhəmiyyət verərlərsə, öz işçilərinə, müştərilərinə və maraqlı tərəflərinə dəyər verərlər və qazancları daha çox olar. Sosial media alətləri təşkilatların müştərilər ilə əlaqə qurmağın yeni yollarını yaratmışdır (O.Ders, səh 390). Son illərdə baş verən sürətli dəyişikliklər nəticəsində xidmət sektorundakı sahibkarlar və şirkətlər, kommunikasiya texnologiyalarındakı inkişaf sayəsində bu sahənin rəqəmsal bir platformada təqdim edilməsi konsepsiyasına keçidlə qarşılaşdılar. Sosial medianın öncülük etdiyi yeni bir konsepsiya olan xidmət sektorunu rəqəmsal platformada təqdim etmək, dünyanın hər yerində olmasından asılı olmayaraq, bu sektordakı yenilikləri hər kəsə eyni zaman kəsiyində və bərabər şəkildə məlumat vermək imkanı verir. Xüsusilə rəqəmsal platformalardan istifadə etməyi ən fəal şəkildə seçən bir qrup olan yerli nəsillər, xidmət sektorunu saytlarını sosial media şəbəkələri vasitəsilə təqib edir. Nəticədə, yeni nəsillər fərdləri populyar sosial şəbəkələrdə (Snapchat, Instagram, Pinterest və s.) xidmət sektorunun rəqəmsal təqdimatına və xidmətlərə rəhbərlik edərək bu sektordakı yenilikləri təşviq etməyə də kömək edirlər. Pew Araşdırma Mərkəzi sosial mediadan istifadəni araşdırıb və nəsillər üzrə nəticələr aşağıdakı kimi göstərmişdir.

Aparılmış təhlillər nəticəsində ABŞ-da 18-29 yaşlı insanların 84 faizi aktiv sosial media istifadəçiləridir. Bu rəqəm 30-49 yaş qrupu üçün 81 faizə, 50-64 yaşlılar üçün isə 73 faizə qədər azalır. 65 və yuxarı yaşlı ABŞ-da ən az sosial mediadan istifadə edir. Gənclər sosial mediadan ən çox istifadə edən və eyni zamanda smartfonlara ən geniş çıxışı olan nəsillər olmaqda davam edirlər. Yaşlı nəsillər isə daha çox planşetlərdən istifadə edir.

18-29 yaş	30-49 yaş	50-64 yaş	65 və üstü
84%	81%	73%	45%

MƏNBƏ:<https://www.oberlo.com/blog/social-media-marketing-statistics>

Facebook ən populyar sosial media platformasıdır. İstifadəçilər gündə orta hesabla iki saat 25 dəqiqə sosial mediada vaxt keçirirlər. Marketoloqların 73%-i sosial media marketinginin onların biznesi üçün “bir qədər təsirli” və ya “çox təsirli” olduğuna inanır. Sosial brauzerlərin 54%-i məhsulları araşdırmaq üçün sosial mediadan istifadə edir. Sosial mediada bir marka ilə müsbət təcrübəyə malik olan istehlakçıların 71%-i markanı dostlarına və ailəsinə tövsiyə edir. İstehlakçıların 49%-i sosial mediadakı insanların tövsiyələrindən asılıdır. Dünyada gündəlik 500 milyon aktiv Instagram hekayəsi yüklənir. Bütün sosial media istifadəçilərinin 91%-i sosial kanallara mobil cihazlar vasitəsilə daxil olur.

Ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən ideyaların birbaşa ötürülməsində sosial şəbəkələrin böyük rolu var. Brendlə bağlı problemi olan müştəri sosial şəbəkələrdən istifadə edərək birbaşa və tez bir zamanda həll yollarını tapa bilir. Bundan əlavə, sosial şəbəkələrdə də fikirlərin sürətli mübadiləsi və qarşılıqlı əlaqəsi mümkündür. Sosial mediadan istifadədə ən çox istifadə olunan platformları aşağıdakı kimi ifadə etmək olar(www.oberlo.com).

Facebook - 1 milyardan çox istifadəçisi olan Facebook ən çox seçilən sosial şəbəkədir. “Facebook” multimedia proqramları ilə istifadəçilər virtual mühitdə digər istifadəçilərlə əlaqə saxlaya bilirlər. İstifadəçilər Facebook vasitəsilə digər insanlarla əlaqə saxlayırlar, icmalarla ünsiyyət qurur və onlayn söhbətlər edirlər. Facebook həmçinin müxtəlif ideyaları təşkil etməyə və fikirləri paylaşmağa imkan verir.

Twitter - Əhəmiyyətli bir mikro-bloq nümunəsi olmaqla yanaşı, Twitter həm də çox istifadəçi sayına malikdir. Twitter hətta mobil telefonlarda da istifadə oluna bilən bir vasitəyə çevrildiyi üçün zaman və məkandan narahat olmadan ani ünsiyyət və paylaşma həyata keçirmək mümkündür. Tərcümə edilə bilən və hətta arzuolunmaz məzmunlar müdaxilə edilərək dərhal dəyişdirilə bilər. Bu xüsusiyyətlərə görə Twitter sosial şəbəkə funksiyalarını da daşımaqdadır. Twitter həm fərdi, həm də korporativ olaraq xəbərlər, ünsiyyət, məlumat, reklam və əyləncə məqsədilə istifadə olunur. Twitter aktual məlumat əldə etmək üçün istifadə olunur.

Instagram-2010-cu ildə Iphone üçün pulsuz foto paylaşma və foto redaktə tətbiqi kimi yaradılmışdır. Bu gün dünyanın ən böyük sosial şəbəkələrindən birinə çevrilmişdir. Instagram sosial şəbəkə xüsusiyyətləri ilə çox məşhur bir şəkil paylaşma tətbiqidir. Instagram tətbiqi ilə hazırlanan fotosəkillər Facebook, Flickr, Twitter, foursquare və Tumblr-da paylaşıla bilər. Instagram, Facebook tərəfindən (2021-ci ildə Meta şirkəti olmuşdur) 2012-ci ilin aprelində 1 milyard ABŞ dollarına alınıb. Dövr ərzində açıqlanan rəqəmlərə görə, Instagram-da hər gün 70 milyona yaxın foto paylaşılır.

Youtube – Youtube “Özünü yayımla” (Broadcast yourself) sloqanı ilə başladı. 2006-cı ildə Google tərəfindən alınan YouTube, kreativ reklamçılar üçün müxtəlif seçimlər tövsiyə edən ən yaxşı reklam vasitələrindən biridir. Həm də belə video paylaşma saytlarında istehlakçılar məhsullarla bağlı şikayətlərini və ya mənfi fikirlərini digər istifadəçilərlə bölüşürlər. Bu, şirkətlər üçün təhlükə yarada bilər.

Müasir cəmiyyətin kommunikativ məkanında sosial şəbəkələrin rolunu və yerini öyrənmək problemi də şəbəkələrin ictimai əlaqələr üçün qlobal koordinasiya mərkəzinə çevrildiyini ifadə edir. 1990-cı illərin ikinci yarısında internetin partlayıcı inkişafı və əlaqəli kommunikasiya texnologiyaları baş vermişdir. Sosial şəbəkələr müasir cəmiyyətin həyatında artan bir yer tutur, şəbəkələrin özləri və qeydiyyatdan keçmiş istifadəçilərin sayı artmaqdadır(M.L.N, 2018, səh 52). Azərbaycanda son bir ildə internetdən istifadə edənlər 2,5 faiz artaraq 202 min nəfərə çatıb. Ümumilikdə ölkədə 8,26 milyon nəfər internetdən istifadə edir. Bu da ümumi əhalinin 81,1 faizinə bərabərdir. Mobil internetdən istifadə isə rekord həddə-98,1 faizə çatıb. İnternetin sürətinə gəldikdə isə mobil internetdə yükləmə sürəti 31,44 mbps olub. Mobil internet sürəti 3,7 faiz azalıb. Stolüstü kompyuterlərdə yükləmə sürəti 22,17 mbps təşkil edib, sürət isə 0,5% azalıb. Veb-trafikin (yalnız veb-brauzer vasitəsilə) hərəkətində müxtəlif cihazlar üzrə göstəricilərdə artım var. Ən çox trafik mübadiləsi mobil telefonların payına düşüb-61,2%. Burada 19% artım var. Kompyuter və noutbukların payına 37,6% düşür, 21% isə azalma olub. Tabletlərin payı isə 1,1 faizdir. Burada 8,1 faiz azalma var. Digər cihazlar, xüsusən oyun aparatları 0,06 faiz yer tutub. Artım isə 100 faizdir. Veb-brauzerlərdən Azərbaycanda ən populyarı Google Chrome-dur (77,7%). Digər yerləri Safari

(10,5%), Firefox (0,8%), Edge (0,9%), Opera (3,3%), Samsung İnternet (5%), İnternet Explorer (0,2%) tutur(2020, elmedia.az).

Azərbaycanda aktiv sosial şəbəkə istifadəçilərinin sayı 4,3 milyondur. Bu da əhalinin 42,2 faizini təşkil edir. Əvvəlki dövrlə müqayisədə son bir ildə artım 16,2% və ya 600 min nəfər təşkil edib. İstifadəçilərin 98,1 faizi və ya 4,22 milyonu sosial şəbəkələrə mobil telefonlar vasitəsilə daxil olur. Azərbaycanda sosial şəbəkələr aşağıdakı kimidir.

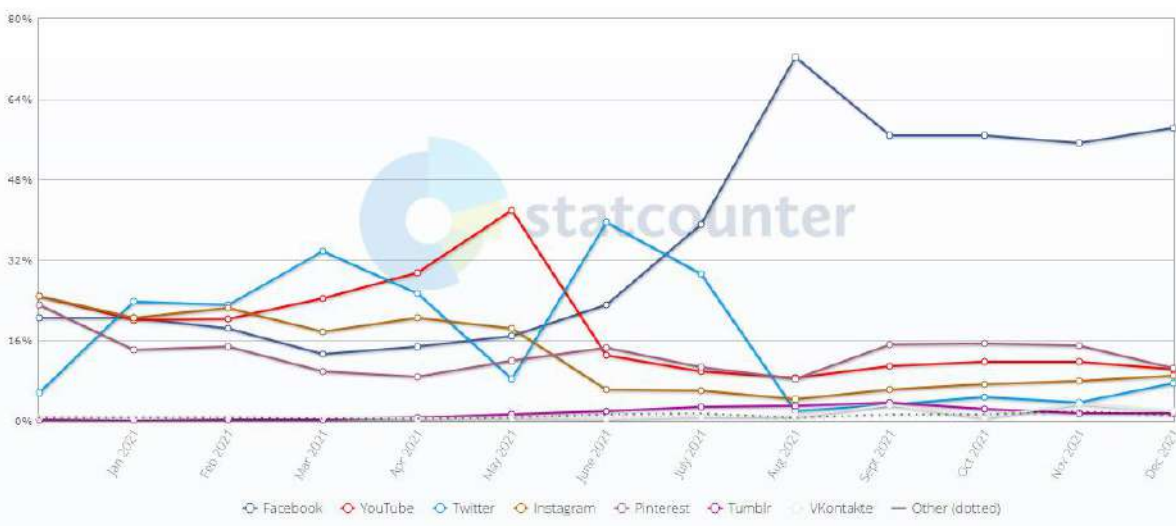
Facebook - Burada (reklam alətlərinin məlumatları əsasında) istifadəçi sayı 1,7 milyon nəfərdir. Əvvəlki dövrlə müqayisədə artım 100 min nəfərdir.

LinkedIn-Ölkədə 460 min LinkedIn istifadəçisi var (reklam alətləri əsasında). Artım 60 min nəfər olub.

Twitter - Bu sosial şəbəkədən Azərbaycanda 212 min nəfər istifadə edir (reklam alətləri əsasında). Artım 19 200 nəfər olub(2020, elmedia.az).

2020 Dekabr - 2021 Dekabr Azərbaycanda sosial media statistikasi

Social Media Stats Azerbaijan
Dec 2020 - Dec 2021

Facebook – 58.29%

Pinterest – 10.35%

YouTube – 10.3%

Instagram – 8.91%

Twitter – 7.52%

Vkontakte – 1.88%

Mənbə: Qlobal statistika, <https://gs.statcounter.com/social-media-stats>

Günümüzün müasir çağında, demək olar ki, hər sahə üçün effektiv istifadə təmin edən sosial media saytları, xidmət sektoru üçün də aktiv bir qarşılıqlı əlaqə şəbəkəsi təqdim edir. Bu sahənin rəqəmsal bir platformada təqdim olunmasına imkan verən sosial şəbəkə saytları, sürətli və interaktiv xüsusiyyətləri də əhatə etdiyi üçün şirkətlərin hər biri bu sahəyə xüsusi diqqət göstərir. 21-ci əsrdə insanların internetlə daha sıx və yaxın münasibətdə olması səbəbindən virtual mühitlərdə təcrübələrini və bəyəndiklərini paylaşmaq və bölüşmək istəklərinin artdığı müşahidə olunur. Bu məqamda sosial medianın artan gücü və təsirindən danışmaq yerinə düşərdi. Türk iqtisadçısı Berkan Gülsoyun sözlərinə görə, “sosial media bir-birindən asılı olmayaraq hazırlanmış və istehlakçıların öz məzmunlarını əks etdirməsinə və başqaları ilə paylaşmasına imkan yaradan onlayn tətbiqetmə

kimi müəyyənləşdirilə bilən icma əsaslı veb saytlarda məlumat, təcrübə və perspektivləri bölüşmək üçün vasitədir”.

Nəticə

Göründüyü kimi sosial media çox geniş bir kütləyə sahibdir. Sosial mediadan düzgün yararlanmaq ictimaiyyətlə əlaqələrin əsas vəzifəsidir. Keçmişdə ictimaiyyətlə əlaqələr əsasən propaqanda kimi başa düşülsə də, günümüzdə artıq bu dəyişmişdir. Məsələn, Makedoniyalı İsgəndər ələ keçirdiyi ölkələrin xalqlarının rəğbətini qazanmaq üçün, həmin ölkənin milli geyimində xalq qarşısına çıxırdı. Günümüzdə artıq ictimaiyyətlə əlaqələr propaqandadan çox təşkilatlar, qurumlar üçün imic rolunu oynamaqdadır. Dünyadakı bu qədər geniş kütləyə xitab etməyin ən asan yolu isə, dünya əhalisinin yarısından çoxunun vaxtını keçirtirdiyi sosial mediadır. Təşkilatları, qurumları isə ictimaiyyətlə əlaqələrsiz düşünmək mümkün deyil. Alınan məhsulda problemin olması və rəylərin mənfi olması və ya məhsulun bəyənilməsi kimi informasiyalar rəqəmsal mühitimizdə çox qısa müddət ərzində yayılmaqdadır. Bu kimi halların qarşısını almaq isə imkansıza yaxındır. Təşkilatın, qurumların gördüyü fəaliyyətlər və ya edəcək fəaliyyətləri doğru şəkildə ictimaiyyətə çatdırılmalıdır. Bütün qeyd edilənləri nəzərə alaraq aşağıdakı təklifləri irəli sürmək mümkündür:

1. Təşkilat və qurumlarda sosial media mütəxəssislərinin işə alınması üçün addımların atılması;
 2. Sosial media mütəxəssislərinin sayının artırılması;
 3. Sosial media mütəxəssislərinin bilik səviyyələrinin yüksəldilməsi üçün təlimlərin təşkil olunması;
 4. Universitetlərdə, təhsil müəssisələrində sosial media ilə bağlı ixtisasların fəaliyyət göstərməsi, dərslərin olması;
- Fikrimcə yuxarıda qeyd edilənlər əsas problemlərin qaynağını formalaşdırır. Bu problemlərin aradan qaldırılması inkişaf üçün əsasdır.

Ədəbiyyat

1. Füsün Kocabaş, Müge Elden, Nilay Yurdakul, “Reklam ve Halkla ilişkilerde Hedef kitle”, 1999 İstanbul, 214 səh
2. O.DERS,” Halkla ilişkiler”, “İstanbul Üniversitesi açık ve uzaktan eğitim fakültesi”, 467 səh
3. “Halkla İlişkiler ve Medya”, İstanbul 2002, 206 səh
4. “Sosyal medyanın neliği, gelişimi ve kullanım alanları üzerine kuramsal bir inceleme”, 2020, 112 səh
5. Avrasiya Əməkdaşlıq Fondu, Sosial Media Təlim Modulları, 2013, 225 səh
6. Selçuk İletişim, “KAMU YÖNETİMİNDE HALKLA İLİŞKİLER VE SOSYAL MEDYA”, 2011, 15 səh
7. <https://datareportal.com/social-media-users>
8. <https://gs.statcounter.com/social-media-stats>
9. <https://www.oberlo.com/blog/social-media-marketing-statistics>
10. Musayeva Lalə Nuriddin, Magistr Dissertasiyası, “Sosial şəbəkələrdə informasiyanın idarəetmə modelləri”, 2018, 75 səh
11. <https://elmedia.az/xeber/azerbaycanda-2020ci-ilin-sosial-media-statistikasi--tehlil-713>
12. <https://www.smartinsights.com/social-media-marketing/social-media-strategy/new-global-social-media-research/>

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/123-127>

Nigar Emin qızı Rzayeva
Bakı, Azərbaycan
rzayeva-nigar@mail.ru

MEMARLIQDA MİNİMALİZM VƏ ONUN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Müasir memarlığın diqqətəlayiq mərhələlərindən biri "minimalizm"dir. Bu hərəkat arzuolunmaz təfərrüatların aradan qaldırılması ilə əlaqədardır və həqiqəti müəyyənləşdirir. Memarlıq elementinin mahiyyəti, məqsədyönlü sadəlik, şəffaflıq və mənəviyyət, onun məkanları təbiətlə qarşılıqlı əlaqədədir. "Minimalist" yanaşma incəsənət, dekorasiya və interyerdə aydın bir irəliləyişi əks etdirir.

Araşdırma zamanı müəyyən etdik ki, minimalizm hər şeydən əvvəl detallarla interyerin maksimum ifadəliliyi və üslubunu ifadə edir. Səbəb pula qənaət etmək istəyi deyil. Lazımsız dekorasiya və detallardan xilas olmaqla, canlı təəssürat əldə etməkdir.

Bu üslub yeni mütləq forma axtarışı, sadə xəttin ifadəsi, mükəmməlliyə doğru hərəkat, rəng sxeminin məhdudlaşdırılmasıdır.

Minimalizmin bir üslub və ya həyat tərzii deyil, daha çox düşüncə və fəlsəfə tərzii ifadə edir. Minimalizm müasirlərimiz kimi yaradıcı, düşünən, gələcəyə baxan insanlar üstünlük verir. Minimalizm müxtəlif və çoxşaxəlidir, müəyyən edilmiş standartlardan məhrumdur, bu da fərdi, orijinal və müasir bir interyer yaratmağa imkan verir.

Memarlıqda "minimalizm" anlayışı, hansı dizayn elementlərinin istifadə edilməli olduğunu başa düşmək, boşluğa "minimal" olmaq xarakterini vermək, mənasını ifadə edir.

Məqalədə minimalizm fəlsəfəsinin mahiyyəti açılır, onun dizaynda rolu müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: minimalizm, memarlıq, dizayn, interyer, üslub

Nigar Emin Rzayeva

Minimalism in architecture and its specific features

Summary

One of the most remarkable stages of modern architecture is "minimalism". This movement is associated with the elimination of undesirable details and determines the truth. The essence of the architectural element, purposeful simplicity, transparency and spirituality, its spaces are interconnected with nature. The "minimalist" approach reflects a clear progress in art, decor and interiors.

During the research, we found that minimalism, above all, expresses the maximum expressiveness and style of the interior with details. The reason is not the desire to save money. It is to get a vivid impression by getting rid of unnecessary scenery and details.

Minimalism is the search for a new absolute form, the expression of a simple line, the movement to perfection, the limitation of the color scheme.

Minimalism is not a style or way of life, but rather a way of thinking and philosophy. Minimalism is preferred by creative, thinking and forward-looking people like our contemporaries. Minimalism is diverse and multifaceted, devoid of established standards, which allows you to create an individual, original and modern interior.

The concept of "minimalism" in architecture, to understand what design elements should be used, to characterize the space as "minimal". means.

The article reveals the essence of the philosophy of minimalism, defines its role in design.

Key words: minimalism, architecture, design, interior, style

Giriş

Minimalizm İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı Qərb incəsənətində, ən çox 1960-cı illərdə və 1970-ci illərin əvvəllərində Amerika təsviri sənəti ilə başlayan sənət hərəkatıdır. Minimalizmlə

məşğul olan görkəmli rəssamlar arasında Donald Judd, Agnes Martin, Dan Flavin, Carl Andre, Robert Morris, Anne Truitt və Frank Stella və başqalarının adlarını qeyd edə bilərik. Hərəkət çox vaxt abstrakt ekspressionizm və modernizmə qarşı reaksiya kimi şərh olunur; minimalizmin orijinal məqsədlərini genişləndirən və ya əks etdirən müasir postminimal sənət təcrübələrini özündə əks etdirir.

Bu üslubun vacib məsələlərindən biri rasionallaşdırmaqdır. Bu üslub yeni bir həyat tərzini kimi qəbul edilir. Kütləvi mədəniyyət məhsulları həddindən artıq yüklənməyə səbəb olur.

XX əsrin ortalarında əsas və ya yeni estetik memarlıq ifadəsi yaranmağa başladı. Bugünkü minimalizmin həmişəkindən daha təmiz olmasının səbəblərindən biri əslində texnologiya və maddi yeniliyin inkişafı idi. Minimalist estetika digər kommersiya məqsədləri üçün də uyğun hesab edilə bilər.

İncəsənət və memarlıqda minimalist ideyalar yeni düşüncə və yeni həyat tərzini kimi başa düşülə bilərdi.

Antuan de Sent Ekzüperi mükəmməlliyi təsvir edərkən deyir: “Mükəmməllik əlavə edəcək bir şey qalmayanda yox, götürüləcək bir şey qalmayanda əldə edilir”.

Minimalist yanaşma tarixin XX əsr boyu inkişaf etmiş, arxitektura və müasir dövrdə ən təsirli dizayn yanaşmalarından birinə çevrilmişdi. Minimalizm davamlı inkişaf axını olmasa da, təbii olaraq inkişaf etmişdir. Səbəb isə minimalist birləşmələrin həssaslığı ilə əhatə olunur.

Əsas hissə

Həm məkan, həm də zaman baxımından hər iki aspekti qane edən memarlıq kompozisiyaları mövcuddur. Təmiz səthlərin sadə zərifliyi minimalist kompozisiyaları izləyir.

Minimalizm hərtərəfli fikrin sadə ifadəsidir – orijinal tərifdir. Minimalizmin müəyyən bir zaman kəsiyi ilə əlaqəli olacağını demək çox çətinidir. Onun yayılma arsenalı ondan xəbər verir ki, bir çox müxtəlif müasir kompozisiyalara uyğunlaşmaq üçün çeviklik mühüm şərtidir. Müxtəlif üslublara uyğunlaşmanın yolu xüsusilə maraqlıdır, məsələn, binanın bərpası və ya onun həyata keçirilməsi üçün mövcud tarixi mühit.

Rus rəssamı Kazimir Maleviçin 1913-cü ildə qara kvadratın üzərindəki kompozisiyası ağ torpaq idi. İngilis lüğətlərində minimalizm abstrakt rəsm məktəbidir və əsas formalardan istifadə edərək formanın həddindən artıq sadələşdirilməsini vurğulayan heykəltəraşlıq, əsas rənglərin monoxromatik palitraları, obyektivlik və üslubun anonimliyi, ən az və əsas elementlərdən istifadə meydana gəlir.

Amerikalı jurnalist Leo Babauta isə “minimalizm”in mənasını sosial baxımdan sadəcə olaraq lazımsızlardan qurtulmaq kimi şərh etmişdir. Babautanın fikrincə, “minimalizm” sadə alətlərdən istifadə etmək, az daşımaq və yüngül yaşamaqdır (7, s.89).

Minimalizm termini tez-tez danışdığı dilində ehtiyatda olan və ya əsas şeylərdən məhrum olan hər hansı bir şeyə aid olaraq istifadə olunur. Yapon minimalist memarı Tadao Ando öz əsərlərində yapon ənənəvi ruhunu və öz təbiət qavrayışını çatdırır. Onun dizayn konsepsiyaları materiallar, saf həndəsə və təbiətdir. Kosmosda sərtliyə və işıq şüalarına nail olmaq üçün o, adətən betondan və ya təbii ağacdan, əsas struktur formasından istifadə edir. O, həmçinin binalarla əlaqə və nizam yaratmaq üçün ərazi ilə təbiət arasında dialoq qurur. Andonun əsərləri və yapon estetik prinsiplərinin tərəcəsi Yapon memarlığına çox təsir edir.

John Pawson İngilis minimalist memardır; onun dizayn anlayışları ruh, işıq və nizamdır. O, hesab edir ki, interyerin səliqəsizliyi və sadələşdirilməsi əsas keyfiyyət ideyasından kənara çıxsa da, boşluq əvəzinə aydınlıq və sadəliyin zənginliyi hissi var. Onun dizaynındakı materiallar kosmosa, səthə və həcmə dair qavrayışı ortaya qoyur. Üstəlik, canlılığı, dərinlik hissi və fərdi keyfiyyətinə görə təbii materiallardan istifadə etməyi sevir. Onun yaradıcılığında həmçinin Yapon Zen fəlsəfəsinin mühüm təsirləri ilə hiss olunur (3, s.64).

Calvin Klein moda ideyalarını çatdıran butikdir. John Pavsonun bu layihə üçün daxili dizayn konsepsiyaları sadə, dinc və nizamlı məkan tənzimləmələri yaratmaqdır. Kosmos üçün sadəlik və harmoniya əldə etmək üçün daş döşəmələrdən və ağ divarlardan istifadə edirdi. O, həmçinin azalmanı

vurğulayır və interyer üçün təmizlik hissənə nail olmaq üçün lampalar kimi vizual təhrifləri aradan qaldırır.

Alberto Campo Baeza ispan memardır və işini vacib memarlıq kimi təsvir edir. O, işıq, ideya və məkan anlayışlarına dəyər verir. Işıq vacibdir və sakinlərlə bina arasındakı əlaqəni təmin edir. İdeyalar məkanın, formaların və konstruksiyanın funksiyası və kontekstinə cavab verməkdir.

“Minimalizm” memarlığının intellektual və metafizik mənalıdır. Onun dili əsasən işıqdan, formadan, materialın detalından, məkandan və insandan asılıdır. Minimalist memarlar ölçüyə dərinləndən baxırlar, görünməz fiquru dinləmək və detallara, insanlara, məkana diqqət yetirməklə təbiət və materiallar arasında uyğunluğu kəşf edirlər.

Franc Bertinin fikrincə, minimalist dil sadəlik, əsas həndəsi formalar, geniş məkan mesajlarını çatdırır, minimum obyekt və mebel, sadə materiallar, soyuq işıqlandırma və təkrarlar, strukturlar nizam və əsas keyfiyyət hissini ifadə edir.

Memarlıqda “minimalizm”dən istifadə etmək üçün müxtəlif səbəblər vardır. “Minimalist” yanaşmadan istifadə etmənin vacib səbəblərindən biri də bu idi. Sənaye inkişafı elmdə baş verən kimi modernizm düşüncələrinin inkişafına təsir edirdi.

20-ci illərin əvvəllərində struktur, tikinti sistemləri və tikinti texnologiyası sahəsində bir sıra yeniliklər baş verdi.

İntibah dövrünü keçdikdən sonra “14-17-ci əsrlərdə kilsənin Avropadakı hökmranlığından xilas olmaq üçün hər yerdə elmi nəzəriyyələr gündəmə gətirilmişdi.

Maarifçilik dövrü boyunca 1650-1780-ci illər və sənaye dövründə, təxminən 1760-1900-cü illərdə, yüzlərlə elmi yenilik baş verdi. Minimalist həyat, minimalist memarların niyyətlərini aydınlaşdırdı.

Bu üslub təkcə rəssamların və dizaynerlərin işinin məhsulu deyil, həm də naxışdır. Kəmiyyətdən keyfiyyətə keçid tendensiyası təkcə dəbdə, musiqidə, dizaynda deyil, memarlıqda da aydın şəkildə əks olunur. Bu zaman daha çox yer və işıq, daha az lazımsız detallar istifadə olunur.

Keçən əsrin 20-ci illərində Hollandiya yaradılmış “Style” Holland rəssamlar cəmiyyətinin əsas prinsipi bütün lazımsız elementləri kəsmək, rəssamın tərk etmək-idi. Məhz onların memarlıq obyektlərinin inkişafına utilitar yanaşması minimalizmin inkişafına təkan oldu. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra, dağılmış binaları bərpa etmək üçün yeni memarlıq dizaynları tələb olunduqda, minimalizm şəhərsalma ideyalarının təəcəssümü üçün ən uyğun idi.

Minimalist arxitekturanın əsas ideyası ondan ibarətdir ki, yaradılmış obyektin komponentlərinin hər biri mümkün qədər çox funksiyaları yerinə yetirir - hər hansı bəzək və ya yük daşımayan elementlər xaric edilir. Gözəllik təbii fakturların və həndəsi formaların kontur və bələdçi kimi istifadəsi, həmçinin işıq və kölgə oyunu vasitəsilə yaradılır (2, s.34).

Minimalizm termini həm də dizayn və memarlıqda mövzunun lazımı elementlərə endirildiyi bir tendensiyanı təsvir etmək üçün istifadə olunur. Minimalist üslubda əsər yaradan memarlıq dizaynerləri diqqəti iki mükəmməl təyyarə, zərif işıqlandırma və onların buraxdığı boşluqlar arasındakı əlaqəyə yönəldirlər.

Minimalist memarlıq 1980-ci illərin sonlarında London və Nyu-Yorkda məşhurlaşdı, burada memarlar və moda dizaynerləri birlikdə çalışdılar. Onlar ağ elementlərdən, soyuq işıqlandırmadan və minimum obyektlərdən geniş məkanda istifadə edərək sadəliyə nail olurlar.

Bu üslubun meydana gəlməsini şəhər həyatının xaosuna cavab olaraq xarakterizə edən müşahidəçilər var. Məsələn, Yaponiyada minimalist arxitektura 1980-ci illərdə şəhərlərin sürətlə genişlənməsi və əhalinin artımı ilə qarşılaşdıqda inkişaf etdi. Xaotik mühit təkcə urbanizasiya, sənayeləşmə və texnologiya ilə deyil, İkinci Dünya Müharibəsinin və zəlzələlərin, o cümlədən yanğın kimi fəlakətlərin törətdiyi dağıntılar səbəbindən özünü biruzə verir (9, s.110).

Memar Lüdviq Mies van der Rohe öz estetikasını təsvir etmək üçün “Az daha çox” şüarını qəbul etdi. Onun taktikası son dərəcə sadəlik təəcəssüratı yaratmaq üçün binanın zəruri komponentlərini təşkil etməkdən biri idi - o, hər bir çoxlu vizual və funksional məqsədlərə xidmət edən element və detal, məsələn, radiator kimi xidmət edəcək bir mərtəbə və ya hamamı yerləşdirmək üçün böyük bir bölmənin dizaynını edirdi. Dizayner Buckminster Fuller mühəndisin “Azla daha çox iş görmək” ideyasını irəli sürdü, lakin onun qayğıları estetikadan çox texnologiya və mühəndisliyə yönəlmişdi.

Luis Barraqan mükəmməl təyyarələr arasındakı əlaqəyə diqqət yetirdi. O, zərif işıqlandırma və dizayndan üçölçülü formaların çıxarılması nəticəsində yaranan boşluqların diqqətlə nəzərdən keçirilməsini vacib hesab edirdi. Dindar bir insan olaraq onun əsərləri həm “mistik”, həm də sakit kimi təsvir edilmişdir.

O hesab edir ki, memarlıqda dini etiqad vacib şərtədir. Barraqanın minimalist konsepsiyaları gözəllikdən, ilhamdan, sehdən, sükut, yaxınlıq və heyətdən ibarət idi. Kənd həyatının təsviri zamanı Barraqan bütün kəndləri mücərrəd təsvir etdi, onun təsvirləri minimalist dizayn dilinə çevrildi: “ağac kimi xammal və daş, təmiz horizontal müstəvilər, yaşıl sahə, su elementləri, atlar, tövlələr, terraslar, çoxrəngli sadə həndəsi fiqurlar, parlaq rənglər kimi çəhrayı, qızılgül, ağ, açıq mavi, açıq qəhvəyi, stukko divarları, kərpic, taxta, at tövlələri, hamısı təbiətlə qarşılıqlı əlaqədədir.

Minimalist memarlığın konsepsiyası hər şeyi əsas keyfiyyətinə qədər soymaq və sadəliyə nail olmaqdır (5, s.90) İdeya tamamilə ornamentsiz deyil, lakin bütün hissələrin, detalların və doqramaların dizaynı təkmilləşdirmək üçün heç kimin daha heç nəyi çıxara bilməyəcəyi bir mərhələyə endirilməsidir.

Minimalist memarlar yalnız binanın fiziki keyfiyyətlərini nəzərə almırlar. Onlar fiqura baxaraq, təfərrüatlara, insanlara, məkana, təbiətə və materiallara diqqət yetirməklə mənəvi ölçüləri və görünməyənləri əsas hesab edirlər. Təbii işıq, səma, yer və hava kimi görünməz keyfiyyətlərin mahiyyətini aşkar çıxarırlar. Bundan əlavə, onlar tikinti üçün ən vacib materialları qərarlaşdırmaq və binalar, sahələr arasında əlaqələr yaratmaq üçün ətraf mühitlə dialoq açırlar (6, s, 87).

Minimalist memarlıqda dizayn elementləri sadəlik mesajını çatdırmağa çalışır. Əsas həndəsi formalar, bəzəksiz elementlər, sadə materiallar və strukturların təkrarları nizam-intizam hissini və əsas keyfiyyəti təmsil edir. Binalarda təbii işığın hərəkəti sadə və təmiz məkanları ortaya qoyur.

19-cu əsrin sonlarında Britaniyada incəsənət və sənətkarlıq hərəkəti geniş yayılmışdır. Minimalist memarlar sadə və ümumi materiallarda qiymətli keyfiyyətləri yenidən kəşf edərək mahiyyət və sadəlik axtarırlar.

Minimalizm üslubu dünyada geniş yayılsa da Azərbaycanda bu üsluba az təsadüf olunur. Xalqımız ta qədimdən dəbdəbəyə üstünlük vermiş, göstərişi sevmişdir. Əgər minimalizmə meyil olsaydı bu, daha yararlı olardı. Çünki dizaynda göstəriş üçün artıq məsrəf olunmaz, az detallarla daha incə və sadə bir memarlıq əsəri yaratmaq olar.

Minimalizmdə əsas olanlar dairə, düzbucaqlı, düz xətlərdir (şaquli və ya üfüqi, nadir hallarda diaqonal). Rənglərin sayı minimum olmalıdır. Əsas rənglər tikintidə istifadə olunan təbii materialların neytral, açıq çalarlarıdır. Ağ, boz və qəhvəyi çalarları da tez-tez istifadə olunur. Son zamanlar yaşıl rəng çalarları da dəbə çevrilib (8, s.23).

Minimalizmdə memarlıqda əsas hissə işıqdı. İstilik və həcm verir. Işıq mənbələrinin düzgün yerləşməsi vacib amildir. Təbii işıqlandırmaya süni işıqlandırmadan daha az diqqət yetirilmir, buna görə də minimalist evlərdə mümkün qədər çox gün işığı daxil etmək üçün mümkün qədər geniş pəncərə açılışları var. Eyni səbəbdən daxili arakəsmələrin sayı minimuma endirilir.

Minimalizmin memarlığı və dizaynı forma və strukturların yığcamlığı və sadəliyi ilə xarakterizə olunur.

Məkan azadlığı hissi minimalizmdə interyerin əsas xüsusiyyətidir. Rəng birləşmələri, dekorativ elementlər, materiallar minimaldır. Daxili əşyalar azdır, formaları lakonik və sadədir, lakin materialların icrası və keyfiyyəti yüksək səviyyədədir. Planlaşdırma məntiqi və rasionaldır, otağın hər bir metrini müəyyən bir funksiyası var. Dekorasiyadan imtina dekorun tamamilə rədd edilməsi demək deyil. Burada daxili bəzək prinsipi fərqlidir-çiçək vazası deyil, şüşə kolbada bir çiçək, gözəl çərçivədə bir şəkil deyil, qara və ağ fotosəkil. Tək-tək detallar interyerə kifayət qədər maraq qatır, emosionallıq gətirir.

Bu üsluba xas olan döşəmə dekorasiyası - mantar, lövhələr və digər materiallardan hazırlanmış bir teksturalı monoxrom örtükdür. Döşəmənin toxumasının və rənginin dəyişdirilməsinə funksional əsaslandırma olduqda icazə verilir. Divarlarda gips, rəsm üçün divar kağızı və ya təbii rənglər mövcud olur. Divarları bəzəmək üçün təbii daş, beton, kərpic toxumaları istifadə olunur. Tavan adətən düz, ağ, bəzən gizli işıqlarla asılır.

Minimalizm istiqamətində interyer üçün az sayda qapı və çoxlu sayda pəncərə idealdır. Açıq tağlar və ya açılışlar otaqları vahid məkan yaratmaq üçün birləşdirir. Qapıların əvəzolunmaz olduğu otaqlarda

onlar divarlarla eyni rəngə boyanır və ya əksinə, onlarla kəskin şəkildə ziddiyyət təşkil edir. Pəncərələr böyük olur, az və ya heç bir dekora malik olmurlar, otaq yüngül pərdələr və ya jalüzlərlə bəzədilir. Pəncərələrin funksiyası təkcə təbii işıq deyil, həm də evin xarici dünya ilə əlaqəsini təmin etməyə xidmət edir ki, bu da onu interyerin bir hissəsi edir (10, s.76).

Mebellər sadə formaları və funksionallığı ilə seçilir. Masa və stollar rahat olması ilə diqqət çəkir. Şkaf mebellərinin fasadları hamardır, cilalanmış ağacdan hazırlanmışdır, relyeflərdən istifadə edilmir. Təbii parçalarla örtülmüş düzbucaqlı formalı yumşaq mebel: kətan və ya pambıqdan təşkil edilir. Mebel az olmalıdır və o, mümkün qədər gözə çarpmayan olmalıdır. İnteryerdə metal və şüşədən istifadə ona müasirlik, yüngüllük verir, işıq əlavə edir.

Nəticə

“Minimalizm” fəlsəfəsi çox unikal bir memarlıq dili yaratdı. “Minimalizm”dən istifadə etməklə kənar niyyətlər yəni, dini, mistik, sosial, hətta siyasi niyyətlər öz əhəmiyyətini itirdi. “Minimalizm” də təbiət aydın məkanlar və sadəlik vasitəsilə memarlaşdırıldı. Bu yanaşma elementləri arasında harmoniya dialoqu yaratdı. Memarlıqda “minimalizm” dən istifadə sadəlik vasitəsilə gözəlliyə yeni dəyər qatır. Minimal memarlığın keyfiyyətləri və idealları davamlı ola bilər; həyat kimi özü getdikcə parçalanır, qeyri-maddi və qeyri-müəyyən olur. Memarlıq dizaynı təhsilində bəzi tələbələr “minimalizm” yanaşmasını və uğurlu çıxışını sübut etdi. Minimalizm və elmi fantastika XX əsrin sonlarına töhfə vermiş ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Joshua Fields M., & Ryan N., “Minimalism: Live a Meaningful Life”, 1st Edition, Asymmetrical Press, Montana, 2011.
2. Eknath, E., “The Bhagavad Gita - Classics of Indian Spirituality”, 2nd Edition, Nilgiri Press, New Delhi, 2007.
3. Sofia, C., “Minimalism: Minimalist”, 5th Edition, H.F. Ullmann, Potsdam, 2007.
4. James, S., “Architects Today”, Phaidon Press, London, 2001.
5. Tullia, L., “Pier Luigi Nervi: Minimum Series”, Ore Cultura Srl, Rome, 2009.
6. Shinohara, Kazuo, “Kazuo Shinohara: Works and Projects”, Ernst & Sohn, Berlin, 1994.
7. Cerver F.A., “The Architecture of Minimalism”, Hearst Books international, 2nd Edition, New York, 1997.
8. Luis, B., “Escritos y conversaciones”, 2nd Edition, El Croquis, Madrid, 2000.
9. Emilio, A., “The Architecture of Luis Barragán”, 1st Edition, The Museum of Modern Art, New York, 1976.
10. Jose M.B.J., & Juan, P., “The Life and Work of Luis Barragán”, 1st Edition, Rizzoli, New York, 1997.
11. Dal Co, Francesco, “Tadao Ando: Complete Works 1969-1994”, 3rd Edition, Phaidon Press, London, 1997.
12. Philip, J., “Ando: Complete Works 1975-2014”, 6th Edition, Taschen, Köln, 2014.

Rəyçi: dos. T.Bəkirova

Göndərib: 15.01.2022

Qəbul edilib: 13.02.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/128-132>

Leyla Murshud Zarbaliyeva
Baku State University
master
leylazarbaliyeva@yandex.com

THE CONCEPT OF TRADEMARKS, THEIR TYPES AND KEY PARTICULARITIES

Summary

The article is developed on the basis of comparative analysis of the scientific-theoretical provisions on trademarks, their types and characteristics, as well as international legal norms, legislative acts of the Republic of Azerbaijan and foreign countries enacted in the relevant field. Other terms related to trademarks are also included.

Key words: *trademarks, geographical indications, brand, Madrid system, service marks, patent, country of origin, World Intellectual Property Organization*

Leyla Murshud Zarbaliyeva

Əmtə nişanları konsepsiyası, onların növləri və əsas xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalə elmi-nəzəri təcrübənin müqayisəli təhlili, onların əmtə nişanları haqqında müddəaları, növləri və xüsusiyyətləri habelə beynəlxalq hüquq normaları, Azərbaycan Respublikasının və xarici ölkələrin müvafiq sahədə qüvvəyə minmiş qanunvericilik aktları əsasında hazırlanmışdır. Əmtə nişanları ilə bağlı digər terminlər də daxildir.

Açar sözlər: *ticarət nişanları, coğrafi göstəricilər, brend, Madrid sistemi, xidmət nişanları, patent, mənşə ölkəsi, Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilat*

Introduction

A trademark protection mark is a specific designation that confirms the fact that a trademark has been registered.

The use of a trademark protection mark is in no way considered inalienable. Its absence in no way leads to the deprivation of the copyright holder of exclusive rights, including the rights to defense. The application of such a designation is the right, and in no case is the obligation of the owner of the mark, which is also, stated in Article 5D of the Paris Convention for the Protection of Industrial Property. Let's highlight the fundamental, so to speak, key functions trademark:

1. distinctive: a trademark promotes product recognition and makes it possible to distinguish goods and services of some manufacturers from the same type of goods and services of other manufacturers;

2. advertising: promotes the promotion of services and goods on the market;

3. protective: the government, represented by the state, protects the owners of trademarks from violation of their rights by other persons, in addition, it is used in the war against unfair competition;

4. warranty: informs the average consumer about the quality of the goods;

5. regulatory: regulation of the release and sale of goods;

7. psychological: it is manifested in the fact that a fairly well-known trademark forms among buyers confidence in the best quality of the product (directly related to advertising and warranty functions).

Focusing on the main functions performed by a trademark, it should be noted that the primary, "natural" function of a trademark is precisely the individualizing one, which appears to be a necessary condition for granting a designation of legal protection, however, at the present time, the

main functions of a trademark should also include such how: protection of the interests of copyright holders and consumers, advertising function.

The specified functions are acquired by the trademark as a result of registration and use. Through functions, the essence of the phenomenon is determined, as well as the fact that, in relation to a trademark, for a more accurate reflection of it, it's appropriate to supplement the definition given by the legislator with the most important and characteristic functions. At the same time, it's taken into account that it isn't possible to enumerate all possible functions in a legal definition, since they do not remain unchanged, once and for all data, but develop and change depending on various factors (8, 1110).

In accordance with Article 1 of the Law of the Republic of Azerbaijan (June 12, 1998 / No. 504-IQ) "On Trademarks and Geographical Indications", trademark – any combination (combination) of a trademark or trademarks that distinguishes the goods or services of an entrepreneur from the goods or services of another entrepreneur and is graphically described. In addition certain marks (words, personal names, letters, numbers, descriptive elements, the shape or packaging of goods, any combination of colors and the above) may be registered as trademarks under Article 4 of the same Law (11).

However, registration of the following marks is not allowed (Article 5):

- a) the definition of "trademark" as defined by law and marks that aren't in the list of marks to be registered;
- b) non-distinguishable trademarks, i.e., marks that do not differ from the main factors;
- c) signs indicating the type, quality, quantity, purpose, value, as well as the place and date of manufacture and other characteristics of the goods or services;
- d) trademarks not related to the origin of wines and alcoholic beverages, but containing a geographical indication by identifying them;
- e) forms that reflect the nature of the commodity, give it significant value and are necessary for technical achievement;
- f) signs containing expressions contrary to public order, morality and ethics, elements that may lead to the discrediting of the individual, religion and state symbols;
- g) trademarks consisting of a trademark or an indicator that has been used in trade activities of the Republic of Azerbaijan for many years and is widely used in ordinary language;
- h) trademarks that may mislead the consumer in connection with the characteristics, quality or geographical origin of the goods or services;
- i) trademarks which cannot be registered in accordance with Article 6ter of the Paris Convention for the Protection of Industrial Property;
- j) awards and other badges without the consent of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan (10).

At the same time, it's necessary to review the national legislation of foreign countries in this area. For instance, Law (March 5, 2007; No 234) of the Republic of Tajikistan "On the trademarks and service marks" defines trademark and service mark designations that serve to individualize goods, work performed or services provided by individuals or legal entities (Article 1) (13).

Article 2 of the Moldovan Law (38-XVI from 29.02.2008) on the Protection of Trademarks defines the following types and definitions of trademarks:

- **trademark** – any graphically represented designation that allows to distinguish the goods and / or services of one natural or legal person from the goods and / or services of other natural or legal persons;
- **collective trademark** – a trademark used by an association of manufacturers, producers, service providers or sellers or other similar organizations to designate their goods and / or services;
- **certification trademark (conformity mark)** – a trademark used to certify certain characteristics of a product and / or service;
- **well-known trademark** – a trademark widely known in the Republic of Moldova on the date of filing an application for registration or on the date of the claimed priority in the application in the relevant circle of persons in relation to goods and / or services for which the trademark is applied,

without the need to register or use a well-known trademark the mark in the Republic of Moldova for its opposition (12).

Thousands of years ago, on manufactured objects, things, as well as animals, hallmarks were affixed, which are special signs to confirm a specific manufacturer or owner. Similar characteristic signs were in absolutely all ancient civilizations: China, Egypt, Greece, and Rome. In craft making, distinguishing artisans and their guilds were used (1, 638-639).

It's believed that one of the first laws to protect the prototypes of trademarks was adopted in 1266 in England. Since 1373, in addition to the manufacturer's mark, it was necessary to establish the mark of the guild, to which the master belonged. Individual hallmarks were enormous value, and their transfer by inheritance or by will was negotiated separately. In Europe, merchant signs were widely used to prescribe the name of the merchant who supplied a particular product. The sanction for falsifying signs could be death, or cutting off the right hand (2, 586).

The emergence of industrial production of goods led to the change of signs and brands of guilds and artisans by trademarks of enterprises.

So, at the end of the XIX century, many states have enacted national trademark protection laws. For example, in France, the "Law on Trademarks" was adopted in 1857, and in the Russian Empire, since 1830, the "Regulations on the Branding of Products of Russian Manufactories, Factories and Plants" functioned.

According to Article 1128.6 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, a person who has produced the final product, the main element or part of the product is considered a producer. Anyone who acts as a producer on his own behalf, with a trademark or other distinctive mark, is considered a producer (10).

International registration of a trademark is carried out in accordance with the Madrid Agreement Concerning the International Registration of Marks of 1891 or its Protocol of 1989, and registration is also possible in accordance with the Agreement and the Protocol.

The Madrid System for the Registration of Trademarks has been in operation since 1891, providing the most efficient procedure for the international registration of trademarks and significantly speeding up the procedure for registering a trademark in countries that have signed the Madrid Agreement (7, 259).

As for the registration in progress by the World Intellectual Property Organization (WIPO) in Geneva, it should be noted that WIPO is the supreme body overseeing the implementation of all international agreements in the field of intellectual property. Its main goal is the protection of intellectual property throughout the world through mutual equivalent cooperation between states. WIPO operates on the basis of the Madrid Agreement and its Protocol, the provisions of which are binding on all signatory states. The number of countries in which you can register your trademark is constantly growing.

The WIPO International Bureau doesn't conduct trademark examination using an explicit trademark registration system with the potential for national patent offices to refuse to register them.

The procedure for the international registration of trademarks under the Madrid System includes several stages.

1. An international application is filed with the WIPO International Bureau through the national patent office of the country of origin of the mark. If the international application is sent directly by the applicant, it isn't considered and is returned to the sender.

2. An international application can only be filed if the trademark has already been registered by the national patent office, which is a requirement of the Madrid Agreement), or an application for registration of this mark is filed with the national office (a Protocol requirement to the agreement).

3. Under the Madrid System, there are three types of international applications regulated exclusively:

- the Madrid Agreement;
- Protocol to the agreement;
- The Madrid Agreement and the Protocol to the Agreement (5, 113).

In the first case, the application is submitted in French, and in the other two, in English, French or Spanish. The choice of the type of international application depends on the countries in which the applicant intends to obtain an international registration, if:

- these countries are only members of the Madrid Agreement, then an application is submitted governed by this Agreement;
- the countries are only members of the Protocol to the agreement, then an application is submitted governed by this Protocol;
- the countries are members of the Madrid Agreement and the Protocol to it, then a third type of application is filed.

4. An application for international registration is submitted on an official form signed by the office of origin, by the applicant, and contains the details of the applicant. The application must contain a black and white or color image of the mark, its typeface, the type of mark (three-dimensional, sound, collective, etc.), its verbal description, the names of the products and services for which registration is requested, information on fees, etc. The application shall indicate the countries to which the applicant intends to extend the international registration of the mark.

5. The Office of origin certifies the date of receipt of the application, which will become the date of the international registration, and sends the application to the International Bureau of WIPO.

6. Upon receipt of the international application, the International Bureau verifies that it complies with the requirements of the Agreement or the Protocol and the Common Regulations. If the application meets these requirements, information about the mark is entered into the International Register, published in the WIPO periodic bulletin – “WIPO. Gazette of International Marks Gazette OMPI des marques internationales”, which has been issued since June 1996 instead of the “Les Margues internationales” (“International Marks”) bulletin. Moreover, such a sign enjoys the conventional priority established by Article 4 of the Paris Convention, this means that if the international registration is carried out no later than six months from the date of filing the “basic” application, i.e. the first national application to one of the participating countries (3, 67-68).

7. The patent office of each country named in the international application examines it in a manner similar to that of normally filed applications.

8. The duration of an international registration under Article 6 (1) of the Madrid Agreement is 20 years, and for an application under the Madrid Agreement and 10 years for an application under the Protocol. Upon payment of the appropriate fees, registration may be renewed for subsequent periods. Six months before the renewal, the WIPO International Bureau will send a reminder to the owner of the mark. If the renewal fee isn't paid on time, an additional grace period of six months will be granted with payment of the fee.

Refusal to grant legal protection can be appealed by the applicant in accordance with the national procedure provided for by the legislation of the country in which legal protection is sought. During the first five years from the date of the international registration, the international mark is dependent on the national (basic) registration. If, within five years in the country of origin, the national registration is canceled or terminated due to a legal case that was initiated before the expiration of the five-year period, the international registration is also canceled on the basis of a notification from the office of the country of origin. After five years, the international registration becomes independent of the national one (6, 96-97).

During the term of registration, changes may be made to the International Register, which relate to the transfer or partial assignment of the right to registration, limitation of the list of goods and services for one or all countries, changes in the name and address of the copyright holder, as well as deletion from the register. The Madrid Agreement doesn't allow the possibility of making changes to the image of the trademark, and expanding the list of goods and services. Such changes can be made only on the basis of a new application. Any changes made to the International Register, including corrections of errors made by the WIPO International Bureau or national Offices, the WIPO International Bureau notifies the Offices of the participating countries and publishes this information in the newsletter (4, 72-73).

As a result of the consideration of issues related to international registration, genuine interest was aroused by the discrepancy between the validity periods of registration of designations based on the Madrid Agreement and the Protocol to the Madrid Agreement, which leads to ambiguity regarding the application of the relevant provisions in the event that the same state is a party to the Madrid Agreement, and the Protocol to the Madrid Agreement (9, 155-156).

In conclusion, it would be appropriate and necessary to pay attention to the following concepts related to trademarks:

1.A logo is a specially designed, stylized abbreviated form of the company name, often in the original outline.

2.A factory mark (manufacturer`s mark) is a unique graphic element that is usually located next to the name of a company, but can also be used separately.

3.Service mark is the same trademark, only it is used to individualize services, not goods. This term is similar to the concept of “trademark”, the only difference is that under the service mark companies provide services, and don`t label goods with them.

4.Slogan is an advertising formula in the form of an aphoristic, easy-to-remember short phrase.

5.A brand is a trade mark that is already relatively well known to consumers and has captured some market share.

References

1. Jehoran T.C., Nispen C.V., Huydecoper T. European trademark law: community Trademark Law and Harmonized National Trademark Law. *Alphen aan den Rijn, Wolters Kluwer, 2010, 728 p.*
2. Graeme B.D., Janis M.D. Trademarks and Unfair Competition: Law and Policy. Fourth edition. Oxford, Aspen Publishers, 2014, 1038 p.
3. Guide to the International Registration of Marks under the Madrid Agreement and the Madrid Protocol. World Intellectual Property Organization. Geneva, 2021, 144 p.
4. Przygoda A. The International Registration of Trade Marks under the Madrid System: Advantages and Disadvantages // Eastern European Journal of Transnational Relations, 2019, Vol.3, No1, pp. 67-79
5. Ramanujan A. Reflections on the Indian Accession to the Madrid Protocol // Journal of Intellectual Property Rights, 2008, Vol. 13, Issue 3, pp. 111-117
6. *Ramasari R.D.* Benefits of Ratification of The Madrid Protocol (Protocol Relating To The Madrid Agreement Concerning The International Registration of Marks) For The Protection of Intellectual Property Rights In Indonesia / The First International Conference On Law, Business and Governance (Icon-LBG 2013). Bandar Lampung University (UBL), Indonesia, 22-24 October, 2013, pp. 92-98
7. Research Handbook on Trademark Law Reform. Edited by G.B.Dinwoodie, M.D.Janis. Bloomington, Edward Elgar Publishing Limited, 2021, 456 p.
8. *Sáiz P., Castro Rafael.* Trademarks in branding: Legal issues and commercial practices // business history, 2018, Vol. 60, Issue 8, pp. 1105-1126
9. Samuels J.M., Samuels L.B. International Trademark Prosecution Streamlined: The Madrid Protocol Comes into Force in the United States // Journal of Intellectual Property Law, 2004, Vol. 12, Issue 1, pp. 151-161
10. <http://www.e-qanun.az/framework/3293>
11. <http://e-qanun.az/framework/46944>
12. <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/mol108587.pdf>
13. http://ncz.tj/system/files/Legislation/234_ru.pdf

Rəyçi: müəllim A.Məmmədova

Göndərib: 28.12.2021

Qəbul edilib: 27.01.2022

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/133-138>

Elza Qüdrət qızı Orucova

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
elzaqudretqizi@gmail.com

Lalə İslah qızı Rüstəмова

V.Y. Axundov adına Elmi-Tədqiqat
Tibbi Profilaktika İnstitutu
tibb üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
lala.rustamova.1967@mail.ru

Adilə Novruz qızı Ələsgərova

AMEA Botanika İnstitutu
biologiya elmlər doktoru
adelyaaleskerova@mail.ru

Gülnarə Aydın qızı Kərimova

Azərbaycan Tibb Universiteti
assistent
gulnara948@gmail.com

Fəridə Hafiz qızı Heydərova

V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat
Tibbi Profilaktika İnstitutu
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
fheyderova@inbox.ru

ARTEMISIA CİNSİNDƏN OLAN YOVŞAN NÖVÜNDƏN ALINAN EFİR YAĞININ ANTVİRUS FƏALLIĞININ EKSPERİMENTAL MODEL DƏ TƏDQIQI

Xülasə

Kəskin respirator virus infeksiyalarında terapevtik məqsədlər üçün bitki mənşəli yeni dərman vasitələrinin aparılması eksperimental təbabətin əsas istiqamətlərindən biridir.

Bu tədqiqatın məqsədi eksperimental modeldə Artemisia L. efir yağının antiviral fəaliyyətini öyrənməkdir. Bu məqsədlə immunxromatoqrafiya üsulu ilə kəskin respirator infeksiya şübhəsi olan 202 xəstənin burun və burun-udlağın yaxmalarında bəzi respirator viruslar aşkar edilib. Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, 2018-2019-cu illərdə Bakı şəhərində kəskin respirator virus infeksiyalarının törədicilərinin etioloji strukturlarında qopma tezliyindən asılı olaraq respirator sinsisial virus və respirator adenovirus üstünlük təşkil etmişdir (2,3%). Artemisia İssayevi Rzazade efir yağının antiviral aktivliyi 50-75%, Malabalia efir yağının antiviral aktivliyi təxminən 25% təşkil edir.

Açar sözlər: *kəskin respirator virus infeksiyaları, Artemisia L., Yovşan cinsi, Artemisia issayevi Rzazade, efir yağı, antivirus fəallıq, in vitro, immunxromatoqrafiya*

Elza Gudrat Orujova
Lala İslah Rustamova
Adila Novruz Alasgarova
Gulnara Aydın Karimova
Farida Hafiz Heydarova

To study of antiviral activity of artemisia L. etheric oil in experimental model

Summary

The carrying out the new drug means of plant origin for therapeutical purpose in acute respiratory viral infections is an detual direction of experimental medicine.

The aim of present investigation is to study of antiviral activity of Artemisia L. etheric oil in experimental model. For this purpose the nasal and nasopharyngeal smears of 202 patiens with suspicion for acute respiratory infection have been observed for some respiratory viruses by using the immunchromatography method.

The results of investigations shows that in the etiological structures of agents of acute respiratory viral infections in Baku city during 2018-2019 years from depending of appedring frequency the respiratory sinsitsial virus and respiratory adenovirus have been dominate (2,3%). The antivirul activity of Artemisia issayevi Rzazade etheric oil was 50-75%, the antiviral activity of Malabalia etheric oil consist about 25%.

Key words: *the acute respiratory viral infections, Artemisia L., Artemisia issayevi Rzazade, etheric oil, antiviral activity, in vitro, immunochromatography*

Giriş

Müasir infektologiyanın qayəsi əhalinin infeksiyon xəstəliklər strukturunda bakterial infeksiyaların xüsusi çəkisinin azalması və əsas rolun yuxarı tənəffüs yollarının virus infeksiyalarına məxsus olmasıdır. Məlum olduğu kimi kəskin respirator xəstəliklər və ya kəskin respirator infeksiyalar (KRX/KRİ) tənəffüs yollarının kəskin infeksiyon-iltihabi xəstəliklər qrupu olub, böyük saylı müxtəlif etioloji agentləri özündə birləşdirən ümumi termindir. KRX / KRİ strukturunda isə qrip və digər kəskin respirator virus infeksiyaları (KRVİ) bütün infeksiyon patologiyasının 90-95%-ni şərtləndirir (1-5).

Ona görə də mövcud olan viruslar arasında yoluxma yolunun asanlıığı, virusun yüksək dəyişkənliyi, törətdiyi xəstəliklərin sayı, ölüm nəticələrinə görə KRVİ törədiciləri lider mövqə tutur. Bu baxımdan respirator infeksiyaların arasında xəstələnməyə görə qrip və digər kəskin KRVİ (200-yə yaxın respirator virususlar, o cümlədən, 3 tip qrip virusları, 4 tip paraqrip virusları, 60 tip adenoviruslar, 100 tip rinoviruslar, 3 tip reoviruslar, 2 tip respirator-sinsitial viruslar, 6 tip koronaviruslar) ən geniş yayılmış hesab olunurlar (6-9)

Respirator infeksiyaların müalicə problemi və praktik səhiyyə üçün hələ də aktual qalmaqda davam etməklə xüsusi diqqət mərkəzindədir. Belə ki, bu günə qədər maksimal radikal effekti tam təmin edən virulid dərman vasitələri yoxdur. KRVİ-in polietoloji xüsusiyyətləri etioloji müalicəni çətinləşdirdiyinə görə həkimlər KRVİ-li xəstələrin müalicəsi üçün seçim preparatı problemi ilə qarşılaşırlar (1-3). Bu səbəblərdən KRVİ-in kompleks müalicəsində yeni antivirus xassəli etiotrop müalicə vasitələrinin axtarışına, işlənilib hazırlanmasına böyük zərurət yaranır..

Məlum olduğu kimi, dərman bitkiləri ailəsinə daxil olan Yovşan cinsinin (*Artemisia L.*) müxtəlif növləri faydalı xassələrə malik olub, bioloji aktiv maddələrlə, əsasən də efir yağı ilə zəngindir. Məhz bu bitkinin efir yağı ilə zənginliyi sayəsində onun geniş spektrli antimikrob fəallığa malik olması barəsində müəyyən elmi məlumatlar vardır. Belə ki, çoxsaylı tədqiqatçılar tərəfindən Yovşanın bəzi növlərindən alınan efir yağlarının həm xalq təbabətində, həm də elmi təbabətdə antibakterial, antiparazitar, antivirus-, xora əleyhinə, spazmalitik, yarasəğaldıcı, fungusid və s. təsirli vasitə kimi istifadə edilməsi sübuta yetirilmişdir. (10-14)

Qeyd etmək vacibdir ki, AMEA-nın Botanika İnstitutu və V.Y.Axundov ad. ETTPİ-nin birgə əməkdaşlığı ilə Azərbaycan florasında yayılan Yovşan cinsi növlərinin tibbi əhəmiyyətinə dair elmi araşdırmalar aparılmışdır. Belə ki, ilk dəfə olaraq Azərbaycanda *Artemisia* cinsinin bəzi Yovşan növlərindən alınan efir yağlarının durulaşdırılmış sulu məhlulundan enterovirus infeksiyalarının

törədiciilərindən biri olan Koksaki A18 virusuna qarşı böğaz şiçanlarının dəri-əzələ toxumalarından alınmış ilkin hüceyrə kulturasına təsiri öyrənilmiş və nəticədə nəzərə çarpan sitopatik effekt alınmışdır (12).

Hərçənd ki, yuxarıda qeyd edilən tədqiqatlar profilaktik effekt almaq üçün sırf eksperimental istiqamətdə aparılmışdır. Lakin Azərbaycan florasında geniş yayılan bu bitkinin *Artemisia issayevii Rzazade* növünün efir yağının bəzi respirator viruslara qarşı antivirus təsiri klinik-eksperimental istiqamətdə tədqiq edilməmişdir (15-16).

Həmçinin qeyd etməyə dəyər ki, vətən tədqiqatçıları tərəfindən Azərbaycanda inkişaf edərək artan, bu səbəbdən endemik sayılan bu növ yovşanın efir yağının xromato-mass-spektrometriya üsulunun tətbiq edilməsi yolu ilə ilk dəfə kimyəvi və ya komponent tərkibi öyrənilmişdir. Nəticədə sözügedən bu növ Yovşanın efir yağında 37 komponent aşkar edilmiş və efir yağının komponentlərinin kəmiyyət və keyfiyyət tərkibinin əsasında bəlli olmuşdur ki, onlar arasında dominantlıq təşkil edərək əsas təsiredici maddə sayılan kamfora və sineoldur ki, bunlar da müvafiq olaraq faiz etibarlı ilə 37,21% və 31,72% təşkil etmişdir (17-19).

Tədqiqatın məqsədi. İlkin mərhələ olaraq hazırda aparılan elmi-tədqiqat işinin əsas məqsədi *in ovo* şəraitdə kultivasiya edilmiş KRVİ-in bəzi nümayəndələrinin törədiciyə, xüsusilə B tip qrip virusuna, respirator adenoviruslara, respirator-sinsial viruslara qarşı antivirus təsirinin eksperimental modeldə *in vitro* öyrənilməsindən ibarətdir. Növbəti mərhələlərdə isə qarşıya qoyulan məqsəd Yovşanın efir yağının qeyd olunan respirator viruslara *in vitro* şəraitdə sitopatik təsir göstərməklə antivirus xassəsi müəyyən edildikdən sonra Yovşan cinsinin (*Artemisia L.*) *Artemisia issayevii Rzazade* növündən alınmış efir yağının və onun sulu ekstraktlarının dərman xüsusiyyətlərini tədqiq etmək və bununla onun klinik effektini aşkara çıxarmaq nəzərdə tutulmuşdur.

Tədqiqatın istiqamətlərindən biri də Bakı şəhərində 2018-2019-cu illərdə KRVİ-in törədiciyələrinin etioloji strukturunun müəyyən edilməsi olmuşdur. Eyni zamanda yuxarıda qeyd olunan Yovşan növünün efir yağının virulid təsiri digər bitki timsalında, o cümlədən *Malabalia*-nın efir yağının virulid təsiri ilə müqayisəli tədqiq edilmişdir.

Tədqiqat nəticələrinin statistik işlənməsi Biostatistika üsullarından istifadə edilməklə həyata keçirilmişdir (STATİSTİKA 6,0).

Elmi-tədqiqat işi KRVİ-in törədiciyələrinə qarşı Yovşan cinsinin bəzi növlərindən alınan efir yağının virulid təsirinin öyrənilməsi məqsədi ilə V.Y.Axundov adına ETTPI-nin müvafiq laboratoriyaları ilə (Qrip və digər KRVİ laboratoriyaları) Azərbaycan Tibb Universitetinin yoluxucu xəstəliklər kafedrası arasında birgə elmi-tədqiqatların aparılması haqqında müqaviləyə əsasən icra edilir .

Material və metodlar. Klinik müayinələrdə etioloji (nozoloji) diaqnozun qoyulması üçün müasir ekspres seroimmunoloji (əsasən immunxromatoqrafiya) kimi spesifik laborator müayinə üsuluna müraciət edilmişdir. Eksperiməndə isə 10-11 günlük toyuq embrionları və onların fibroblastlarından hazırlanmış ilkin hüceyrə kulturasından istifadə edilməklə ümumqəbul edilmiş metodik rəhbərliklər əsasında virusoloji üsullar tətbiq olunmuşdur (20-21).

Tədqiqat obyektini “Kəskin respirator xəstəliklər və ya kəskin respirator infeksiyalar” diaqnozu ilə müayinəyə cəlb edilmiş 202 nəfər yetkin yaşlı pasient təşkil etmişdir. Bu pasientlərin içərisində immunxromatoqrafiya üsulu ilə KRVİ-in törədiciyələrinin sırasında B tip qrip virusu, II tip paraqrip virusları, respirator adenoviruslar və respirator-sinsial virusların antigeninə görə xəstələrdən götürülmüş klinik nümunələr, o cümlədən nazal (burun), nazofaringeal (burun-udlaq) yaxmaları, həmçinin adenovirus infeksiyasında əlavə olaraq göz möhtəviyyəti də etioloji tədqiq edilmişdir.

Alınan nəticələr və onların müzakirəsi. Respirator virusların aşkar edildiyi KRVİ-li xəstələrin nazal, nazofaringeal yaxmalarında və göz möhtəviyyatında ümumi hesabla B tip qrip virus antigeni - 1,7%, II tip paraqrip virus antigeni - 2,1% respirator adenovirus antigeni - 3,3% və respirator-sinsial virus antigeni - 2,3% təsadüfdə aşkar edilmişdir. Əvvəlcə respirator viruslar *in ovo* şəraitdə kultivasiya olunmuş, yəni 10-11 günlük toyuq embrionunun fibroblastlarından alınmış ilkin hüceyrə kulturasında aşkar edilmişdir. Bundan sonra isə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) Botanika İnstitu tərəfindən təqdim edilmiş Yovşan cinsindən alınmış efir yağının KRVİ törədiciyələrinə qarşı antivirus aktivliyi tədqiq edilmişdir. Bu məqsədlə Yovşanın efir yağının

müxtəlif nisbətdə (10^{-1} – 10^{-5}) durulaşdırılmış sulu məhlulu ilə yoluxdurulmuş ilkin hüceyrə kulturasında təsiri öyrənilmişdir.

*Artemisia issayevii*Rzazade növündən alınan efir yağlarının durulaşdırılmış sulu məhlulundan toyuq embrionu fibroblastlarından alınmış ilkin hüceyrə kulturasına təsiri öyrənilmişdir. Tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, efir yağının təsiri durulaşma dərəcəsi və ya nisbətindən və ekspozisiya müddətindən asılı olmuşdur. Bu zaman efir yağının təsiri müxtəlif ekspozisiya müddətində (10 – 60 dəq.) və müxtəlif durulaşmalarda (10^{-1} – 10^{-4}) öyrənilmişdir. Respirator viruslara qarşı minimal sitopatik təsir 30 dəqiqəlik ekspozisiyada müşahidə olunmağa başlamış və maksimal təsir isə 60 dəqiqədən sonra baş vermişdir.

Eyni zamanda məlum olmuşdur ki, Yovşanın efir yağının 10^{-1} – 10^{-3} durulaşması zamanı antivirus fəallıq nəzərə çarpmamış, daha artıq durulaşmasında (10^{-4} – 10^{-5}) respirator viruslara qarşı antivirus fəallıq qeyd edilsə də, 10^{-5} durulaşması isə 10^{-4} – ə nisbətən zəif təsir göstərmişdir. Lakin efir yağının sulu ekstraktının yalnız 10^{-4} durulaşması respirator viruslara qarşı effektiv təsir etmişdir. Belə ki, respirator virusların patogenlik dərəcəsinə uyğun olaraq Yovşanın bu növündən alınan efir yağı toyuq embrionunun fibroblastlarından hazırlanmış ilkin hüceyrə kulturasında virusların əmələ gətirdiyi sitopatik təsirin qarşısını 50-75 % almışdır. Bu respirator patogenlərin virulentlik xassələri, yəni xəstəlik törətmə dərəcəsi efir yağının təsirindən sonra nəzərə çarpacaq dərəcədə zəifləmişdir.

Beləliklə, aparılan tədqiqat nəticələrinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, respirator patogenlərin ilkin hüceyrə kulturasında törətdiyi sitopatik təsir 50-75% arasında tərəddüd etmişdir (Cədv. 1).

Cədvəl 1

	Nativ	10^{-1}	10^{-2}	10^{-3}	10^{-4}	10^{-5}
Respirator viruslar						
Paraqrip	–	–	–	–	50%	25%
Respirator- sinsitial viruslar	–	–	–	–	50%	25%
Respirator adenoviruslar	–	–	–	–	75%	25%
B tip qrip virusu	–	–	–	–	50%	25%

Yovşanın *A. issayevii*Rzazade növünün efir yağının antivirus fəallığı

Yovşanın efir yağının antivirus fəallığının effektivliyi müqayisəli şəkildə yenə də AMEA-nın Botanika İnstitutu tərəfindən təqdim edilmiş *Malabalia* bitkisinin efir yağı ilə respirator adenoviruslar nümunəsində öyrənilimidir. Belə ki, Yovşanın efir yağının antivirus fəallığı ilə müqayisədə *Malabalia* - dan alınan efir yağının sulu ekstraktı ilə aparılan təcrübə göstərdi ki, onun sitopatik təsiri, yəni bütövlükdə antivirus fəallığı 10^{-3} durulaşmasında 25% olmaqla məhdudlaşmışdır. Tədqiqatın nəticələri 2 sayılı cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 2

***Malabalia*-nın efir yağının sulu ekstraktının respirator adenoviruslara təsirinin nəticələri**

Efir yağı	Nativ	10^{-1}	10^{-2}	10^{-3}
Malabaliya (sulu ekstrakt)	–	–	–	25%

Eyni zamanda 2018-2019-cu illərdə Bakı şəhərinin müxtəlif poliklinikaları və 1saylı Klinik Tibbi Mərkəzin yoluxucu xəstəliklər şöələrində, xüsusən “Tənəffüs infeksiyaları” şöbəsində hospitalizə olunmuş xəstələrdən KRVİ-lərə şübhəyə görə müayinəyə cəlb edilmiş 132 yetkin yaşlı pasientlər arasında aşkar olunan respirator virusların etioloji strukturunun öyrənilməsi nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, respirator virusların arasında ən çox respirator-sinsitial viruslar (2,3%) və respirator adenoviruslar (2,3%) üstünlük təşkil etmişdir.

Bəzi respirator virusların müxtəlif yaş qruplarında aşkar olunma tezliyinin təhlili göstərdi ki, respirator-sinsitial viruslar yalnız 30-39 yaş qrupunda (7,1%), respirator adenoviruslar 30-39 yaş

qrupunda (2,4 %) və 40-49 yaş qrupunda isə (4,4 %) qeydə alınmışdır. Qeyd olunan nəticələr 3 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 3

2018-2019-cu illərdə Bakı şəhərində yetkin yaşlı pasientlərdə bəzi respirator virusların aşkar olunma tezliyi

Yaş qrupu	Müayinə olunmuşlar	Respirator-sinsitial viruslar	Respirator adenoviruslar
30 yaşa qədər	28	–	–
30-39 yaş	42	3 (7,1%)	1 (2,4%)
40-49 yaş	45	–	2 (4,4%)
50 yaşdan yuxarı	17	–	–
Cəmi:	132	3 (2,3%)	3 (2,3 %)

Yekun. Bütövlükdə, yekun olaraq alınan ilkin nəticələr onu göstərdi ki, eksperimental *in vitro* şəraitdə sitopatik təsir göstərərək, Yovşanın *Artemisia issayevi Rzazade* növünün efir yağının sulu ekstraktının antivirus fəallığının müəyyən edilməsi onun respirator virus infeksiyalarının bir sıra agentlərinə qarşı etiotrop təsirli vasitə kimi nəzərə çarpan əhəmiyyət kəsb etdiyini bir daha təsdiq etmişdir. Eyni zamanda bu tədqiqatın sonrakı mərhələsində KRVİ-li xəstələrdə fitoterapevtik vasitə olaraq efir yağı ilə zəngin dərman bitkisi kimi klinik effektinin, terapevtik səmərəsinin öyrənilməsinə əsas yaradaraq yeni virulid təsirli müalicə vasitəsi kimi səhiyyə təcrübəsində həm müalicə, həm də profilaktik vasitəsi kimi istifadə olunması tövsiyə oluna bilər. Həmçinin, yeni antivirus xassəli etiotrop vasitənin səmərəli müalicə üsulu kimi xəstələrdə tətbiqi ilə KRVİ-in məqsədyönlü kompleks müalicəsinə dair elmi əsaslandırılmış yeni metodik yanaşmanın işlənib hazırlanmasında elmi-təcrübi zəmin yaradacaqdır.

Nəticələr: Beləliklə, aparılan tədqiqat nəticələrinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, bəzi respirator patogenlərin hüceyrə kulturasında törətdiyi sitopatik təsir ekspozisiyaya müddətindən və durulaşma dərəcəsindən asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənmişdir.

1) Yovşanın cinsinin *Artemisia issayeviiRzazade* növündən alınmış efir yağının *in vitro* eksperimental modeldə anrivirus fəallığı 50-75% arasında olmuşdur.

2) *Malabalia* bitkisindən alınan efir yağının *in vitro* eksperimentdə antivirus fəallığı Yovşanın efir yağı ilə müqayisədə 25 % təşkil etmişdir.

3) 2018-2019-cu illərdə Bakı şəhərində yetkin yaşlı pasientlərdə respirator virusların etioloji strukturunun öyrənilməsi nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, aşkar olunan respirator virusların arasında ən çox respirator-sinsitial viruslar və respirator adenoviruslar eyni dərəcədə dominantlıq təşkil etmişdir (uyğun olaraq 2,3% və 2,3%).

4) Yovşanın cinsinin *Artemisia issayeviiRzazade* növündən alınmış efir yağının virulid fəallığı *in vitro* eksperimentdə əsaslı elmi dəlillərlə sübuta yetirilməsi sayəsində xəstəliyin gedişinə və proqnozuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilən bitkisəl mənşəli səmərəli, perspektiv etiotrop vastə kimi KRVİ-li xəstələrdə klinik effektini aşkara çıxarmaq üçün sonradan tətbiqinin məqsədəuyğunluğuna imkan yaradacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Bulletin of the World Health Organization, 2020, March. Issue. 211, 22 p
2. Karetkina G.N. Influenza and SARS: treatment and prevention in the upcoming epidemic season 2015-2016. // Journal "Attending Doctor", 11/2015
3. Karetkina G.N. Influenza and SARS: problems of prevention and treatment // Infectious Diseases, 2015, No. 4, p. 25-34.
4. Shuvalova E.P., Belozero E.S., Beljajeva T.V., Zmushko E.I. // Infectious diseases, St. Petersburg: SpetsLit, 2015, 727 p.
5. Romancov M.G., Mel'nikova I.Ju., Sologub T.V. Antiviral agents for the treatment of influenza and SARS in children // Fundamental Research, 2012, No. 5-2, p. 338-341
6. Ershova A.K. An integrated approach to the treatment of acute respiratory viral diseases // RMJ No. 18, 2011, p. 1132.

7. Karetkina G.N. Influenza, Spaniard, ARVI ... / Modern journal of the outpatient doctor "Doctor". 2012, no. 12 p. 10-15.
8. Influenza: epidemiology, diagnosis, treatment, prevention / under. ed. O.I.Kiselev, L.M.Tsybalova, V.I.Pokrovsky. M.: Medical Information Agency, 2012, 496 p.
9. Zajceva O.V. Modern possibilities for the prevention and treatment of acute respiratory diseases. // Journal "Attending Doctor", 2012, p.10-12
10. Aleskerova A.N. Medical significance of biologically active compounds of the wormwood genus // National Academy of Sciences of Azerbaijan. Izvestiya Biological Sciences. 2009. V. 64, No. 1-2, p. 44-47.
11. Aleskerova A.N., Ibragimova S.I., Serkerov S.B. i dr. Component composition of the essential oil of *Artemisia issayevii* Rzazade of the Institute of Botany of the National Academy of Sciences of Azerbaijan // International scientific and production holding "Phytotherapy". -Karakanda, 2012. T. XXXII. With. 142-144.
12. Aleskerova A.N. Study of species of the genus *Artemisia* L. in the flora of Azerbaijan: Abstract of the thesis. diss. doctor. biologist. Sciences. Baku, 2014. 48s.
13. Aleskerova A.N., Sulejmanova S.F., Serkerov S.B. i dr. Component composition of *Artemisia issayevii* essential oil and its antimicrobial activity // Hygiene, epidemiology, immunobiology. Almaty, 2016. No. 2, p. 28-34
14. Ponomarenko L.P., Chingizova E.A. Component composition and antimicrobial action of the essential oil of the Far Eastern genera *Artemisia* (Asteraceae) St. Petersburg, Nauka // Plant Resources. 2014, Vol. 50, p. 145-151.
15. Aliev N.N., Asadova A.I., Aleskerova A.N., Rustamova L.I. i dr. Antiviral activity of *Artemisia issayevii* essential oil // Proceedings of the Institute of Botany of the National Academy of Sciences of Azerbaijan. Baku, 2013.-T. XXXIII. pp.72-75.
16. Ələsgərova Ə.N., İsayeva Ş.Q., L.İ.Rüstəмова, E.Q.Orucova və b. Azərbaycan florasında yayılan *Artemisia* L. cinsi növlərinin tibbi əhəmiyyəti // V.Y.Axundov adına ETTPİ-nin əsərləri, X cild, Bakı, 2017, s. 89-91
17. Rustamova L.I., Aleskerova A.N., Orudzheva Je.G., Gejdarova E.I., Gadzhieva F.A., Mamedova G.G. Study of the virucidal effect of an aqueous extract of *Malabalia* on a receiver of respiratory adenovirus / Materials of the 12th All-Union Congress on Allergology and Immunology, June 19 - July 2, 2019, St. Petersburg, p.43
18. Orucova E.Q., L.İ.Rüstəмова, C.P.İsayev, R.R.Bəylərova. Yovşanın bəzi növlərindən alınan efir yağının respirator viruslara qarşı antivirus təsirinin müqayisəli öyrənilməsi / Əməkdar elm xadimi, professor Tamerlan Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş "Təbabətin aktual problemləri-2021" mövzusunda Beynəlxalq Elmi-Praktik Konqresin materialları. Bakı, "Təbib" nəşriyyatı, 2021, s.194-195
19. Orucova E.Q., L.İ.Rüstəмова, Bağırova M.H. Yovşanın bəzi növlərindən alınan efir yağının bəzi respirator viruslara qarşı antivirus aktivliyinin öyrənilməsi / Əməkdar elm xadimi, professor Tamerlan Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş "Təbabətin aktual problemləri-2021" mövzusunda Beynəlxalq Elmi-Praktik Konqresin materialları. Bakı, "Təbib" nəşriyyatı, 2021, s. 195
20. Ljabina L.M., Sominina A.A., Cherenkovskaja I.A., Gorchakovskij A.Je. i dr. Gorchakovskij A.E. etc. Guidelines for working with cell cultures and means St. Petersburg, 1975, 41 s.
21. Votjakov V.I., Boreko E.I., Vladyko G.V. i dr. Primary study of the antiviral properties of synthetic and natural compounds / Guidelines, Minsk, 1986, 25 p.

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/139-147>

Günəl Sərdar qızı Əmiri

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
doktorant
emirigunel52@gmail.com

Məhbubə Ədil qızı Qulubəyova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
müəllim
Almazqulubeyli@gmail.com

Nərgiz Şakir qızı Qurbanova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
müəllim
gurbanovanargiz7@gmail.com

QIŞ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN DAĞ MERİDOSU QOYUNLARININ ƏLAVƏ YEMLƏNDİRİLMƏSİNİN MƏHSULDARLIĞA TƏSİRİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dağ merinosu qoyunlarının qış dövründə yemləndirilməsinin məhsuldarlığa təsirinin qiymətləndirilməsi öyrənilmişdir. Tədqiqat işi Ceyrançöl qışlağında, ADAU-nun “Tədris - təcrübə təsərrüfatı”da, “Zoomühəndislik fakültəsi”nin “Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı texnologiyası” kafedrasının laboratoriyasında aparılmışdır. Başqa növ heyvanlara nisbətən Azərbaycanın dağ merinosu qoyunlarının daha çox məhsul verməsi, qaba və şirəli yemlərdən daha yaxşı istifadə etməsi, daha çox bitki növü ilə qidalanmasına (600-ə qədər) görə seçilir. Qış dövründə qoyunlara verilən qranul və doğranıb üyüdülmüş qarışıq yemlərin tərkibində mikroelementlərin və vitaminlərin kifayət qədər olmasına fikir vermək lazımdır. Onlar orqanizmdə maddələr mübadiləsinin və mühüm fizioloji proseslərin normal getməsi üçün əsas rol oynayır. Azərbaycan dağ merinosu qoyunlarının qış dövründə düzgün yemləndirilməsi, yəni onların tələbatını ödəyə biləcək qədər qida maddələri ilə zəngin, müxtəlif çeşidli yemlərlə təmin olunması, orqanizminin normal inkişafı ilə yanaşı yüksək keyfiyyətli heyvandarlıq məhsulları, həm də iri və sağlam balaların alınması deməkdir. Təcrübə və nəzəriyyə təsdiq edir ki, qış dövründə qoyunçuluq sahəsində qarşıya qoyulan vəzifələr yalnız yem bazasının əsaslı surətdə yaxşılaşdırıldığı şəraitdə yerinə yetirilə bilər.

Açar sözlər: qoyun, Azərbaycan dağ merinosu, yemləmə, qranul, doğranıb üyüdülmüş qarışıq yemlər, silos, yonca, ot unu, saman, diri çəkisi, yun məhsuldarlığı

Gunel Sardar Amiri

Mahbuba Adil Gulubayova

Nargiz Shakir Gurbanova

The influencing of additional feeding to the productivity of Azerbaijan mountain merino during winter times

Summary

It was learned the influencing of additional feeding to the productivity of Azerbaijan mountain merino during winter times. The investigation work was held in Ceyranchol winter quarters, in ASAU's "Educational Experimental farm", in the faculty "Zoo engineering" and in the laboratory of department "Producing technology of Cattle breeding products". Comparing with other sheep Azerbaijan mountain merino is very productivity, used succelend grass and it feed more than 600 plants. It must be given attention to that during winter times in the chopped milled fixed foods must be rich with vitamins and microelements. They have great role in the nourishing things and normal physiological cases. The influencing of additional feeding of Azerbaijan mountain merino during winter times meant that it must be taken quality cattle products and big healthy lambs from them. During the experimental and therotical work affirmed that in winter times for getting great

productivity from the sheep breeding we can get more things only in improving of forage reserve of sheep.

Key words: *sheep, Azerbaijan mountain merino, feeding, granule, chopped milled mixed foods, silage, luceme, grass flour, chaff, alive weight, wool productivity*

Ərzaq təhlükəsizliyi ilk növbədə hər bir ölkənin milli ərzaq müstəqilliyinə əsaslanır. Hər hansı bir dövlətin siyasi suverenliyi hələ onun ərzaq suverenliyinin təmin edilməsi demək deyildir. Ölkənin milli ərzaq suverenliyi o deməkdir ki, baş verə biləcək hər hansı ekstremal fəvqəladə vəziyyətlər zamanı dövlət əhalini ərzaq və qida məhsulları ilə təmin etmək məqsədilə xarici ölkəyə üz tutmur. Yaranmış tələbatı xüsusi mənbələr hesabına ödəmək iqtidarında olur və ölkənin ərzaq böhranı yaşamasına imkan vermir (8, 9).

Zəngin təbii-iqlim şəraitinə malik olan Azərbaycanda heyvanları bütün il boyu yay və qış otlaqlarında saxlamaq mümkündür. Azərbaycanın qışlaqlarında ilin ayrı-ayrı fəsullərində yağmurdan asılı olaraq otlaqların məhsuldarlığı kəskin surətdə dəyişir. Qışlaqlar aşağı keyfiyyətli otlaqlar kateqoriyasına aiddir, ona görə ki, əlverişli iqlim şəraitində orta hesabla bir hektarın məhsuldarlığı 300-400 yem vahidindən artıq olur. Buna görə də qışlaqlar hesabına heyvan orqanizmi lazım olan miqdarda qida maddələri ilə təmin edilmədiyindən öz diri çəkirlərini tədricən azaldır, heyvan getdikcə arıqlamağa başlayır ki, bu da məhsuldarlığın aşağı düşməsinə və heyvanın müxtəlif xəstəliklərə məruz qalmasına səbəb olur (1).

Respublika ərazisində otlaqların yay və qış mövsümlərində bitki örtüyünün yaxşılaşması nəticəsi olaraq köçəri qoyunçuluq mövcuddur. Bununla əlaqədar olaraq qoyun sürüləri hər il yayda yaylağa (mayın əvvəlindən başlayaraq) qışda isə qışlağa (oktyabrın əvvəllərində) yola salınır. Təsərrüfatda qoyunların qışlağa hazırlanması işi payızın əvvəllərindən başlayaraq ənənəvi xarakter daşımaqla, aşağıdakı hazırlıq işləri görülməlidir (11).

Döl kompaniyasını mütəşəkkil keçirmək üçün damazlıq sürüyə qoçların qatılması ilə bərabər, otarmanı yaxşılaşdırmaq və sürünü daha keyfiyyətli örüşlərə aparmaq lazımdır. Cütləşmə dövründə heyvanların (qoç və qoyunlar) sürətli hərəkətinə, qaçırılmasına, vurulmasına yol verilməməli, örüş üçün seçilmiş ərazi heyvanın kəskin hərəkətinə (tullanmasına, yıxılmasına) səbəb olmamalıdır. Bu dövrdə heyvanların sərbəst davranışlarına üstünlük verilməlidir (2,3).

Sürüdə damazlıq qoyunların seçilməsi və çıxış edilən qoyunların qırılması başa çatdırılır, sürünün normal strukturunu yaratmaqla ana qoyunların xüsusi çəkisi ən azı 50%-ə çatdırılmalıdır. Köçürülməzdən əvvəl qoyunlar, eləcə də yataqlar təsərrüfatçılıqda icazə verilmiş təbii mənşəli material və maddələrlə (odun külü, təbii kükürd və s.) dezinfeksiya olunmalıdır. Qışlaqda istifadə olunan tikililərdə cari təmir işləri aparılmalı, yeni doğulmuş quzular üçün xüsusi döşənək materialı (qarağan, sirkan və s.) tədarük edilməlidir. Qış dövründə qoyun sürüləri təsərrüfatın qış otlaqlarında otarılır, sərt hava şəraitində isə əlavə yemlə təmin edilməlidir (6,7).

Qoyun cinsləri yüksək orta sutkalıq canlı kütlə artımına malik olmaqla 1 kq artıma daha az yem sərf edilir. Cavan heyvanlar yaşlılara nisbətən daha tez inkişaf edib kökəlir və yüksək gündəlik çəki artımı verir. Odur ki, İngiltərə, Yeni Zelandiya, Avstraliya və s. ölkələrdə kəsilmiş 30-32 milyon baş qoyunun 65-70 faizi cavanlar təşkil edir. Bolqarıstanda tədarük edilən ümumi qoyun ətində quzu əti 10% təşkil edir. ABŞ-da isə bu göstərici 93% olur. Rusiya Federasiyasında isə tədarük edilən ümumi qoyun ətində quzu əti 11% təşkil edir. Ona görə də hazırda qoyunçuluğun sənaye əsasında inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar olaraq komplekslərdə kökəldilən heyvanların 80%-ni cavanlar təşkil edir (4,5,10).

Azərbaycan dağ merinosu. Azərbaycan dağ merinosunun yaradılması uzun və mürəkkəb proses nəticəsində həyata keçirilmişdir. Mürəkkəb çarpazlaşma nəticəsində əvvəlcə yerli merinos qoyunlar Askaniya, sonra az miqdarda Qafqaz cinsləri qoçları ilə çarpazlaşdırılıb, III, IV nəsildə isə “öz-özlüyündə” yetişdirilməyə başlandı. 1947-ci ildə cins kimi təsdiq olundu və ona “Azərbaycan dağ merinosu” adı verildi.

Azərbaycan dağ merinosu möhkəm konstitusiyalı, yaxşı inkişafı döş qəfəsi və ayaqları, sümüklərinin möhkəmliyi ilə xarakterizə olunur. Bu merinosların digər tip merinoslardan fərqləndirən əsas xüsusiyyəti odur ki, bu qoyunlar çox hərəkətli olmaqla, piroplazmoz xəstəliyinə davamlıdır və dağ-otlaq şəraitində saxlanmağa uyğunlaşmışdır.

Azərbaycan dağ merinosu qoyunları hazırda iriliyi ilə seçilir. Ən yüksək diri çəkisi onlar 3-4 yaşlarında çatırlar. Gədəbəy rayonunun təsərrüfatlarında törədici qoçların diri çəkisi 90-95kq, ayrı-ayrı heyvanlarda 122 kq olmuşdur. Ana qoyun sürüsündə ən yüksək orta çəki 50,0kq-a bərabər olmuşdur. Bəzi ana qoyunlar 5 yaşında 90-106 kq diri çəkisi atırlar.

Azərbaycan dağ merinosu qoyunlarının yun qırxımı orta hesabla törədici qoçlarda 7,0-9,3kq, ana qoyunlarda 3,4-4,1 kq, erkək toğlularda 4,1-5,3kq, dişi toğlularda isə 3,2-3,5 kq təşkil etmişdir. Maksimum yun qırxımı törədici qoçlarda 10,4 kq, ana qoyunlarda isə 47,7 kq, erkək toğlularda 6,4 kq və dişi toğlularda 3,7 kq olmuşdur.

Azərbaycan dağ merinosu qoyunları yüksək südlülüyə malikdir. Onların laktaziya ərzində südlülüüyü 65-76 kq olmaqla. Quzuların anadan ayrılanadək normal bəslənməsinə və yüksək yağlılığa malik (5,5-6,0%)40-45 kq əmtəlik süd əldə edilməsinə imkan verir.

Azərbaycan dağ merinosu cinsinin bonitirlənməsi. Azərbaycan dağ merinosu sürülərində damazlıq işi elə istiqamətdə aparılır ki, onlardan törəyən heyvanlar yüksək məhsuldar, iri olsun, özləri də yun-ət istiqamətində inkişaf etdirilsin, dağ otlaq şəraitində saxlanmağa alışmış, uzaq məsafədə olan dağ yaylaqlarına və qış otlaqlarına gedə bilən, möhkəm bədən quruluşlu və davamlı olsunlar.

Azərbaycan dağ merinosu cinsinin tipləri necə olmalıdır. Bu cinsdən olan qoyunların konstitusiyasının və sümüyünün möhkəmliyi açıq bilinməli, dərisi qırıxıqsız və ya boynunda bir kiçik qırıxıq olmalıdır. Bu qoyunlar çevik (diribaş) olmalı, otlaq şəraitində bəslənməyə və uzaq dağ yolları ilə getməyə alışmış, dağlardakı Alp çəmən otlaqlarından istifadə edə bildiyi kimi, Azərbaycanın qış otlaqlarından da yaxşı istifadə edə bilməlidir.

Azərbaycan dağ merinosu cinsinin arzu olunan tipindən tələb olunan minimal məhsuldarlıq göstəriciləri (kq-la) aşağıdakı cədvəl 1-də verilir.

Cədvəl 1.

Minimal məhsuldarlıq göstəriciləri

Qruplar	Yaşlılar		Birilliklər	
	Yun qırxımı	Diri çəkisi	Yun qırxımı	Diri çəkisi
Qoçlar	7,8	70,0	4,7	38,0
Ana qoyunlar	4,7	45,0	4,2	35,0

Yunun keyfiyyəti. Qoyunun gövdəsindəki yunun xarici ştapelləri bağlı, özü də sıx, nazikliyi 64-60-cı keyfiyyətdə. Uzunluğu 8 sm və daha çox olmalı; uzunluq və naziklik cəhətdən yun bircinsli olub, kifayət qədər yağ-təri olmalıdır. Çirkli yun yuyulduqdan sonra təmiz yun çıxarı 38-40 % olmalıdır.

Yunluluğu. Qoyunun qarnı altındakı yun sıx və uzun olub, həddindən artıq nazik (sap kimi) olmamalı, başı gözlərinə kimi ayaqları isə orta dərəcədə yunlu olmalıdır.

Bədən quruluşu. Baş normal, dalı kifayət qədər düz, döşü enli və dərin, ayaqları möhkəm və düzgün quruluşlu olmalıdır.

Bala vermə qabiliyyəti. İldə bir dəfə doğmaqla, kifayət qədər yemləmə şəraitində hər 100 ana qoyundan 120 quzu alınmalı və öz quzularını əmizdirmək üçün qoyunların kifayət qədər südü olmalıdır.

Material və metodlar. Tədqiqat işi Ceyrançöl qışlağında, ADAU-nun "Tədris - təcrübə təsərrüfatı"nda, "Zoomühəndislik fakültəsi"nin "Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı texnologiyası" kafedrasının laboratoriyasında aparılmışdır. Toplanmış məlumatlar təhlil olunmuş və sintez edilmişdir. Müvafiq sahədə tədqiqatın aparılması, Azərbaycan dağ merinosu qoyunlarının qış dövründə yemləndirilməsinin məhsuldarlığa təsirinin perspektiv planlar müəyyənləşdirilmişdir. Məlumdur ki, hazırda qüvvədə olan yemləmə normaları mübadilə enerjisi (ME) və ya enerji yem vahidinə (EYV), quru maddəyə, xam protein və həzmə gedən proteinə, xam yağa, xam sellülozaya, makro və mikroelementlərə (kalsium, fosfor, mis, sink, kobalt, manqan, selen, yod) və vitaminlərə (karotin, vitamin E, vitamin D və s.) görə təyin edilir. Bunu nəzərə alıb yem payının tərkibinə daxil edilmiş yemlərin keyfiyyət göstəricilərinə, Azərbaycan dağ merinosu qoyunlarının yaşına, diri

çəkirlərinə əsaslanaraq təcrübə altında olan Azərbaycan dağ merinosu qoyunları qış dövründə qrupları üzrə müxtəlif tərkibli yem rasionları tərtib edilmiş və bütün təcrübə müddətində Azərbaycan dağ merinosu qoyunları həmin rasionlara uyğun olaraq yemləndirilmişdir.

Nəticələr və onların müzakirəsi. Qış dövründə Azərbaycan dağ merinosu qoyunlarının əlavə yemləndirilməsinin məhsuldarlığa təsirini öyrənmək məqsədi ilə Ceyrançöl qışlağında Azərbaycan dağ merinosu cinsindən 120 baş erkək toğlu götürülüb, 60 baş hesabla 2 qrupa bölünmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, ayrılmış təcrübə və nəzarət qruplarında hər tiptən 20 baş olmaqla, çox qırıqlı (C+), az qırıqlı (C) və qırıqsız (C-) tiplərdən təşkil edilmişdir.

Təcrübə 2021-ci ildə 1 yanvardan 1 aprelə qədər 3 ay müddətində aparılmışdır. Təcrübə qrupu heyvanlarına örüş otundan əlavə hər gündə 1 başa 200 qr qarışıq yem verilmişdir. Nəzarət qrupu isə yalnız örüş otu ilə saxlanmışdır.

Təcrübə dövründə cəmi 1080 kq qarışıq yem məsarif edilmişdir ki, bu da qidalılıq dəyərində görə 972 yem vahidinə bərabər olmaqla, tərkibində təqribən 140,4 kq həzm olunan proteyin olmuşdur.

Təcrübə müddətində əlavə yemləndirilmənin diri çəkiyə və yun məhsuldarlığına təsiri öyrənilmişdir. Təcrübənin nəticəsi 2-ci cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 2.

Əlavə yemləndirmənin Azərbaycan dağ merinosu qoyunlarının məhsuldarlığına təsiri

Heyvanın tipi	Qrup	Miqd arı başla	Heyvanların diri çəkisi				Yun məhsuldarlığı				
			Təcrübəyə qoyulan zaman		Təcrübə müddəti, günlə	Təcrübənin axırında		Sutkal ıq artım, q	Yun qıraxım ı kq	Yunun uzunluğu, sm	Yunun nöqsənliyi, %-lə
			M±n	Lim		M±n	Lim				
Çox qır	Təcrübə	20	24,45±0,346	21-27,5	90	26,91±0,344	24,6-30	+27,3	4,53±0,051	7,26±0,157	15
Tip (C+)	Nəzarət	20	24,0±0,337	20,8-27	90	23,55±0,331	20-26,6	-5	4,2±0,089	7,01±0,115	90
	Artım kq		+0,45			+3,36			+0,33		
	%-lə		1,8			14,2			7,8		
Az qırıqlı	Təcrübə	20	26,15±0,407	23-29	90	29,35±0,371	27-32,5	+35,5	4,63±0,081	8,28±0,154	5
Tip (C)	Nəzarət	20	26,0±0,450	23-28,7	90	25,6±0,391	22,8-28,3	-4,4	4,35±0,079	7,91±0,116	70
	Artım kq		+0,15			+3,75			+0,28		
	%-lə		0,5			14,6			6,48		
Qırıqsız	Təcrübə	20	28,25±0,508	23-32	90	32,15±0,461	28-35,4	+43,3	4,35±0,038	8,65±0,111	5
Tip (C-)	Nəzarət	20	27,95±0,432	24-31	90	27,65±0,411	23,8-30,5	-3,3	4,086±0,086	8,20±0,120	75
	Artım kq		+0,30			+4,50			+0,25		
	%-lə		1,0			16,2			6,4		

Cədvəl 2-dən aydın olur ki, təcrübə qrupları bütün tiplər üzrə nəzarət qrupuna nisbətən yüksək diri çəki və gündəlik artım vermişdir. 90 gün müddətində təcrübə qrupu üzrə gündəlik artım çox qırıqlı tiptə (C+) 27,3, az qırıqlı tiptə (C) 35,5 və qırıqsız tiptə 43,3 qram təşkil edir. Tiplər üzrə müqayisə etdikdə eyni yemləndirmə şəraitində C+ tipinə nisbətən C tip 30% və C-isə 58,6% çox artım vermişdir.

Beləliklə, təcrübə göstərir ki, nəzarət qruplarının diri çəkisi az olmuşdur. Təcrübənin nəticəsi göstərir ki, əlavə yemləndirmə nəticəsində yun məhsuldarlığı da artmışdır. Nəzarət qrupuna nisbətən təcrübə qruplarında hər başdan C+ tipindən 0,33 kq, C tipindən 0,28 kq və C-tipindən isə 0,26 kq artıq yun qırılmışdır.

Otlaqları yaxşılaşdırmaq və onlardan səmərəli istifadə etmək üçün bir sıra tədbirlər görmək lazımdır. Bunlardan biri seyrəlmiş və heyvan dırnağı altında tapdalanıb korlanmış otlaq sahələrinə paxlalı otların toxumunu səpməkdir. Toxumu qar əriyəndən sonra, hələ nəm olan torpağa səpmək lazımdır. Səpilmiş toxumu torpağa basdırmaq üçün sahədən 2-3 dəfə qoyun sürüləri keçirmək vacibdir.

Otların məhsuldarlığını yüksəltmək üçün üzvi və mineral gübrələrin tətbiqi də yaxşı nəticə verir. Ceyrançölün 5 min hektar qış otlağına təyyarə ilə gübrə vermək sahəsində aparılmış təcrübələr göstərmişdir ki, gübrələnmiş sahəyə nisbətən, hər hektarına 30 kq fosfor və 18 kq azot verilmiş yovşan-dənli ot tipli otlaqların hər hektarından orta hesabla apreldə 32,2 sentner çox, mayda 38,0 sentner çox və iyunda 68,0 sentner çox yaşıl kütlə götürülmüşdür.

Erkən döldə Azərbaycan dağ merinosu qoyunlarının boğazlığının ikinci dövrü payız aylarına təsadüf edir. Ona görə də onların yemlənməsi və bəslənməsi otlaqların miqdarından və keyfiyyətindən çox asılıdır. Otlaqlar kifayətləndirici olmadıqda əlavə ot, silos və qüvvəli yem verilməlidir. Qış otlaqlarında Azərbaycan dağ merinosu qoyunlarına aşağıdakı rejim əsasında yem verilməlidir:

- səhər saat 6-8 arası ot verilməlidir
- səhər 9-17 arasında otarılmalı və suvarılmalı
- səhər 17-18 arasında ot verilməli
- səhər 18-19 arasında qüvvəli yem verilməli
- səhər 20-6 arasında, gecə istirahəti

Havalar isinməyə başladığıda gecə otarılması tətbiq olunur və gündüz quzular anları ilə birlikdə otlağa buraxılır.

Qışda Azərbaycan dağ merinosu qoyunlarını qranul və doğranmış yemlər ilə yemləndirildikləri üçün bazada və damda iki cərgədə yemləmə tətbiq etdik. Doğranmış yemləri bazada, qranul yemlər isə damda verdik. Doğranmış qarışıq yemlər ilə qoyunları yemlədikdə axurlarda hər qoyunun yem yeməsi üçün aralıq sahə 35-40 sm, qranul yemlər verildikdə isə axur hər baş qoyuna 12-15 sm normalaşdırılır. Doğranıb üyüdülmüş qarışıq yemlərin tərkibinə qoyunların fizioloji vəziyyətindən asılı olaraq:

1. Yüksək keyfiyyətli silos 50-60%;
2. Gövşən-saman 15-20%;
3. Yoncavə ya başqa paxlalı bitkilərin otu 10-15%;
4. Yemlik noxud otu 5-10%;
5. Qüvvəli yemlərdən arpa, vələmir, qarğıdalı və s. 7-10% olmalıdır. Qüvvəli dən yemlərini yarma və ya un şəklində başqa yemlərə qarışdırıb verdikdə səmərəli olur.

1. Saman və gövşən 20-40%
2. Müxtəlif ot unu 25-20%
3. Yonca və ya paxlalı bitkilər otu 35-15%
4. Müxtəlif qüvvəli yemlər 20-10% daxil edilir.

Doğranıb üyüdülmüş qarışıq yemin bir kiloqramında 0,3-0,35 yem vahidi, tərkibində 30-35 qram həzm olunan protein olur. Bu yemdən gündə bir baş qoyuna 4 kq verildi. Qranul-formalaşmış yemin bir kiloqramında 0,45-0,60 yem vahidi və tərkibində 45-60 qram həzm olunan protein olur. Bu yemdən qoyuna gündə 2,5 kq verilir.

Azərbaycan dağ merinosu qoyunlarını qranul və doğranıb üyüdülmüş qarışıq yemlər ilə yemlədikdə onların tərkibində olan qaba yarpaqlı otların yeyilməsi 29-31%, samanın-kövşəmənin yeyilməsi 63-85% artır. Qranul və qarışıq yemlərin tərkibinə yuxarıda göstərilən yemlərdən başqa, mikroelementlər və başqa vitaminlər də əlavə edilir.

Cədvəl 3.

Azərbaycan dağ merinosu qoyunlarının yemlənməsi üçün hazırlanan doğranmış qarışıq yemin tərkibi (kütləsinə nisbətən faizlə)

Qida maddələri, yemlər	Anac qoyuna boğazlığın 1-ci yarısında	Anac qoyuna boğazlığın 2-ci yarısında	Quzulu qoyunlara	Damazlıq erkək toğlulara
Silos	60	58	52	48
Gövşən-saman	16	14	11	15
Çəmən otu	10	9	14	8
Ot unu və ya paxlalı ot	6	9	12	14
Dən yemlər qarışığı	8	10	11	15
Bir ton kütləyə əlavə ftorsuz fosfat, kq	3,0	2,8	3,5	3,5
Kobalt-xlorid duzu, q	0,5	0,6	0,6	0,6
Elementar kükürd, kq	0,3	0,3	0,3	0,3
1 kq-da yem vahidi, kq	0,32	0,35	0,37	0,41
Həzm olan protein, q	27	33	37	43
Kalsium, q	3,5	3,8	4,4	4,3
Fosfor, q	1,3	1,4	1,5	1,5
Karotin, mq	8,5	9,0	13,0	13,0
Gündəlik norma, kq	3,3-3,6	3,6-4,0	4,2-4,6	3,8-4,1

Yuxarıda qeyd edilən maddələrdən başqa mətbəx duzu da əlavə edilir. Borda qda onlara qüvvəli yemlərin miqdarı bir qədər artırılır. Yuxarıdakı yem qarışığının yemləmədən sonrakı qalığı 5-10% təşkil edir. Yaşlı qoyunların və toğluların bordanmasında qarışıq yemin tərkibinə qüvvəli yemləri 20-25% artırmaq lazımdır.

Qış fəslində Azərbaycan dağ merinosu qoyunlarının qranul yemdən geniş istifadə edilməsinə tələbat yüksəkdir.

Cədvəl 4.

Qranul yem qarışığının tərkibi, %-lə

	Anac qoyun boğazlığın 1-ci yarısı	Boğazlığın 2-ci yarısı	Əmizdirən anaclar, quzular	Kökəldilən toğlular	Kökəldilən yaşlı qoyunlar
Küləş, saman	40	35	30	20	30
Çəmən otu	30	25	20	10	20
Paxlalı ot	14	15	20	10	10
Ot unu	-	4	5	10	-
Qarışıq dən	15	20	24	49	39
Monokalsium fosfat və ftorsuz fosfat	1	1	1	1	1
1 ton qarışığa əlavə edilir;					
Elementar kükürd	0,7	0,7	0,7	0,5	0,5
Xlorlu kobalt	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1
1 kq-da yem vahidi, kq	0,45	0,52	0,58	0,7	0,64
Həzm olunan protein	44	52	60	68	61
Kalsium, q	7	7,5	7,2	8,2	7,8
Fosfor, q	2,1	2,3	2,4	2,0	1,8
Kükürd, q	1,5	1,7	1,8	1,7	1,6

Toğluların kökəldilməsində qranul yemlə yemləmə yüksək səmərəli olur. Toğluların orta gündəlik kütlə artımı 180-200 qram təşkil edir ki, bu cür intensiv yemləmədə 7-8 aylıq axtalanmış toğluların canlı kütləsi ətliyə veriləndə 38-40 kq-a çatır. Boğaz qoyunlar boğazlığın axırına yaxın embrion böyüdüüyü üçün çox qidalı maddə tələb edirlər. Bunu nəzərə alaraq qoyunçuluq komplekslərində qoyunlara boğazlığın ikinci yarısında tam qiymətli yüksək keyfiyyətli yemlər ilə yemləndirilməsinə xüsusi fikir verilir. Boğazlığın ikinci yarısında qoyunların qidalı maddələrə tələbatı 30-40%, həzm olan proteinə 40-50%, kalsium, fosfora isə iki dəfə artır.

Əmzikli anacların yemləndirilməsində daha diqqətli olunmalıdır. Quzular 4-5 həftə yalnız ana südü ilə qidalanırlar. Altı həftəliklərinə kimi canlı kütlələrin bir kq artmasına orta hesabla 5 kq ana südü sərf edirlər.

Bir kiloqram qoyun südünün əmələ gəlməsinə orta hesabla 0,65-0,70 yem vahidi, 100-110 q həzm olunan protein, 2,0-2,5 q fosfor və 4 qrama qədər kalsium sərf edilir. Bunu nəzərə alaraq qış dövründə qoyunları qranul yem ilə yemlədikdə boğazlığın birinci yarısında gündə bir kq qranulun qidalılığı 0,5-0,35 yem vahidi, boğazlığın ikinci yarısında 1 kq qranulun qidalılığı 0,6-0,55 yem vahidi və əmizdirəndə 1 kq qranulun qidalılığı 0,65-0,68 yem vahidi olmalıdır. Hazırlanmış yemlər ilə anac qoyunlar komplekslərdə aşağıdakı verilən rasion ilə yemləndirilməlidir. Lakin bu rasion ölkəmizin qoyunçuluq zonaları ilə əlaqədar olaraq müəyyən qədər dəyişdirilə bilər.

Cədvəl 5.

55-60 kq canlı kütləsi olan boğaz Azərbaycan dağ merinosu qoyunların nümünəvi yem rasionu

Yemlər	Boğazlığın birinci yarısında	Boğazlığın ikinci yarısında
Çəmən otu, kq	0,7-1,0	0,5-1,0
Yonca otu, kq	0,2-0,6	0,6-0,8
Qarğıdalı silosu, kq	3,0-3,5	3,0-3,5
Senaj, kq	0,5	1,0
Qüvvəli yem, kq	0,15	0,25
Saman-gövşən, kq	0,5	0,5
Ftorsuzlaşmış fosfor	5-8	0,5
Elementar kükürd, q	1	1
Yem payının tərkibi:		
Yem vahidi, kq	1,2-1,25	1,45-1,48
Həzm olunan protein	115-116	140-145
Kalsium, q	10-14	15-17
Fosfor, q	5,0	6-6,5

Bunlardan başqa yem payının tərkibində mikroelementlər, vitaminlər və s. cədvəl 5-də göstərilməyən aminturşuları var.

Yüksək məhsuldar Azərbaycan dağ merinosu qoyunlarının yetişdirilməsində onların körpəlikdən istiqamətli yemləyib, bəslənmənin təsiri çoxdur. Azərbaycan dağ merinosu qoyunlarının sənaye təməlinə innkişafı ilə əlaqədar olaraq, anacların təmiri üçün yüksək keyfiyyətli təmir məqsədilə toğlular yetişdirilməlidir. Qış aylarında toğluları yemləyib, bəsləmək üçün iki tip meydançadan çıxdaş anaclar və təmirə lazım olmayan toğlular kökəldilir. 2-ci meydançada bütün il ərzində cavanları yemləyib bəsləyirlər. İkinci meydançadan kompleks özü və komplekslər arası istifadə edildiyindən iqtisadi cəhətdən daha səmərəlidir. Birinci tip meydançadan təsərrüfat daxili istifadə edilir. Hazırda 10 min baş toğlunu qışda kökəltmə meydançasının layihəsi mövcuddur, ondan istifadə edilir.

Quzular 20-30 günlüyə kimi yalnız ana südü ilə qidalanırlar. Sonralar tədricən başqa yemləri yeməyə öyrədilir. İlk verilən yemlər təmiz, yüksək keyfiyyətli və tam qidalılıq dəyərinə malik olmalıdır. Quzular üçün yem yeməyə başladıkları ilk günlərdə üyüdülmüş vələmir, arpa yarması, az miqdarda jmıx, buğda kəpəyi verilir. Qabaqcıl qoyunların təcrübələri göstərir ki, quzulara ikinci

aylıqda gündə hər başa 250-125 qram, üçüncü ayda 150-200 q, dördüncü ayda 250-300 q qüvvəli yemin verilməsi yaxşı nəticə verir.

Cavanların qışda yemlənməsi və qranul yemlərin hazırlanmasında yem sexlərinin olması iqtisadi cəhətdən çox səmərəlidir.

Cədvəl 6.

Cavanlar üçün doğranmış yemlərin tərkibi, %

Yemlər	5 aylığa qədər quzular	Kökəldilən 6-8 aylıq toğlular	Təkrar bəslənən
Silos və ya senaj, kq	50	60	50
Çəmən otu, kq	15	10	10
Yonca otu	-	-	15
Gövşən-saman	15	15	10
Qüvvəli yem	20	15	
1 kq yem qarışığında			
Yem vahidi, kq	0,4	0,36	0,37
Həzm olan protein, q	36	36	37
Kalsium, q	2,1	2,6	4,4
Fosfor, q	1,0	1,5	1,7
Karotin, kq	9,5	10	13

Azərbaycan dağ merinosu qoyunlarının yemə olan tələbatının təmin edilməsində, qaba yemlərin xırdalanmasında, üyüdülməsində, qidalı maddələri yemlərin itirməməsində və yemlərin itkisiz saxlanmasında böyük həcmli Azərbaycan dağ merinosu qoyunçuluq komplekslərində, eləcə də qoyunçuluq təsərrüfatlarında Azərbaycan dağ merinosu qoyunlarının qış dövründə yemləndirilməsi zamanı yem istehsalının təşkili vacib tədbirlərdəndir.

Nəticə. Aparılan elmi-tədqiqat işlərinin nəticəsindən aydın olmuşdur ki, Azərbaycan dağ merinosu qoyunlarının əlavə yemləndirilməsi nəinki, diri çəkiyə və yun məhsuluna, həm də yunun keyfiyyətinə müsbət təsir etmişdir. Müşahidələr göstərmişdir ki, qış otlaqlarında bitki örtüyü müxtəlif zonalarda müxtəlifdir. Məlumdur ki, otlaqların bitki örtüyünün əmələ gəlməsi müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində dəyişmiş və dəyişməkdə davam edir. Bu amillərdən fiziki, coğrafi amillər, relyef, torpağın mexaniki, kimyəvi tərkibi, nəmlik və s.-dir ki, bunların hər hansının dəyişdirilməsinə bitki örtüyünün tədricən dəyişdirilməsinə səbəb olur. Qış otlaqlarında başlıca olaraq səhra, yarımsəhra, bozqır, çəmən və çeyillik bitkilər tipi əsas yer tutur. Ceyrançöl qışlağında apardığımız müşahidə nəticəsində aydın oldu ki, bu qışlaq sahəsinin iyun ayında bitki örtüyü 35% olmaqla bunun 20-22%-i yovşandan, 8-10%-i çəpən və 4-5%-i isə müxtəlif otların qarışığından ibarətdir. Ona görə də qoyunçuluqda yüksək məhsuldarlığa nail olmaq üçün onun yemləndirilməsinə ciddi fikir verilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Q.Q. Qoyunçuluq / Q.Q.Abdullayev, M.İ.Əliyev. - Bakı: 2014, 452 s.
2. Abdullayev Q.Q., Əliyev M.İ. Heyvandarlığın əsasları. Bakı, 2012, s164-178
3. Tahirova Z.Ə. Qədim tarixə malik olan qoyunçuluğun insanın həyatında əhəmiyyəti / Z.Ə. Tahirova. - Bakı, 2018, 144 s.
4. Aboneev V.V. Priemi i metodi povışeniya konkurentosposobnosti tovarno qo ovçevodstva: monoqrafiya / V.V.Aboneev, L.N.Skorix, D.V.Aboneev. – Stavropol, 2011. – 337 s.
5. Amerxanov X. A. Rekomendaçii po razvitiyu visokoeffektivnoqo ovçevodstva / X.
6. A.Amerxanov, T.Q.Djaparidze. – M.: FQNU «Rosinformaqrotex», 2007. –124 s.
7. Kuzneçov A.F. Qiqiena soderjaniya jivotnıx: spravocnik / A. F. Kuzneçov. -SPb.: Lan, 2003. - 640 s.
8. Lazovskiy A.A. Ovçevodstvo i kozovodstvo / A.A.Lazovskiy, İ.S.Seryakov, N.N.Lisickaya. – Minsk: İVÇ Minfina, 2010. – 312 s.

9. Miros V.V. Ovçevodstva i kozovodstvo / V.V.Мирось, A.S.Fominova. – Rostov n/D: Feniks, 2011. – 220 s.
10. Moroz V.A. Ovçevodstva i kozovodstvo: ucebник / V.A.Moroz. – Stavropol: AQRUS, 2005. - 496 s.
11. Normi i raçionı kormleniya selskoxozyaystevennıx jivotnıx: sprav. posobie / A.P.Kalaşnikov, V.İ. Fisinin, V.V.Şeqlov N.İ.Клeymenov. – M.: Aqropromizdat, 2003. – 352 s.
12. Çastnaya zootexniya: ucebник / L.Yu.Kiselev, T.V.Baxmutova, A.P.Qolikova [i dr.]. –M.: Kolos, 2000. – 320 s.
13. Kulikova N.I. Ovçevodstva i kozovodstvo: ucebnoe posobie dlya praktičeskix zanyatıy bakalavrov po kursu / N.İ. Kulikova, E.N.Çernenko. – Krasnodar: KubQAU 2013. – 100 s.

Rəyçi: prof. Q.Abdullayev

Göndərib: 01.01.2022

Qəbul edilib: 03.02.2022

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/148-154>

Famil Hüseyn oğlu Məmmədov
Azərbaycan Texniki Universiteti
texnika elmləri doktoru, professor
famil_mammadov@mail.ru

SİMSİZ LOKAL RABİTƏ ŞƏBƏKƏLƏRİNİN RİYAZI MODELƏRİ VƏ EHNİMAL ZAMAN XARAKTERİSTİKALARININ HESABLANMASI METODLARI

Xülasə

802.11 standartı və CSMA/CA protokolu əsasında qurulmuş simsiz lokal rabitə şəbəkələrinə baxılır. Baxılan şəbəkələr üzrə verilənlərin ötürülməsi zamanı yaranan fiziki və ehtimal prosesləri nəzərə almaqla z-çevirməsi əsasında, onların riyazi modeli işlənmişdir. Bu model əsasında bilavasitə birləşmə və gözləmə prinsipli həlledicili əks əlaqəli alqoritmlərdən istifadə etməklə baxılan şəbəkələrin riyazi modelləri və ehtimal-zaman xarakteristikalarının hesablanması metodları işlənmişdir.

Açar sözlər: *simsiz lokal rabitə şəbəkələr, 802.11 standartı, CSMA/CA protokolu, z-çevirməsi, riyazi modellər, ehtimal-zaman xarakteristikaları*

Famil Huseyn Mammadov

Mathematical models of wireless local communication networks and methods of calculation of probability-time characteristics

Summary

Wireless LANs based on the 802.11 standard and the CSMA/CA protocol are considered. Based on the z-transformation of the data in the networks in question, their mathematical models were developed, taking into account the physical and probabilistic processes that occur during their transmission. On this model, mathematical models and methods for calculating the probability-time characteristics of the networks under consideration were developed using directly connected and expectant decision feedback algorithms.

Key words: *wireless local area networks, 802.11 standard, CSMA/CA protocol, z-conversion, mathematical models, probability-time characteristics.*

Giriş

Son zamanlar simsiz lokal rabitə şəbəkələri SLRŞ qurulmasının və istismarının asan başa gəlməsi sayəsində daha çox populyarlıq qazanmışdır (1,2). Arxitekturasının çevikliyi, yəni vaxt itgisi olmadan mobil istifadəçilərin birləşməsi, yerdəyişməsi və ayrılması zamanı şəbəkə topologiyasının dinamik olaraq dəyişdirilməsi imkanının olması, yüksək veriliş sürəti (54 Mbit/s və daha yüksək), layihələndirilməsi və qurulmasının tez reallaşdırılması, fiber-optik kabel çəkilişindən yaxud onun icarəyə götürülməsindən imtina edilməsi simsiz lokal rabitə şəbəkələrinin mübahisəsiz üstün cəhətləridir. Simsiz lokal rabitə şəbəkələrin əsasını beynəlxalq IEEE təşkilatı tərəfindən işlənmiş 802.11 standartı və simsiz radiokanal təşkil edir. Bu şəbəkələrin işlənməsindən və istismarından kifayət qədər uzun müddət keçməsinə baxmayaraq, onlara olan maraq hələ azalmamış, daha da armışdır ki, bu da onların fəaliyyətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsinə hazırda həsr olunmuş çoxsaylı elmi tədqiqat işlərinin olması ilə təsdiqlənir.

Beynəlxalq IEEE təşkilatının 802.11 işçi qrupu tərəfindən simsiz lokal şəbəkələr üçün standartların hazırlanması bu şəbəkələrin iki səviyyəsində həyata keçirilir (3,4): verilənlərin

ötürüləsi mühitinə daxilolma səviyyəsində və fiziki səviyyədə. SLRŞ-in qurulması üçün, onun fiziki səviyyəsinin müxtəlif variantlarından istifadə olunur. Bu variantların praktiki olaraq reallaşdırılması verilənlərin ötürülməsi üçün istifadə olunan bir sıra fiziki mühitin və bir neçə müxtəlif radiotezlik diapazonunun olması ilə bağlıdır. Əksər hallarda tezliyin sıçrayışla köklənməsilə spektrin yayılması (FHSS-Frequency Hopping Spread Spectrum), spektrin birbaşa ardıcılıqla yayılması (DSSS - Direct Sequence Spread Spectrum) və infraqırmızı diapazon (IR-Infrared) variantlarından istifadə olunur. Fiziki səviyyənin bütün variantları bu şəbəkələrin MAC səviyyəsinin eyni bir alqoritmləri ilə işləyirlər, lakin MAC səviyyəsinin bir sıra parametrləri istifadə olunan fiziki səviyyədən asılı olurlar. MAC səviyyəsində verilənlərin ötürülməsi mühitinə simsiz lokal şəbəkələrin bir sıra qovşaqları tərəfindən eyni zamanda istifadə olunması qaydaları müəyyən edilir, tənzimlənir və idarə edilir.

Daşıyıcının nəzarət edilməsi və toqquşmaların aşkarlanması ilə şəbəkəyə çoxsaylı daxilolmanı həyata keçirən CSMA/CD protokolu bazasında reallaşdırılan simli Ethernet şəbəkəsindən fərqli olaraq 802.11 standartlı SLRŞ-də daha mürəkkəb problemlərin həll edilməsi həyata keçirilir, yəni bu şəbəkələrdə baş verən toqquşmaların aşkar edilməsi və onların aradan qaldırılması nəzərdə tutulur. 802.11 standartlı SLRŞ-də baş verən toqquşmaları aşkar etmək və onların aradan qaldırılmasını təmin etmək üçün beynəlxalq IEEE təşkilatı tərəfindən bu şəbəkələrdə CSMA/CA protokolundan istifadə edilməsi tövsiyyə edilmişdir (5,6). Bu protokolda veriliş mühitinə azad edilməsinə nəzarət həm CSMA/CD protokolunda istifadə olunan metoda analoji olan metoddan, həm də əlavə prosedurlardan istifadə olunur. CSMA/CD protokolundan fərqli olaraq CSMA /CA protokolu ilə verilənlər paketinin ötürülməsi göndərilməzdən əvvəl öz növbəsini gözləməklə həyata keçirilir, qəbuledici tərəfdən vericiyə kadrın səhvsiz qəbul olunmasını göstərən ASK paketləri göndərilir və bunların da sayəsində şəbəkədə baş verən toqquşmalar aradan qaldırılır (5,6). 802.11 standartlı, CSMA/CA protokollu simsiz lokal şəbəkələrin hər bir verici qurğusu ötürdüyü verilənlərin tərkibinə veriliş üçün vacib olan vaxt haqqında məlumat daxil edir. Bütün simsiz qəbuledici qurğular bu informasiyanı qəbul edir və ötürücü mühitin onların ötürülməsinə sərf etdiyi vaxtı qeyd edir.

Simsiz lokal şəbəkələrin qovşaqları arasında verilənlər mübadiləsi RTC/ CTC siqnalları vasitəsilə həyata keçirilir (7). Bu zaman simsiz lokal şəbəkənin hər-hansı bir stansiyası onun digər bir stansiyası ilə verilənlər mübadiləsi aparmaq istəyirsə simsiz radiokanal üzrə ona RTC siqnalı göndərir və bununla da qəbul erici tərəfə verilənlərin ötürülməsinə hazır olduğunu bildirir. Verici stansiya qəbuledici stansiyaya RTS siqnalını göndərməklə verilişin uzunluğu haqqında və qəbuledici barədə şəbəkənin bütün qovşaqlarını xəbərdar edir. Qəbuledici stansiya vericidən RTC siqnalını alaraq, ona verilənlər paketini qəbul etməyə hazır olduğunu bildirən CTC siqnalı göndərir və bundan sonra verici stansiya ona verilənlər paketini göndərir. Qəbuledici stansiya verilənlər paketini qəbul edir və paketin səhvsiz qəbul olunması haqda verici stansiyaya ACK təsdiq siqnalı göndərir. Bununlada SLRŞ-in stansiyaları arasında verilənlər paketinin mübadiləsi uğurla başa çatmış hesab olunur. Əgər verici stansiya qəbul-edicidən ACK siqnalını almayıbsa, onda verilənlər paketinin ötürülməsi cəhdi yenidən təkrar olunur. Beləliklə, verilənlər paketinin bu dörd mərhələli ötürülməsi protokolunun istifadə olunması ilə verilənlərin toqquşmasının yaranma ehtimalının minimallaşdırılmasını təmin edən kollektiv daxilolma reallaşdırılır.

Veriliş zamanı hər bir paket nəzarət cəmi olan CRC ilə təhciz edilir, hansı ki, qəbul tərəfdə səhv qəbul olunmuş paketlərin aşkar olunmasına zəmanət verir (8,9). Simsiz lokal rabitə şəbəkələrində verilənlər paketinin fraqmentləşdirilməsi və böyük verilənlər paketinin kiçik hissələrə bölünməsi həyata keçirilir. Bu yanaşma verilənlər paketinin bütövlükdə təkrar olunması ehtimalını azaldır, çünki, paketin uzunluğunun artması ilə onun səhv qəbul olunması etimalı daha da artır. Əgər verici stansiyanın göndərdiyi paket təhrifə uğrayarsa, onda qəbuledici stansiya verici stansiyaya paketin bütövlükdə deyil, yalnız onun təhrifə uğramış kiçik fraqmentinin təkrar edilməsi haqda bildiriş göndərir. 802.11 standartı ilə nəzərdə tutulan verilənlərin paketləşdirilməsi verilənlərin uzunluğu 30 bayt olan nəzarət və ünvan informasiyaları, uzunluğu 2048 bayt olan verilənlər bloku və uzunluğu 4-bayt olan nəzarət cəmi ilə təhciz olunmuş paketlərə bölünməsinə həyata keçirir. 802.11 standartı şəbəkə üzrə verilənlərin ötürülməsi zamanı 1500 və ya 2048 bayt uzunluqlu paketlərdən istifadə etməyi tövsiyə edir.

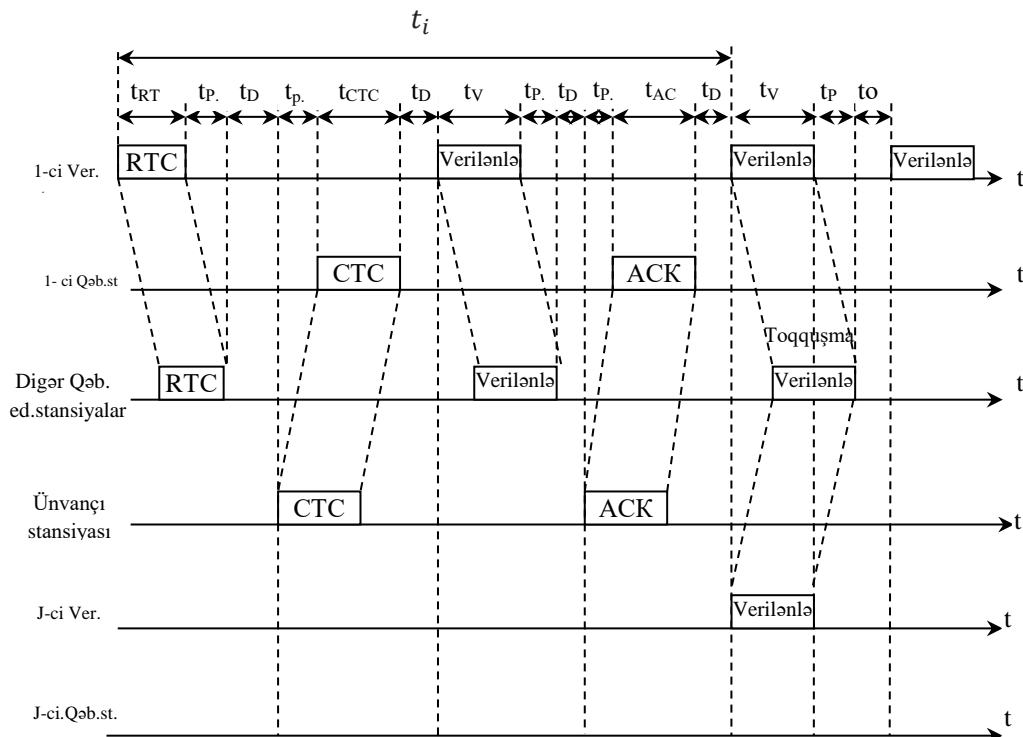
Məsələnin qoyuluşu. Simsiz lokal rabitə şəbəkələrinin riyazi modellərinin və ehtimal-zaman xarakteristikalarının EZX işlənməsinə hazırda çoxlu sayda elmi işlər həsr olunub. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, SLRŞ üzrə verilənlər paketinin ötürülməsi zamanı bu şəbəkələrin xarakteristikalarına ciddi təsir göstərən çoxlu sayda fiziki və ehtimal prosesləri yaranır. Ona görə bu şəbəkələrin riyazi modellərinin işlənməsi zamanı şəbəkədə baş verən bu proseslərin nəzərə alınması vacibliyi yaranır. Lakin mövcud riyazi modellər və metodlar SLRŞ-in riyazi modellərinin və ehtimal-zaman xarakteristikalarının hesablanması metodlarının işlənməsi zamanı bu şəbəkələrdə baş verən çoxsaylı fiziki və ehtimal proseslərini kifayət dərəcədə nəzərə almağa imkan vermir. Ona görə də mövcud modellər və metodlardan fərqli olaraq bu işdə 802.11 standartlı, CSMA/CA protokollu SLRŞ-in riyazi modellərinin və ehtimal-zaman xarakteristikalarının hesablanması metodlarının işlənməsi məqsədilə şəbəkədə baş verən fiziki və ehtimal prosesləri tam nəzərə almağa imkan verən z-çevirməsindən istifadə olunmuşdur.

İşin məqsədi verilənlərin ötürülməsi zamanı SLRŞ-də yaranan fiziki və ehtimal prosesləri tam nəzərə almağa imkan verən z-çevirməsi əsasında bu şəbəkələrin riyazi modellərinin işlənməsi və bu modellər əsasında, onların ehtimal-zaman xarakteristikalarının hesablanması metodlarının təklif edilməsidir.

Simsiz lokal rabitə şəbəkələrinin riyazi modelləri. 802.11 standartlı, CS MA/CA protokollu SLRŞ-in riyazi modellərinin işlənməsi məqsədilə bu şəbəkələr üzrə verilənlərin ötürülməsi prosesinə aydınlıq gətirən müəllif tərəfindən işlənmiş zaman diaqramına (10) baxaq (şəkil.1). Zaman diaqramına əsasən verilənlərin ötürülməsi intervalının uzunluğu t_i aşağıdakı ifadə ilə təyin olunur:

$$t_i = t_{RTC} + 4t_p + 4t_{DK} + t_v + t_{ASK} + t_{CTC}, \quad (1)$$

burada t_{RTC} , t_{CTC} , t_{ACK} – uyğun olaraq RTC, CTC və ACK siqnallarının ötürülməsinə sərf olunan vaxt, t_v – verilənlərin ötürülməsinə sərf olunan vaxt, t_{DK} – uyğun olaraq RTC, CTC və ASK siqnallarının və verilənlərin dekodlanma vaxtı, t_p – uyğun olaraq RTC, CTC və ACK siqnallarının və verilənlərin paylanmasına sərf olunan vaxtdır. Baxılan şəbəkələr özündə N kommunikasiya stansiyalarını və onları biri-birilə əlaqələndirən simsiz radiokanalı əks etdirir. Bu şəbəkənin stansiyalarının hər birinin girişinə q_i intensivli bernulli axını daxil olur və diskret zaman intervalı T ilə xidmət olunur. Bu növ şəbəkələr stoxostik $M^D/G^D/1$ kütləvi xidmət sistemi ilə modelləşdirilə bilər (11).

Şəkil1. 802.11 standartlı, CSMA/CA protokollu SLRŞ üzrə verilənlərin ötürülməsi

prosesinin zaman diaqramı

Bu sistemə əsasən simsiz lokal şəbəkələrin stansiyalarının buferində verilənlərin qalma vaxtının paylanma sırasının z-çevirməsi (11) işində verilmiş metodikaya analogi olaraq ümumi şəkildə aşağıdakı kimi təyin olunur:

$$f_q(z) = (1-\theta)g_\theta(z)(1-z)/(1-q_izg_\theta(z)-p_iz), \quad q_i + p_i = 1, \quad (2)$$

burada θ -baxılan şəbəkənin stansiyasının buferinin məşqul olma ehtimalı $g_\theta(z)$ -şəbəkənin stansiyalarının məşqul buferindən götürülmüş xidmət intervalının paylanma sırasının z-çevirməsidir.

İndi də baxılan şəbəkələrdə gözləmə prinspli əks əlaqəli (GP-ƏƏ) və bilavasitə əlaqəli (BƏ) alqoritmlərdən istifadə etməklə (2) ifadəsinin komponentlərini təyin edək. Bu zaman GP-ƏƏ alqoritm üçün şəbəkələrin stansiyalarının məşqul buferlərindən götürülmüş xidmət intervalının paylanma sırasının z-çevirməsi bərabərdir:

$$g_\theta(z) = (Q_k g_{s\theta}(z))/(1-P_k g_{s\theta}(s)), \quad P_k = 1-Q_k. \quad (3)$$

burada Q_k -verilənlərin səhvsiz qəbul olunma ehtimalı, P_k -verilənlərdə səhvin aşkar olunması ehtimalı, $g_{s\theta}(z)$ - ilk cəhddə xidmət intervalının paylanma sırasının z-çevirməsidir, hansı ki, aşağıdakı ifadə ilə təyin olunur:

$$g_{s\theta}(z) = g_{D\theta}(z)z^{-t_i/t_p^*}, \quad (4)$$

burada t_i - (1) ifadəsilə təyin olunur, t_p^* - signalın vericidən qəbulediciyə və əksi-nə paylanma vaxtı, $g_{D\theta}(z)$ - şəbəkələrin məşqul buferindən götürülmüş daxilolma intervalının paylanma sırasının z-çevirməsidir.

Baxılan şəbəkələrin j-ci stansiyasının vahid intervalla efiirə daxil olması zamanı BƏ alqoritm üçün (4) ifadəsinin tərkibində olan $g_{D\theta}(z)$ -i təyin edək. Əgər nəzərə alsaq ki, θ şəbəkələrin bir stansiyasının buferinin məşqul olma ehtimalıdır, onda onun digər N-1stansiyalarının M1-ci stansiyanın verilişinə mane olma-ması ehtimalı aşağıdakı ifadə ilə təyin olunur:

$$Q_{M1} = (1-\theta)^{N-1}. \quad (5)$$

Veriliş zamanı şəbəkələrdə toqquşma baş verərsə, yəni hər hansı bir stansiya ilə eyni zamanda digər bir stansiya efiirə çıxırsa, onda stansiyaların hər biri bir neçə dəfə t_p^* -yə bərabər olan vaxt keçdikdən sonra $q_i=1/N$ ehtimalı ilə efiirə daxil olmaya malik olur. Bu zaman şəbəkələrin digər N-1 stansiyalarının M2-ci stansiyanın verilişinə mane olmaması ehtimalı bərabər olar:

$$Q_{M2} = (1-q_i\theta)^{N-1}. \quad (6)$$

Şəbəkələrin N-1 stansiyalarının M1 və M2-ci stansiyalarının verilişinə mane olma ehtimalı uyğun olaraq aşağıdakı ifadələrlə təyin olunurlar:

$$P_{M1} = 1-Q_{M1}, \quad P_{M2} = 1-Q_{M2}. \quad (7)$$

Tədqiq olunan şəbəkələrin məşqul buferindən götürülmüş daxilolma Inter-valının paylanma sırasının z-çevirməsinin (4) ifadəsinin tərkibində olan $g_{D\theta}(z)$ -in təyin olunması üçün (6) və (7) ifadələri əsasında BƏ alqoritm nümunəsində aşağıdakı ifadəni alırıq:

$$g_{D\theta}(z) = Q_{M1}z^{-1} + (Q_k P_{M1}z^{-1})/(z-P_k), \quad Q_k = q_i Q_{M2}, \quad (8)$$

burada Q_{M1}, Q_{M2} və P_{M1} - uyğun olaraq (5), (6) və (7) ifadələri ilə təyin olunurlar.

Sonuncu (8) ifadəsini (4)-də nəzərə alıb həll etsək, onda BƏ alqoritm üçün verilənlərin xidmət intervalının z-çevirməsinin $g_{s\theta}(z)$ son ifadəsini alırıq:

$$g_{s\theta}(z) = (Q_{M1}z^{-1} + (Q_k P_{M1}z^{-1})/(z-P_k))z^{-t_i/t_p^*}, \quad (9)$$

Əgər (9) ifadəsini (3)-də nəzərə alıb həll etsək GP-ƏƏ alqoritm üçün baxılan şəbəkələrin stansiyalarının məşqul buferindən götürülmüş verilənlərin xidmət intervalının z-çevirməsi $g_\theta(z)$ üçün aşağıdakı son ifadəni alırıq:

$$g_{\theta}(z) = Q_k((Q_{M1}z^{-1} + (Q_k P_{M1}z^{-1})/(z^{-1} - P_k))z^{-t/t_p^*}) / (1 - P_k(Q_{M1}z^{-1} + (Q_k P_{M1}z^{-1})/(z - P_k))z^{-t/t_p^*}). \quad (10)$$

Tədqiq olunan şəbəkələrdə BƏ və GP-ƏƏ alqoritmlər istifadə olunan zaman bu şəbəkələrin stansiyalarının məşqulluq ehtimalı uyğun olaraq aşağıdakı interferensiya tənlilikləri ilə təyin olunurlar:

$$\theta = -q_l g'_{s\theta}(1), \theta = -q_l g''_{s\theta}(1), g'_{s\theta}(1) = (d/dz^{-1})g_{s\theta}(z)|_{z=1}, g''_{s\theta}(1) = (d/dz)g_{s\theta}(z)|_{z=1}, \quad (11)$$

və $g_{\theta}(z)$ – uyğun olaraq (9) və (10) ifadələr ilə təyin olunurlar.

Simsiz lokal rabitə şəbəkələrinin ehtimal-zaman xarakteristikalarının hesablanması metodları. Bu şəbəkələrin əsas ehtimal-zaman xarakteristikaları kimi verilənlərin orta gecikmə vaxtı \bar{t}_q , verilənlərin öz vaxtında çatdırılması ehtimalı \bar{P}_q , informasiyalı veriliş sürəti olaraq ümumistifadəli şəbəkələr üçün $R_S^{Üİ}$ və real zaman şəbəkələri üçün isə R_S^{RZ} götürülür (12).

Tədqiq olunan şəbəkənin stansiyalarında orta gecikmə vaxtı (12) işində işlənmiş metodikaya analogi olaraq aşağıdakı ifadə ilə təyin olunur:

$$\bar{t}_q = \bar{n}_q T, \quad \bar{n}_q = (d/dz^{-1})f_q(z)|_{z=1}, \quad T = V_S^{-1}, \quad (12)$$

burada $f_q(z)$ - (2) ifadəsi ilə təyin olunur, V_S - şəbəkələrdə verilənlərin ötürülmə sürətidir.

Baxılan şəbəkələrdə GP-ƏƏ alqoritmi istifadə olunan zaman şəbəkələrin stansiyalarında orta gecikmə vaxtını hesablamaq üçün (2) ifadəsini (12)-də nə-zərə alıb həll etməklə aşağıdakı ifadəni alırıq:

$$\bar{t}_q = -g'_{\theta}(0) + q_l g''_{\theta}(0) / (2(1 - \theta)), \quad (13)$$

burada $g'_{\theta}(0)$ və $g''_{\theta}(0)$ - şəbəkələrin məşqul buferindən götürülmüş xidmət intervalının uyğun olaraq birinci və ikinci tərtib törəmələridir.

Tədqiq olunan şəbəkələrdə BƏ alqoritmindən istifadə olunan zaman verilənlərin orta gecikmə vaxtı (12) işində işlənmiş metodikaya əsasən (13) ifadə-sində $g'_{\theta}(0)$ və $g''_{\theta}(0)$ -ı uyğun olaraq $g'_{s\theta}(0)$ və $g''_{s\theta}(0)$ -la əvəz etməklə təyin olu-nur, yəni:

$$\bar{t}_q = -g'_{s\theta}(0) + q_l g''_{s\theta}(0) / (2(1 - \theta)), \quad (14)$$

burada $g'_{s\theta}(0)$ və $g''_{s\theta}(0)$ - (9) ifadəsinin birinci və ikinci tərtib törəməsini alıb, onu $z \rightarrow 1$ şərtində Lopital metodu ilə həll etməklə aşağıdakı uyğun ifadələrlə təyin olunurlar:

$$g'_{s\theta}(0) = -(T(Q_k(t_l/t_p^*) + P_{M1})) / Q_k, \quad (15)$$

$$g''_{s\theta}(0) = T^2 Q_{M1}(t_l/t_p^*) + (T^2 P_{M2} Q_k(t_l/t_p^*) + 1)^2 - (t_l/t_p^*) - 1) / Q_k + (2T^2 P_{M1}(Q_k(t_l/t_p^*) + 1) + 1) / Q_k^2$$

BƏ və GP-ƏƏ alqoritmlərdən istifadə olunan zamanı ümumistifadəli şəbəkələrin informasiyalı veriliş sürətini (12) işində işlənmiş metodikaya analogi olaraq aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$R_S^{Üİ} = q_l k N / t_p^*. \quad (16)$$

Real zaman şəbəkələrinin informasiyalı veriliş sürəti isə aşağıdakı ifadə ilə təyin olu nur:

$$R_S^{RZ} = R_S^{Üİ} \bar{P}_q, \quad (17)$$

burada k – verilənlər paketinin informasiyalı hissəsinin uzunluğu, \bar{P}_q - baxılan şəbəkələrdə verilənlərin öz vaxtında çatdırılması ehtimalıdır, hansı ki, BƏ alqoritmi üçün (2) ifadəsində $g_{\theta}(z)$ -i $g_{s\theta}(z)$ -lə, z -i isə verilənlərin köhnəlməsi əmsalı ν ilə əvəz etməklə təyin olunur, yəni:

$$\bar{P}_q = ((1 - \theta)g_{s\theta}(\nu)(1 - \nu)) / (1 - q_l \nu g_{s\theta}(\nu) - p_l \nu), \quad (18)$$

burada $g_{s\theta}(\nu)$ - (9) ifadəsində z -i ν -ilə əvəz etməklə təyin olunur:

$$g_{s\theta}(\nu) = (Q_{M1}\nu^{-1} + (Q_k P_{M1}\nu^{-1}) / (\nu - P_k)) e^{-(t_l/t_p^*)}. \quad (19)$$

Əgər (16), (18) və (19) ifadələrini (17)-də nəzərə alıb həll etsək BƏ alqoritmi üçün real zaman şəbəkələrinin informasiyalı veriliş sürətinin son ifadəsini alırıq:

$$R_S^{RZ} = (q_1 k N / t_p^*) ((1 - \theta) (Q_{M1} v^{-1} + (Q_k P_{M1} v^{-1}) / (v - P_k)) v^{-t_i / t_p^*} (1 - v)) / (1 - q_1 v (Q_{M1} v^{-1} + (Q_k P_{M1} v^{-1}) / (v - P_k)) v^{-t_i / t_p^*} - P_i v) \quad (20)$$

Baxılan şəbəkələrdə GP-ƏƏ alqoritmi istifadə olunan zaman onların stansiyalarının məşqul buferindən götürülmüş verilənlərin xidmət intervalının paylanma sırasının z-çevirməsinin son ifadəsi (9) ifadəsini (3)-də nəzərə alıb həll etməklə alınır, yəni:

$$g_\theta(z) = Q_k (Q_{M1} z^{-1} + (Q_k P_{M1} z^{-1}) / (z - P_k)) z^{-t_i / t_p^*} / (1 - P_k (Q_{M1} z^{-1} + (Q_k P_{M1} z^{-1}) / (z - P_k)) z^{-t_i / t_p^*}) \quad (21)$$

Əgər (21) ifadəsinin birinci və ikinci tərtib törəmələrini alıb, onları (13) ifadəsində nəzərə alıb həll etsək GP-ƏƏ alqoritmi üçün bu şəbəkələrdə verilən-lərin orta gecikmə vaxtının son ifadəsini almaq olar. Bu alqoritm üçün şəbəkələr üzrə verilənlər paketinin öz vaxtında çatdırılması ehtimalı (2) ifadəsində z-i verilənlərin köhnəlmə əmsalı v ilə əvəz etməklə təyin olunur:

$$\bar{P}_q = (1 - \theta) g_\theta(v) (1 - v) / (1 - q_1 v g_\theta(v) - P_i v), \quad (22)$$

burada $g_\theta(v)$ - (21) ifadəsində z-i verilənlərin köhnəlmə əmsalı v ilə əvəz etməklə təyin olunur, yəni:

$$g_\theta(v) = Q_k (Q_{M1} v^{-1} + (Q_k P_{M1} v^{-1}) / (v - P_k)) v^{-t_i / t_p^*} / (1 - P_k (Q_{M1} v^{-1} + (Q_k P_{M1} v^{-1}) / (v - P_k)) v^{-t_i / t_p^*}), \quad (23)$$

Əgər (22), (23) və (16) ifadələrini (17)-də nəzərə alıb həll etsək baxılan şəbəkələrdə GP-ƏƏ alqoritmi istifadə olunan zaman real zaman şəbəkələrinin informasiyalı veriliş sürətinin son ifadəsini alırıq:

$$R_S^{RZ} = R_S^{\bar{U}} \bar{P}_q = (q_1 k N / t_p^*) ((1 - \theta) (Q_k (Q_{M1} v^{-1} + (Q_k P_{M1} v^{-1}) / (v - P_k)) v^{-t_i / t_p^*} + (1 - v)) / (1 - q_1 v (Q_k (Q_{M1} v^{-1} + (Q_k P_{M1} v^{-1}) / (v - P_k)) v^{-t_i / t_p^*} + (1 - P_k (Q_{M1} v^{-1} + (Q_k P_{M1} v^{-1}) / (v - P_k)) v^{-t_i / t_p^*}) - P_i v) \quad (24)$$

İşlənmiş analitik modellər və onların əsasında təklif olunmuş metodlarla BƏ və GP-ƏƏ alqoritmləri istifadə olunan zaman 802.11 standartlı, CSMA/CA protokollu simsiz lokal şəbəkələrin ehtimal-zaman xarakteristikalarının başlanğıc verilənlər əsasında ədədi qiymətlərini təyin etmək və onların geniş analizini aparmaq olar. Bu metodika müxtəlif növ digər alqoritmlər və kollektiv daxil-olma protokolları ilə simsiz lokal şəbəkələrin tədqiqini aparmağa imkan verir.

Nəticə

1.802.11 standartlı, CSMA/CA protokollu simsiz lokal rabitə şəbəkələrinə baxılmışdır. Bu şəbəkələr üzrə verilənlərin ötürülməsi prosesini özündə əks etdirən zaman diaqramı əsasında baxılan şəbəkələrin zaman xarakteristikaları təyin olunmuşdur.

2.CSMA/CA kollektiv daxilolma protokolu əsasında 802.11 standartlı simsiz lokal rabitə şəbəkələri girişinə müəyyən intensivli bernulli axını daxil olan və diskret zaman intervalı ilə xidmət olunan stoxastik kütləvi xidmət sistemi şəklində təsvir edilmiş və onun nümunəsində baxılan şəbəkələrin stansiyalarının buferində verilənlərin qalma vaxtının paylanma sırasının z-çevirməsi əsasında riyazi modeli işlənmişdir.

3.802.11 standartlı, CSMA/CA protokollu simsiz lokal rabitə şəbəkələrində bilavasitə əlaqəli və gözləmə prinsipli əks əlaqəli alqoritmlərdən ayrı-ayrılıqda istifadə edilməklə baxılan şəbəkələrin iyazi modelləri işlənilib hazırlanmış və bu modellər əsasında, onların ehtimal-zaman xarakteristikalarının hesablanması metodları təklif olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. A.V.Zyulkov, A.A.Efanov. Performance of wireless networks of the IEEE 802.11 standard. VESTNIK VSU. Series: Physics. Maths. 2010. No. 2. -s. 229-240.
2. Smirnova E.V., Proletarskiy A.V., Romashkina E.A., Balyuk S.A., Surovov A.M. Technology of wireless local area networks WI-FI. Publishing house MSTU im. Bauman. 2017 -448 p.
3. Chernega V.S. Assessment of the bandwidth of computer networks at the transport level. Tavrichesky Observer, No. 3, 2017. -10s.
4. Proletarskiy A.V. Wireless networks WI-FI. tutorial. Publisher: Internet University of Information Technologies; Binomial; Knowledge laboratory. ISB: 978-5-7038-4620-9. 2013.- 215 p.
5. Guzik V.F., Polenov M.Yu., Bepalov D.A. Networks and telecommuni-cations: Textbook. - Taganrog: Publishing House of the Southern Federal Uni-versity, 2013. -165 p.
6. Glushakov V.E. An investigation of the model of a possible failed transmis-sion of a single packet with a delay within a wifi network. International research journal. ISSN 2227-6017 ONLINE. Yekaterinburg 2021. P. 61-66
7. CM. Platonova, Architecture and technical means of a corporate network based on ZyXEL Wi-Fi wireless equipment. Textbook on discipline "Corporate networks". -St. Petersburg: NRU ITMO, 2014. - 62 p.
8. S.P.Khabarov, M.I.Dumov. Analysis of the CSMA / CA protocol in the OMNET ++ environment using INET FRAMEWORK. Scientific and technical journal of information technologies, mechanics and optics. 2020, volume 20, No. 5, p. 692-700.
9. M.A.Peregudov, A.S.Steshkovoy, A.A.Boyko, Probabilistic model of the procedure of random multiple access to a CSMA/CA medium, Tr. SPIIRAN, 2018, issue 59, 92–114.
10. Mamedov F.G. Orudzheva M.Y. Basic analytical models of wireless local area networks. Information and telecommunication technologies. No. 16, M. 2012. p. 25-31.
11. Mamedov F.G, Orudzheva M.Ya. Models of a wireless local network of automation systems for technological processes. “Davamlı inkişaf və texnoloji innovasiyalar” beynəlxalq elmi praktiki konfras. Gəncə şəhəri, 2014 s.214-221.
12. Mamedov F.G, Orudzheva M.Y. Models and probabilistic-temporal charac-teristics of a wireless local area network of 802.11 standard. Information systems and technologies: development prospects: collection of materials of the I International scientific and practical conference/Under total. ed. S. S. Chernov. -Novosibirsk: TsRNS Publishing House, 2017.-p. 77-83.

Göndərib: 04.01.2022

Qəbul edilib: 01.02.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/155-159>

Şahlar Mahmud oğlu Babayev
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
texnika elmləri doktoru, dosent
shaxlaraqromexanika@mail.ru
Fəridə Ceyhun qızı Rəhimova
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
farida.ragimova.2016@mail.ru

YAMAQLARDA ŞUM SƏTHİNİ HAMARLAYAN QURĞUNUN AVTOMATLAŞDIRILMIŞ İNTİQAL MEXANİZMİNİN İŞLƏNMƏSİ

Xülasə

Məqalə yamaqlarda şum səthini hamarlayan qurğunun avtomatlaşdırılmış intiqal mexanizminin işlənməsinə aiddir, ondan həmçinin aqrar sektorda yamaqlarda becərilən bəzi kənd təsərrüfatı bitkilərinin-bağ, bostan, tərəvəzin becərilməsi və zərərverici və xəstəliklərinə qarşı pestisidlərlə çilənməsi üçün avtomatlaşdırılmış texniki vasitələr yaradılmasında da istifadə etmək olar.

Açar sözlər: yamac, şum, maili səth, hamarlayıcı, qurğu, avtomatik, intiqal, mexanizm, işlənmə

Shahlar Mahmud Babayev
Farida Jeyhun Rahimova

Development of an automated transfer mechanism for plowing surface leveling equipment on slopes

Summary

The article deals with the development of an automated transfer mechanism for plowing the slopes, as well as the creation of automated technical means for the cultivation of some agricultural crops on the slopes in the agricultural sector-melons, gourds, vegetables and spraying with pesticides and pesticides.

Key words: slope, plowing, inclined surface, leveler, device, automatic, transfer, mechanism, processing

Ağır, yüngül sənaye, həmçinin aqrar sektorda həyata keçirilən müxtəlif texnoloji proseslərin iqtisadi, ekoloji və istismar göstəricilərinin yüksəldilməsində insanların fiziki və zehni (əqli) əməyini yüngülləşdirən müasir maşınların rolu danılmazdır. Bu baxımdan həm mexanizmlərdən, həm də həmin mexanizmlərin işini təmin edən digər sistemlərdən ibarət olan maşınların tərkib hissəsi olan mexanizmlərin malik olduqları potensial imkan daha böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Mexanizmlərin malik olduqları imkanlar onların:

- quruluşunun sadə olması;
- iş prinsipinin, idarəetmə üsullarının asan olması;
- orta səviyyəli çilingər emalatxanalarında hazırlanmasının mümkünlüyü;
- kiçik metal tutumlu olması;
- universallığı-üzərində kiçik dəyişiklik etməklə eyni mexanizmdən müxtəlif təyinatlı texnoloji proseslərin həyata keçirilməsində istifadənin mümkünlüyü;
- texnoloji proses-hərəkətin ötürülməsi zamanı enerji və sesurs israfçılığının qarşısının alınması;
- avtomatik idarə olunması;
- bərk cisimlərlə yanaşı, böyük rəqabət qabiliyyətinə malik, iqtisadi cəhətdən səmərəli, böyük enerji və resurs israfçılığının qarşısını almağa imkan verən hidravlik və pnevmatik mexanizmlərlə aqreqatlaşaraq hərəkətin daha uzaq məsafələrə ötürülməsi imkanları ilə əlaqədardır.

Mühəndis elmi inkişaf etdikcə adığedən göstəricilər də onunla eyni vaxtda inkişaf etmiş, İKT, avtomatlaşdırılma vasitələri ilə təchiz olunaraq, müasir mərhələyə çatmışdır. (1)

Əgər yuxarıda qeyd olunanlara müasir mexanizmlərin tətbiqi ilə həyata keçirilən əmliyyatların keyfiyyət göstəricilərinin, həmçinin məhsuldarlığının yüksəldilməsindəki rolunu da əlavə etsək,

onda qarşıya qoyulan məsələnin-yeni avtomatlaşdırılmış intiqal mexanizminin yaradılmasının aktuallığı daha qabarıq görünür.

Daha çox inkişaf etmiş bölməsi mexanizmlər nəzəriyyəsi olan, maşın və mexanizmlər nəzəriyyəsi elminə əsaslanan, müasir texnikanın əsas sahəsi olan, maşınqayırmanın inkişafı etibarlı və məhsuldar maşınların yaradılması ilə əlaqədardır. (2)

Tərəfindən aparılan nəzəri və təcrübi tədqiqatlar nəticəsində ixtira, faydalı model, sənaye nümunəsi səviyyəsində işlənmiş intiqal mexanizmlərinə-müxtəlif növ ötürücülərə Azərbaycan Respublikası Əqli Mülkiyyət Agentliyindən patentlər alınmış, analoji işlər müvəfiqiyyətlə davam etdirilir.

Belə qurğulardan biri-yamaclarda şum səthinin hamarlanması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Yeni avtomatlaşdırılmış intiqal mexanizminin məlum, analoji qurğulardan fərqi onun konstruksiyasının sadə, texnoloji imkanlarının yüksək olması ilə əlaqədardır. (3)

Adıgedən çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün avtomatlaşdırılmış intiqal mexanizmində çərçivədən, dönən mildən, onunla kinematik əlaqədə olan-aqreqatın hərəkəti istiqamətinə perpendikulyar müstəviyə nəzərən müxtəlif bucaqlar- γ altında quraşdırıla bilən işçi orqanlardan istifadə olunmuşdur. İntiqal mexanizminin traktorun hərəkəti istiqamətinə nəzərən müxtəlif bucaqlar altında (β) dönən mili traktorun hərəkəti istiqamətində yerini dəyişmək (L) imkanına malikdir, dönən milin gövdəsi kotanla sərt əlaqədə olan çərçivə ilə sərt əlaqədədir. Dönən milə fırlanma hərəkəti onun gövdəsi ilə sərt əlaqədə olan kürə formalı hissə içərisində dönmək imkanına malik – daxilində kvadrat formalı deşik açılmış kürə formalı hissə içərisində kvadrat formalı deşikdən keçən ştok üzərində açılmış tamasa ilə kinematik əlaqədə olan tamasa dişli çarxının teleskopik val cütü vasitəsi ilə ötürülür. Tamasa dişli çarxının valı ilə teleskopik val arasında oynaqlı mufta yerləşdirilmişdir.

Sahədə maili səthin avtomatlaşdırılmış intiqal mexanizmindən istifadə edilmədiyi a) və üç gövdəli kotanın gedişindən sonra maili səthin b) ümumi görünüşləri şək.1-də, üç gövdəli kotana quraşdırılan-yeni avtomatlaşdırılmış intiqal mexanizminin sxemi (müxtəlif elementləri ilə birgə) şək. 2...4-də, ş şək.3-də (şək.3-dən A görünüşü şək. 4-də), avtomatlaşdırılmış intiqal mexanizminin üstədən görünüşü şək.5-də, şək. 5-dən D-D görünüşü şək. 6-da, B görünüşü şək. 7-də, C-C görünüşü isə şək. 8-də, hesabat sxemləri isə şək. 8 a və b)-də verilmişdir.

Yeni avtomatlaşdırılmış intiqal mexanizminin quruluşu və iş prinsipi aşağıdakı kimidir:

- avtomatlaşdırılmış intiqal mexanizmi traktorla 1 (şək. 2) qoşqu 2 vasitəsi ilə kinematik əlaqədə olan üç gövdəli 3 (gövdələrin sayı müxtəlif ola bilər) kotandan 4, şum əməliyyatını yerinə yetirərkən üfiqi müstəvi ilə α bucağı təşkil edən-(şək. 1 a); b); şək. 8 a) yamaclarda yerin səthində yaranan torpaq kütləsini (VII, şək. 1b) hamarlayan R radiuslu (şək. 4) sferik formalı hissəyə malik müxtəlif bucaqlar γ altında quraşdırıla bilən işçi orqandan 5, hamarlayıcı işçi orqanın 5 çevrə qövsü formalı yarıq 6 və qayka-vint cütü 7 vasitəsi ilə oynaqlı kinematik əlaqədə olduğu-dönən mildən 8, kotanla 1 sərt əlaqədə olan çərçivədən 9 ibarətdir. Hamarlayıcı qurğunun dönən milini 8 onun gövdəsinə 10 (şək. 5) nəzərən oxu boyu yerini dəyişməklə (L) vəziyyətini təsbit etmək üçün dönən mil 8 üzərində açılmış yarıqlardan 11 və bolt birləşməsindən 12, teleskopik valdan 13, oxu ətrafında dönməsini β təmin etmək üçün qasnaq-qayıq ötürməsindən 14, 15, 16 və kürə formalı hissə 17 içərisində dönmək imkanına malik daxilində kvadrat formalı deşik açılmış kürə formalı hissə 18 içərisində yerini dəyişmək imkanına malik, təkərlə 19 (şək. 7) təmin olunmuş, hamarlayıcı qurğunun bir sahədən digər sahəyə aparılması üçün ştok 21 üzərində açılmış deşiyə 20 sancaq keçirməklə (şək.-də görünür) həyata keçirilir, səthində deşiklər 20 olan ştokda 21 tamasa 22 ilə kinematik əlaqədə olan tamasa dişli çarxının 23 çərçivə 27 ilə sərt əlaqədə olan oymaqla 24 oynaqlı-kinematik əlaqədə olan en kəsiyi kvadrat formalı valdan 25 ibarətdir. Tamasa dişli çarxının valı 25 ilə teleskopik val 13 arasında oynaqlı birləşmədən 26 istifadə olunmuşdur. Hamarlayıcı qurğunun gövdəsi 10 onunla və kotanla sərt əlaqədə olan çərçivələr (müvafiq olaraq 27; 9) vasitəsi ilə sərt əlaqədədir;

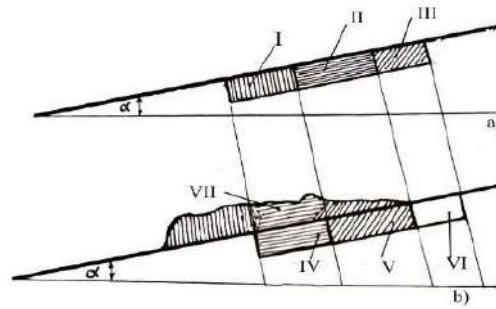
- avtomatlaşdırılmış intiqal mexanizmini işə buraxmazdan əvvəl hesabat sxemindən görüldüyü kimi (şək.1 a); b) üç gövdəli kotanın üfiqi müstəvi ilə α bucağı təşkil edən yamaclarda şum əməliyyatı yerinə yetirərkən I, II və III zonalər müvafiq olaraq IV, V və VI vəziyyətinə düşdüyündən - yerin səthində yaranan vəziyyəti (VII zona), başqa sözlə desək IV, V və VI zonalardan çıxarılmış torpağı külək və yağış suları vasitəsi ilə erroziyaya məruz qalmasının qarşısını almaq, yenidən həmin

IV,V,VI zonalara qaytararaq, yerin səthini hamarlamaq üçün traktorla 1 qoşqu 2 vasitəsi ilə kinematik əlaqədə olan üç gövdəli 3 kotanla 4 şək. 2...8 sərt əlaqədə olan hamarlayıcı avtomatlaşdırılmış intiqal mexanizminin gövdəsinə 10 nəzərən onun dönən milinin 8 vəziyyəti dönən mil üzərində açılmış yarıqların 11 və bolt birləşmələrinin 12, qayış ötürməsinin 14;15;16, həmçinin dönən mildə 8 açılmış yarığın 6, bolt birləşməsinin 7 və teleskopik val birləşməsinin 13; 25 köməyi ilə müvafiq olaraq **L**, **β**, **γ** tənzimlənərək vəziyyəti təsbit olunur və hamarlayıcı qurğu işə buraxılır.

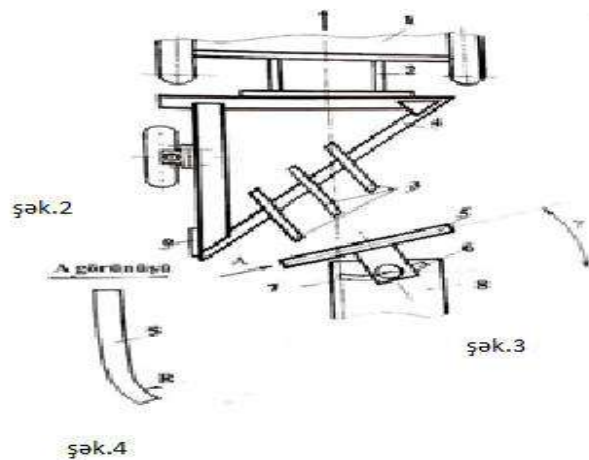
Yamacların üfiqi müstəviyə nəzərən təbii maillik bucağına **α** müvafiq olaraq hamarlayıcı qurğunun sferik formalı işçi orqanı 5 traktorun bir hərəkəti zamanı yerin səthindəki torpağı çıxarıldığı çuxurlara dolduraraq, yerin səthini hamarlayır və sahəni növbəti əkin və ya səpin əməliyyatına hazır vəziyyətə salır.

Belə ki, yuxarıda qeyd olunan avtomatik tənzimləmə əməliyyatı hamarlayıcı avtomatlaşdırılmış intiqal mexanizmini işə buraxmazdan əvvəl düzxətli müstəvi səthli meydanda yerinə yetirildiyindən dönən milin 8 gövdəsinin 10 olduğu çərçivə 27 kotanla 4 sərt əlaqədə olan çərçivə 9 ilə sərt kinematik əlaqədə olduğundan hamarlayıcı qurğu yamacda hərəkət etdikdə təkrərlə 19 təmin olunmuş ştok 21 kürə formalı hissə 17 içərisində dönmək imkanına malik kürə formalı hissədə 18 açılmış deşik içərisində yerini dəyişdikdə ştokda 21 açılmış tamasa 22 ilə tamasa dişli çarxının 23 oymaqda 24 sərbəst fırlanma hərəkəti valı 25 sərt əlaqədə olan oynaq birləşmə 26 və kinematik əlaqədə olan teleskopik valların 25;13 köməyi ilə qayış ötürməsinə 16;15;14 ötürülərək dönən milin **β** bucağı qədər dönməsini təmin edir.

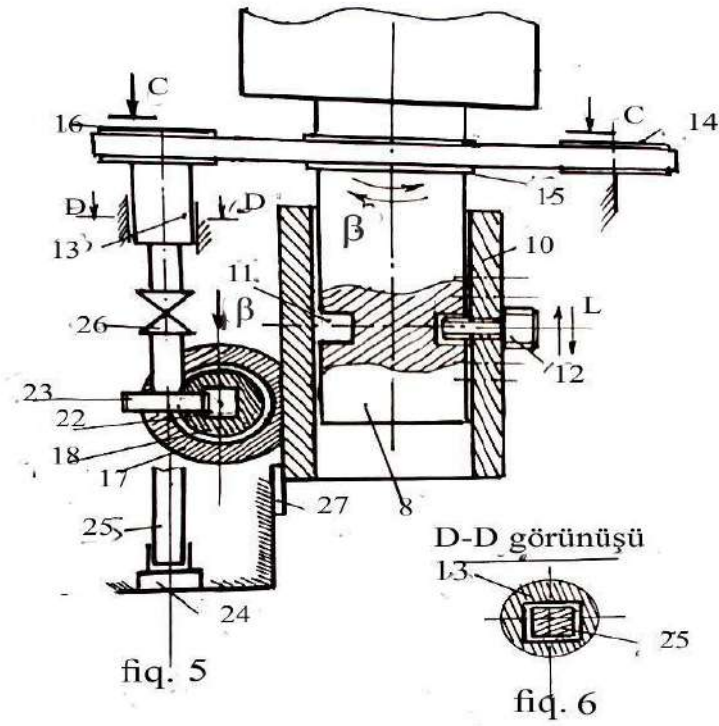
Təklif olunan avtomatlaşdırılmış intiqal mexanizmindən aqrar sektorda-(yamaclarda) maillik dərəcələrinin yol verilən qiymətlərində həyata keçirilən şumlama əməliyyatı zamanı yerin səthində yaranan torpaq kütləsini hamarlayan qurğulardan əlavə, həmçinin digər müvafiq texnoloji proseslərin sinxron həyata keçirilməsi üçün avtomatlaşdırılmış qurğuların yaradılmasında da istifadə etmək olar.

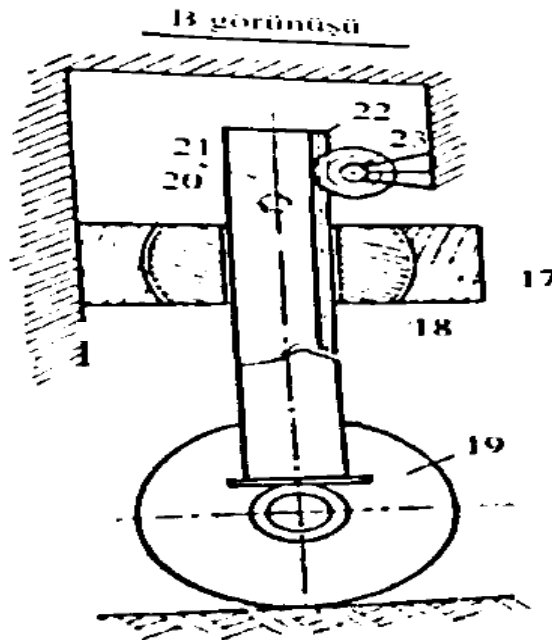
Şək. 1. Sahədə maili səthin avtomatlaşdırılmış intiqal mexanizmindən istifadə edilmədiyi a) və üç gövdəli kotanın gedişindən sonra maili səthin b) ümumi görünüşləri

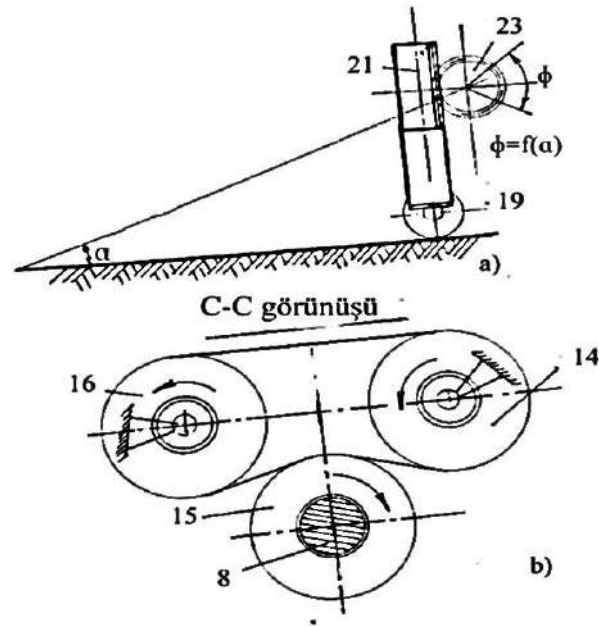
Şək. 2...4. üç gövdəli kotana quraşdırılan- yeni avtomatlaşdırılmış intiqal mexanizminin sxemi (müxtəlif elementləri ilə birgə): şək.3- hamarlayıcı işçi orqanın oynaq-qoşqu mexanizmi; şək.4-şək. 3-dən A görünüşü

Şək.5. Avtomatlaşdırılmış intiqal mexanizminin üstdən görünüşü
Şək.6. şək.5-dən D-D görünüşü

Şək. 7. Şək. 5-dən B-görünüşü

Şək.8: a)- hesabat sxemi; b)-şək. 5-dən C-C görünüşü

Ədəbiyyat

1. A.H.Abdullayev and b. Applied mechanics. Textbook for higher technical schools, Baku, NPM "Education", 2014, p. 5-10
2. A.M.Kangarli. Theory of machines and mechanisms. Textbook. "Teacher" publishing house. 2004, pp.9-12.
3. Makarov P.I., Gainanov H.S. and others. Rospatent № 2157604, MKI A01B 15/04. M. 2000.
4. J.G. Alakbarov, II Ismayilov Technical support of agrarian production, Baku, MMAN 2001.
5. I.I. Ismayilov Accounting and quality assessment of mechanized works, Baku, SCI, 2010.
6. K.I. Aliyev. Maintenance of agricultural machinery. Textbook Baku-2011, 378 p.
7. S.M.Babusenko. Repair of tractors and cars "Maarif" publishing house Baku-1978 422 p.
8. Mammadov N.N. and Ibrahimov T.M. Agricultural and reclamation machines (theory and report) Baku-Science 2007.
9. Mammadov N.N. and Ibrahimov T.M. and Akhundov A.C. Agricultural machinery Ganja-2006.
10. Listopad G.E. Agricultural and ameliorative machines. M. Agropromizdat 1986.
11. Sablikov M.V. Agricultural machines and implements. M., Mashinostroenie, 1967.

Göndərib: 06.01.2022

Qəbul edilib: 06.02.2022

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Rafail Ayvaz oğlu Əhmədli, Lalə Yaşar qızı Əhmədova Mirzə Kazımbəyin pədaqoji görüşləri	7
Firadun Nadir İbrahimov, Gunel Ogtay Aliyeva Algorithmic bases of technology of teaching one-digit and two-digit division of three-digit numbers in primary school	13
Sinan Özbək Türkmən-yörüklerin əsl ziyalısi kimi Otman Baba	21
Sima Paşa qızı İsmayılova Üzeyir Hacıbəyli irsinin bibliografik tədqiqi	33
Əli Umud oğlu Əliyev Xristian türklərə məxsus abidələrimiz	38
Mələhət Rəfail qızı Ağayeva Namiq Kamalın əsərlərində vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq mövzusu	50
Leyla Qadir qızı Məcidova, Ləman Zahir qızı Muradova Nizami irsi: bədiiliklə tarixiliyin vəhdəti	56
Tahirə Həsən qızı Həsənova Uşaqların əxlaq şüurunun formalaşdırılmasında xalq pədaqogikasından istifadənin imkan və yolları	61
Sevinc Məhərrəm qızı Hacıyeva Dövlət dili qavramı və onun tətbiqi məsələlərinə dair	67
Şəfəq Çingiz qızı Həsənova Dövlət dili və ədəbi dil terminlərinin dilçilikdə təyinatına ümumi baxış	72
Sevil Farrukh İbrahimova Educating students in the spirit of diligence influence on career choice	77
Nigar Fikrət qızı Misirova Koreya və Azərbaycan dillərində hal şəkilçilərinin müqayisəli təhlili	84
Fidan Knyaz qızı Babayeva İstehlak bazarı və onun tənzimlənməsi problemləri	91
Günəl Xanlar qızı Yunusova Antroponimik ləqəblərin üslubi xüsusiyyətləri.	98
Natiq Elxan oğlu Hüseyinov Süni intellektlə dəstəklənən intellektual qərarvermə sistemləri	104
Elnarə Qoşqar qızı Rəsulova Təsviri incəsənətin tədrisi prosesində xalq yaradıcılığı üzrə nəzəri biliklərin verilməsi	112
Ülvi Vüqar oğlu Qurbanzadə İctimaiyyətlə əlaqələrdə əsas kommunikasiya vasitəsi kimi sosial media	117
Nigar Emin qızı Rzayeva Memarlıqda minimalizm və onun spesifik xüsusiyyətləri	123
Leyla Murshud Zərbəliyeva The concept of trademarks, their types and key particularities	128

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Elza Qüdrət qızı Orucova, Lalə İslah qızı Rüstəmovə, Adilə Novruz qızı Ələsgərova, Gülnarə Aydın qızı Kərimova, Fəridə Hafiz qızı Heydəröva Artemisia cinsindən olan yovşan növündən alınan efir yağının antivirus fəallığının eksperimental modeldə tədqiqi	133
Günəl Sərdar qızı Əmiri, Məhbubə Ədil qızı Qulubəyova, Nərgiz Şakir qızı Qurbanova Qış dövründə Azərbaycan dağ merinosu qoyunlarının əlavə yemləndirilməsinin məhsuldarlığa təsiri	139

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

Famil Hüseyn oğlu Məmmədov Simsiz lokal rabitə şəbəkələrinin riyazi modelləri və ehnimal zaman xarakteristikalarının hesablanması metodları	148
Şahlar Mahmud oğlu Babayev, Fəridə Ceyhun qızı Rəhimova Yamaclarda şum səthini hamarlayan qurğunun avtomatlaşdırılmış intiqal mexanizminin işlənməsi	155

Çapa imzalanmışdır: 18.02.2022
Kağız formatı: 60/84
H/n həcmi: 20,25 ç.v.
Sifariş: 478

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub
Redaksiya ünvanı: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

